કવિતા અને સાહિત્ય.

વૉલ્યુમ ૪.

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી.

સર રમણભાઇ ગ્રંથમાળા અં. ૨.

કવિતા અને સાહિત્ય

વૉલ્યુમ ૪.

(નિબંધ, કવિતા અને ટુંકી વાર્તાઓ.)

કર્ત્તા
સર રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ.

પ્રકાશક,
ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઈટી તરફથી
હીરાલાલ ત્રીભોવનદાસ પારેખ, બી. એ;
આસિ. સેક્રેટરી, અમદાવાદ.

આવૃત્તિ પહેલી. પ્રત ૧૬૦૦
સને ૧૯૨૯. સંવત ૧૯૮૫.

કિંમત એક રૂપિયો.

અમદાવાદ, સલાપોસ રોડ,
ધી ડાયમંડ જ્યુબિલી પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં
પરીખ દેવીદાસ છગનલાલે છાપ્યું.

સ્મરણાંક.

વિચાર પ્રદેશમાં અને લેખનકળામાં જેમણે કૃપા કરી
મને પ્રવેશ કરાવ્યો તે પૂજ્ય પિતાના સ્મરણથી
આ પુસ્તક અંકિત કરૂં છું. મારી કૃતજ્ઞતા
પુણ્યધામના નિવાસમાં તેમની
સેવાકારિણી થાઓ એવી
મારી ઉત્કંઠા છે.

સર રમણભાઈ સ્મારક ગ્રંથમાળાનો ઉપોદ્‌ઘાત.

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટીની અસાધારણ સામાન્ય સભા તા. ૨૦ મી માર્ચ ૧૯૨૮ ને મંગળવારે મળેલી તેમાં નીચે મુજબ ઠરાવ પસાર થયો હતોઃ—

ઠરાવ.

"ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટીની આ અસાધારણ સામાન્ય સભા સર રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ, નાઇટના દુઃખદાયક અવસાનની ભારે ખેદ સાથે નોંધ લે છે. છેક સન ૧૮૯૦ થી સોસાઇટી સાથે મેનેજીંગ કમિટીના સભ્ય તરીકે એમનો સંબંધ જોડાયો હતો અને સન ૧૯૧૨ માં તેઓ તેના ઑનરરી સેક્રેટરી નિમાયા હતા. આ પ્રમાણે સોસાઇટી સાથેનો એમનો સંબંધ લાંબા સમયનો અને ગાઢ હતો અને સ્વ. મહીપતરામના સમયથી ચાલતો આવે છે. એ સેવાકાર્યમાં એમણે પોતાનો આટલો બધો સમય આપ્યો છે અને તે પાછળ એટલો પરિશ્રમ ઉઠાવ્યો છે, કે જેનું મૂલ્ય થાય એમ નથી. એવી એમની એ અપૂર્વ અને કીંમતી સેવાની યત્કિંચિત્ કદર કરવા આ સભા ઠરાવ કરે છે કે **સોસાઇટીએ પોતાના ફંડમાંથી એમના નામનું રૂ. ૫૦૦૦) નું એક જૂદું સ્મારક સ્થાપવું** અને એ ફંડના વ્યાજમાંથી નીચે પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરવીઃ—

૧. મુંબઈ યુનિવરસિટિની બી. એ; ની પરીક્ષામાં ઐચ્છિક વિષય તરીકે ગુજરાતી ઑનર્સ કોર્સ લઇ જે વિદ્યાર્થી ઉંચે નંબરે પાસ થાય તેને સર રમણભાઇ સુવર્ણચંદ્રક દર વર્ષે આપવો.

૨. સર રમણભાઈના જીવન વિષે માહિતી આપતા લેખો,–સ્મરણો, નોંધ, પત્રો વગેરે એમના મિત્રો, સંબંધીઓ અને પ્રશંસકો પાસે લખાવી મેળવી, તે સંગ્રહ એક સ્મારક ગ્રંથ રૂપે બહાર પાડવો.

૩. પ્રતિ વર્ષ સુવર્ણચાંદનો ખર્ચ બાદ જતાં વ્યાજની રકમ બચત રહે અને એકઠી થાય તેમાંથી વખતોવખત સાહિત્ય, ભાષાશાસ્ત્ર, ઇતિહાસ અને સમાજ સુધારાના વિષયને લગતાં પુસ્તકો 'સર રમણભાઈ ગ્રંથમાળા' એ નામે લખાવી પ્રસિદ્ધ કરવાં."

તદનુસાર એમના જ આ લેખ સંગ્રહથી સર રમણભાઈ ગ્રંથમાળાની શરૂઆત કરવાનું યોગ્ય વિચાર્યું છે.

અમદાવાદ.
તા. ૨૧-૯-૧૯૨૮. }

આસિ. સેક્રેટરી.

નિવેદન.

"કવિતા અને સાહિત્ય" ના ૪ થા પુસ્તકમાં, સર રમણભાઈએ "હાસ્યરસ" વિષે લખેલો વિસ્તૃત નિબંધ, તેમની કેટલીક ટુંકી વાર્તાઓ, અને તેમની લગભગ બધી કવિતાઓ, જેનો સંગ્રહ પ્રથમ વાર અને વર્ણાનુક્રમાનુસાર કરવામાં આવ્યો છે તે, લેવામાં આવ્યાં છે અને આગળના ત્રણ પુસ્તકોની પેઠે આ ચોથું પુસ્તક પણ તેટલું જ વાચકવર્ગમાં આદરપાત્ર નિવડશે, એમ મને દૃઢ પ્રતીતિ છે.

પાંચમા પુસ્તકમાં એમના સામાજિક અને ધાર્મિક વ્યાખ્યાનો અને પ્રવચનો વગેરેનો સંગ્રહ કરવાની યોજના રાખી છે અને પ્રસ્તુત ગ્રંથમાળાનું નામ પણ બદલીને વિષયને અનુસરતું "ધર્મ અને સમાજ" એવું નામ આપવાનું નિરધાર્યું છે.

પ્રસ્તુત પુસ્તકના પ્રુફ વાચનમાં અને ખસુસ કરીને તેમાંના કવિતા વિભાગને વ્યવસ્થિત રીતે ગોઠવી, સાંકળી આપવામાં લેડી વિદ્યાબ્હેને ઘણી સહાયતા આપી છે તે બદલ તેમનો આ પ્રસંગે આભાર માનું છું.

ગુ. વ. સોસાઇટી.
અમદાવાદ.
તા. ૪-૯-૧૯૨૯.

આસિ. સેક્રેટરી.

પ્રસ્તાવના.

(પહેલી આવૃત્તિ.)

આ પુસ્તકમાં કવિતાનાં લક્ષણ વિશે, કેટલાક ગદ્યપદ્ય ગ્રન્થો વિશે અને સામાન્ય સાહિત્ય વિશે મેં લખેલા નિબન્ધોનો સંગ્રહ પ્રકટ કર્યો છે. એ નિબન્ધો ગયાં પંદર વર્ષની દરમ્યાન લખાયેલા છે. તેમાંના બે 'બુદ્ધિપ્રકાશ'માં અને દસ 'જ્ઞાનસુધા'માં "મકરન્દ"ની સહીથી કકડે કકડે છપાયેલા છે અને બાકીના બે નિબન્ધ બીજી રીતે છુટક પ્રસિદ્ધ થયેલા છે. આ સંગ્રહમાં ગોઠવણ એવી કરી છે કે પ્રથમ કવિતા તથા કાવ્યગ્રન્થો વિશેના નિબન્ધ અંક ૧ થી ૧૦ સુધીના મુકયા છે, અને તે પછી ગદ્ય ગ્રન્થો તથા સામાન્ય સાહિત્ય વિશેના બાકીના ચાર નિબન્ધ મુકયા છે; અને, આ બે વિભાગમાંના દરેકમાં નિબન્ધો અસલ પ્રસિદ્ધ થયાના ક્રમમાં ગોઠવ્યા છે.

આ પુસ્તકમાંના પહેલા નિબન્ધ વિશે ઉપોદ્ઘાતરૂપે કેટલીક હકીકત કહેવાની રજા લઉં છું. મુંબાઈની એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજમાં હું અભ્યાસ કરતો હતો ત્યારે ત્યાંની ગુજરાતી એલ્ફિન્સ્ટન સભા આગળ તા. ૨૪ મી જુલાઈ સને ૧૮૮૭ ના રોજ "કવિતાની ઉત્પત્તિ અને સ્વરૂપ" એ વિષય ઉપર મેં ભાષણ કર્યું હતું. કોલેજ છોડયા પછી કવિતા વિશે વિસ્તારી ચર્ચા કરવાની ઇચ્છા થયાથી એ ભાષણના પાયા ઉપર "બુદ્ધિપ્રકાશ" માસિકમાં "કવિતા" એ નામનો નિબન્ધ મેં કકડે કકડે લખવા માંડયો. કેટલાંક કારણોને લીધે એ સ્વરૂપમાં એ નિબન્ધ પુરો થઇ શકયો નહિં. પાછળથી જ્ઞાનસુધા માસિકમાં કવિતાનાં વિવિધ અંગ વિશે નિબન્ધ લખતાં અને કેટલાક કાવ્ય-ગ્રન્થોનું અવલોકન કરતાં કવિતા વિશેની ચર્ચા મેં આગળ ચલાવી. આ વિષયનો મારો અભ્યાસ વધારવાનો મને એ રીતે લાભ મળ્યો,

પરંતુ કવિતા વિશે એક જ રચનાવાળો આખો ગ્રન્થ થવાને બદલે કવિતાને લગતી જુદી જુદી બાબતો ઉપરના વિચાર છુટક છુટક નિબન્ધોમાં વહેંચાઇ ગયા, અને અવલોકનોમાં પ્રસંગવશાત્ કવિતા વિશેની સામાન્ય ચર્ચા દાખલ કરવી પડી. દરેક નિબન્ધમાં તેની પહેલાં પ્રસિદ્ધ થયેલા નિબન્ધમાં કરેલી ચર્ચા આધારરૂપે લઈ સામાન્ય નિરૂપણ આગળ વધાર્યું છે, અને આ સંગ્રહમાં મૂકેલા ક્રમમાં એ નિબન્ધો વાંચવાની વાંચનારને મારી વિનંતિ છે.

આમાંના કેટલાક નિબન્ધોમાં બીજા લેખકો સાથે વાદવિવાદ કે ઉત્તર પ્રત્યુત્તર રૂપની ચર્ચા છે, તેમાં જ્યાં કોઇ ઠેકાણે ટીકાનાં સખત વચનો છે ત્યાં તે વચનો હવે બદલી શકાયાં હોત તો મને આનન્દ થાત. પરંતુ, ચર્ચા સાથે ટીકા ઐતિહાસિક સંબન્ધમાં જોડાયેલી હોવાથી એ ફેરફાર થઈ શક્યો નથી.

અમદાવાદ.
તા. ૩૦ અકટોબર, ૧૯૦૪. } **રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ.**

(બીજી આવૃત્તિ.)

"કવિતા અને સાહિત્ય"ની પહેલી આવૃત્તિ ખપી જવાથી બીજી આવૃત્તિ કાઢવાની વર્નાક્યુલર સોસાઇટીએ ઇચ્છા દર્શાવ્યાથી આ આવૃત્તિ સોસાઇટી તરફથી પ્રસિદ્ધ થઈ છે.

પહેલી આવૃત્તિમાં નહિં પ્રસિદ્ધ થયેલા એવા મારા કેટલાક નિબન્ધ આ આવૃત્તિમાં દાખલ કર્યા છે.

વાંચનારની અનુકૂળતા ખાતર આ આવૃત્તિમાં પુસ્તકના જુદા જુદા ભાગ પ્રસિદ્ધ કર્યા છે. તેની ગોઠવણ નીચે પ્રમાણે છેઃ—

ભાગ ૧. કાવ્યચર્ચા.

ભાગ ૨. સમાલોચના.

ભાગ ૩. ગુજરાતી ભાષાનું બંધારણ અને ઇતિહાસ.

ભાગ ૪. સામાન્ય.

પ્રથમ આવૃત્તિમાં જે કેટલાક બીજા નિબન્ધમાંનાં વિવેચન તથા ચર્ચા "કાવ્યાનન્દ"ના નિબન્ધમાં ઉદ્દિષ્ટ કરેલાં હતાં તે નિબન્ધો "કાવ્યાનન્દ"થી આ આવૃત્તિમાં જુદા ભાગમાં પ્રસિદ્ધ થયા છે. તેથી ઉદ્દિષ્ટ ભાગ આ આવૃત્તિમાં પહેલા ભાગના પરિશિષ્ટરૂપે પ્રસિદ્ધ કર્યા છે કે એ ભાગ વાંચનારને સુગમતા થાય.

અમદાવાદ.
તા. ૧૨ મી જુન ૧૯૨૬. } રમણભાઇ મહીપતરામ નીલકંઠ.

અનુક્રમણિકા.

કવિતા અને સાહિત્ય.

હાસ્યરસ.*

હસવાની શક્તિ એ માણસજાતનો એવો વિશેષ ધર્મ છે કે તે વડે મનુષ્યના લક્ષણની વ્યાખ્યા થઈ શકે તેમ છે એમ કેટલાકનું કહેવું છે. આ ઉપરથી, 'man is a laughing animal,' 'હસતું પ્રાણી તે મનુષ્ય,' એવી પણ માણસની વ્યાખ્યા કરવામાં આવી છે. પરંતુ, પૃથ્વીના એક ભાગમાં હસતાં વાંદરાં મળી આવ્યાં છે, અને તેથી 'હસતા પ્રાણી' એ પદમાં તે વાંદરાનો પણ સમાવેશ થાય તેમ છે, અને માટે એ વ્યાખ્યા અતિવ્યાપ્તિના દોષવાળી હોઇ નિરર્થક જાય છે. પરંતુ, માણસ સિવાય બીજા પણ કોઈ હસનારાં હોય† અને તેથી હાસ એ મનુષ્યનો અસાધારણ ધર્મ તર્કશાસ્ત્ર

---

* "જ્ઞાનસુધા" માસિક પત્રના નવેંબર ૧૯૧૧ થી ઑગસ્ટ ૧૯૧૩ સુધીના અંકોમાં છપાયેલો નિબંધ.

† હાથીમાં હાસ્યવૃત્તિ છે એનું ઉદાહરણ થોડા વખત ઉપર મળી આવ્યું છે એક નાહાની છોકરી પોતાના ગામમાં આવેલા 'સરકસ' નાં પશુઓ જોવા ગઈ. પશુઓને ખવડાવવા સારૂ થોડાં ફળ તે સાથે લેતી ગઇ. પરંતુ, 'સરકસ'માંના હાથીઓ આગળ વધતાં તે એટલી બીધી કે તે પોતે તેમને ફળ આપી શકી નહિ. આ ઉપરથી 'સરકસ'ના વ્યવસ્થાપકે ફળની ટોપલી પોતાના હાથમાં લીધી અને ટોપલીમાં નારંગીઓ હતી તેમાંનો એક એક હાથીને એક પછી એક આપવા માંડી. ૭ હાથીઓ હતા તેમને એ રીતે ૭ નારંગી આપી, તે પછી ટોપલીમાં બીજી વધી. છઠ્ઠા હાથીથી

પ્રમાણે ન ગણાય તોપણ પ્રધાનપણે એ માણસનો જ વિશેષ ગુણ છે અને માણસના સ્વભાવમાં તેનું મૂળ રહેલું છે એ નક્કી છે. એ ગુણ આગન્તુક નથી. હસવાની ટેવ કોઈ કોઈ મનુષ્યોને બંધાય છે એમ બનતું નથી, પણ, માણસ જાતની એ કુદરતી ખાસીઅત છે. આ કારણથી, રસશાસ્ત્રના સંસ્કૃત ગ્રન્થોમાં હાસ્યને રસ ગણ્યો છે અને હાસને તેનો સ્થાયીભાવ ગણ્યો છે. મનુષ્યચિત્તમાં હાસના જે સ્થાયી સંસ્કાર રહેલા છે તેનો જ્યારે સાક્ષાત્કાર થાય છે ત્યારે હાસ્યરસ નિષ્પન્ન થાય છે એમ કહ્યું છે. આ રીતે, હાસ તે કોઈ પ્રકારે મનુષ્યત્વની ખામીનું ફળ નથી, જેનામાં મનુષ્યત્વ પરિપૂર્ણપણે વિકાસ ન પામ્યું હોય તે લઘુતાને લીધે હાસવૃત્તિનો અનુભવ કરે એમ નથી; પણ એ વૃત્તિ તે મનુષ્યચિત્તનો એક કાયમનો અંશ છે, અને જે તેનો અનુભવ યથાર્થ રીતે કરી શકે નહિ તેનામાં એટલી મનુષ્યસ્વભાવની ન્યૂનતા હોય છે. કેટલાક હાસવૃત્તિને મનુષ્યચિત્તની નિર્બલતા માને છે તેમની ભૂલ દૂર કરવા પ્રથમ સ્થાયીભાવના સ્વરૂપ પર દૃષ્ટિ કરીશું, અને સાહિત્યદર્પણકાર વિશ્વનાથે દર્શાવેલી સ્થાયી ભાવનાં લક્ષણની વ્યાખ્યા લક્ષમાં લઈશું. તે કહે છે, ‘ વિરુદ્ધ હોય કે અવિરુદ્ધ હોય એવા સહુ મનુષ્યો જે ભાવનું તિરોધાન કરવાને—જે ભાવને ઢાંકી દેવાને કે કહાડી નાખવાને અસમર્થ છે, અને જે ભાવ આસ્વાદના અંકુરનું મૂળ છે તે સ્થાયીભાવ છે. ’ હાસ પણ આ પ્રકારનો સ્થાયી-

---

નારંગીઓ ફરી આપવાનું તે શરૂ કરે તો બીજા હાથીઓને પ્રથમ એમ લાગે કે છઠ્ઠાને એકલાને બે આપી. આવી ઇર્ષ્યા અટકાવવા વ્યવસ્થાપકે ફરીથી પહેલા હાથી પાસે જઇ ત્યાંથી એક પછી એક નારંગીઓ આપવાનું શરૂ કર્યું. આમ બીજી વાર છ નારંગીઓ આપી રહ્યા પછી પણ ટોપલીમાં એક વધી. બીજો કાંઇ ઉપાય ન રહ્યો તેથી વ્યવસ્થાપકે તે નારંગી હાથમાં લઈ હાથ ઉંચો કરી બધા હાથીઓને બતાવ્યું કે હવે એકજ નારંગી રહી છે; પછી, હાથ નીચો લઇ નારંગી ધીમે રહીને ફોલી વ્યવસ્થાપક પોતે તે ખાઈ ગયો. આ જોઈ હાથીઓને રમુજ પડી હોય તેમ સહુ પોતાના ખભા ખૂબ હલાવીને ડોલ્યા.

ભાવ છે. એ ભાવ તે ચિત્તની અવિકસિતતાનું ચિહ્ન નથી, પણ, જે ભાવનાઓથી ચિત્તનું સુસંસ્કારમય સ્વરૂપ બંધાય છે અને જે ભાવના ખાસ મનુષ્યત્વમાંથી બાતલ કરી શકાતી નથી, તેમાંની એ એક ભાવના છે. તે જ માટે વિશ્વનાથ એવી વ્યાખ્યા કરે છે કે, 'વાચા વગેરેના વૈકૃત (કઢંગાપણા) થી જે ચિત્તનો વિકાસ થાય, તે હાસ છે.'

હાસવૃત્તિ આમ સ્વાભાવિક છે, મનુષ્યચિત્તના બંધારણમાં ગુંથાયેલી છે, તેથી જ તેનું પૃથક્કરણ કરવું બહુ અઘરૂં પડે છે. મનુષ્યના ચિત્તમાં સ્મૃતિ શી રીતે થાય છે, શોક શી રીતે થાય છે, વિસ્મય શી રીતે થાય છે, એ પ્રશ્નો જેવા કઠણ છે તેવો જ હાસ શી રીતે થાય છે એ પ્રશ્ન પણ કઠણ છે. આ મનોવ્યાપારો અને મનોવૃત્તિઓ શા કારણથી થાય છે, અર્થાત્ મનુષ્યના મનનું બંધારણ અમુક પ્રકારનું શા કારણથી છે, એ ગહન પ્રશ્ન રસશાસ્ત્રમાં અસ્થાને છે; પરંતુ ચિત્તના બીજા વ્યાપાર અને બીજી વૃત્તિઓના ઉદ્ભવથી હાસનો ઉદ્ભવ શી રીતે જુદો પડે છે, એ પ્રશ્નનું અન્વેષણ રસ સંબંધે થઈ શકે એવું છે અને જરૂરનું છે.

હસવાની શારીરિક ક્રિયાનો હાસ સાથે સમવાયસંબંધ* કલ્પી શકાતો નથી. રસની નિષ્પત્તિ વેળાએ ઉદ્ભવતા શારીરિક વિકાર, જેને સંસ્કૃત રસશાસ્ત્રમાં અનુભાવ કહે છે તે, રસ સાથે જોડાયેલા તો હોય છે જ; પણ, એ વિકારોમાંથી કોઇ અમુક વિકાર એવો નથી કે તે તો અમુક રસના સાક્ષાત્કાર વખતે દેખાવો જ જોઈએ, અને, તે ન દેખાય તો તે રસ નિષ્પન્ન થએલો ન ગણાય એમ બનતું નથી. હસવાની ક્રિયા જે અનુભવે છે તે હાસ્યરસના અનુભવ વખતે થવી જોઈએ એવો નિયમ નથી. પરંતુ, હાસ્યરસના મીમાંસકો એ રસ પરત્વે હસવાની ક્રિયાનું ઘણું મહત્ત્વ કલ્પે છે, અને બીજા કોઈ અનુભાવનું કોઇ રસ પરત્વે એટલું મહત્ત્વ તેઓ કલ્પતા નથી. આંસુ પણ અનુભાવ છે, પરંતુ કરુણરસના નિરુપણમાં આંસુનું ઝાઝું વિવેચન થતું નથી. આંસુના પ્રવાહી-

---

* એકબીજાથી કદી જુદી ન પડે એવો બે વસ્તુઓનો હમેશનો ઘાડો અને નિકટ સંબંધ તે 'સમવાયસંબંધ.'

પણામાંથી હૃદય 'આર્દ્ર' થવાની અને 'પિગળવાની' કલ્પના કદાચ ઉદ્‌ભૂત થઈ હશે, પણ, એ શબ્દોના ઉપયોગ સિવાય બીજી કોઇ રીતે શોકવૃત્તિના કે કરુણરસના પૃથક્કરણમાં આંસુને સામેલ કરવામાં આવતાં નથી. હાસ્યરસના પૃથક્કરણમાં અને નિરુપણમાં, હસવાની ક્રિયા કેવી રીતે ઉદ્‌ભૂત થાય છે અને તેના કેવા કેવા પ્રકાર છે તેનું સૂક્ષ્મતાથી વિવેચન કરવામાં આવે છે. હસવાના જુદા જુદા પ્રકારનો અને હાસ્યરસનો સંબંધ હવે પછી વિચારીશું, પણ, હસવાની ક્રિયાનો ઉદ્‌ભવ પૃથક્કરણના આરંભમાં જ લક્ષમાં લેવા જેવો છે.

હસવાની ક્રિયાવખતે પેટઅને છાતીવચ્ચેના પડદા (diaphragm) ઉપરનું શરીર ઉપડીને ઉંચું તેમ જ આડું ઉભું હાલે છે, ચહેરાના તથા ખાસ કરીને હોઠના સ્નાયુઓ વિશેષ પ્રકારે ગતિમાન થાય છે, આંખોમાં એક જાતનો ચળકાટ આવે છે, ફેફસામાંથી થડકાતો થડકાતો ઉચ્છ્વાસ નિકળે છે, અને કંઠમાંથી રસ ગળતો,કાંઇક રણકાદાર અને કાંઇક ખખડાટવાળો અવાજ નિકળે છે. આ સર્વ ક્રિયા વખતે શરીરનાં એ અંગોમાં રમુજ, વિનોદ, ખુશાલી વ્યાપી રહેલાં અને પ્રદીપ્ત થતાં દેખાય છે; સ્થાયી ભાવ રૂપે રહેલો હાસ સાક્ષાત્કારથી પ્રગટ થઇને હાસ્યરસરૂપે નિષ્પન્ન થતાં અંગોઅંગમાં બળ પ્રસારી રહ્યો છે, એવું દર્શન થાય છે. રસનું આ વાવાઝોડું કોઇક પ્રકારના સંઘટ્ટન (collision) થી એકાએક ઉત્પન્ન થયેલું જણાય છે, કોઇક વસ્તુસ્થિતિઓ અકસ્માત્ સામસામી આવી અથડાવાથી ગુપ્ત રહેલાં બળો ઉપડી આવ્યાં છે એમ જણાય છે. એ અવસ્થા સંઘટ્ટનની છતાં તેમાં કાંઇક સુયોગ રહેલો છે, સામસામી આવેલી સ્થિતિઓ એકબીજાથી વિષમ છતાં તે એવી રીતે ગોઠવાવાથી થતું આશ્ચર્ય સંતોષકારક લાગે છે, તેથી ગમ્મત થાય છે, અને પરિણામે હાસના સંસ્કાર જાગૃત થાય છે. સંસ્કારની આ જાગૃતિને સમયે ઉપજતા વિચારના વિવિધ સ્વરૂપ પ્રમાણે હસવાની ક્રિયા ઓછી વધતી થાય, મુખ પર માત્ર સ્મિત થાય, કે એવી કાંઇ પણ શારીરિક ક્રિયા ન થાય; તોપણ, સંઘટ્ટન વિના સંસ્કારની જાગૃતિ થતી

નથી, તેથી, એ સંઘટ્ટનથી થતા માનસિક અનુભવનું શારીરિક અનુકરણ કરી વિશેષતાથી સંઘટ્ટન દર્શાવનારી હસવાની ક્રિયાને હાસ્યરસના વિવરણમાં મહત્ત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. આ કારણથી હસવાની શારીરિક ક્રિયા અને હાસ્યરસના અનુભવની માનસિક ક્રિયાને એકઠી કરી લી હન્ટ વ્યાખ્યા કરે છે કે, '(આ સ્થિતિનું) કારણ થોડું શારીરિક છે અને થોડું માનસિક છે. આશ્ચર્યથી થતા ઉલ્લાસના પ્રમાણમાં શ્વાસનું કાંઈક રોકાણ થાય છે; રસ્તે જતાં મહોલ્લાને ખુણે વળવાનું આવે ત્યાં સામેથી આવતા મનગમતા મિત્ર સાથે આપણે એકાએક અજાણ્યે અથડાઈએ તેવી જ જાતનું એ રોકાણ હોય છે, પણ, એટલા ધક્કાવાળું હોતું નથી. એ રીતે રોકાયેલો શ્વાસ પાછો હઠે છે, પણ તરત જ બમણા જોરથી પાછો ઉપડે છે અને ક્રિયામાં જે સુદૈવથી પ્રાપ્ત થયેલો દિલપસંદ તાણ જેવો ક્ષોભ થાય છે તે હાસ્ય (હસવાની ક્રિયા; laughter) છે.' (વિટ એન્ડ હ્યુમર.)

કેટલાકનું માનવું એવું છે કે હસતી વખતે હસનાર હાસ્યપાત્ર કરતાં પોતાને ચઢીઆતો ગણે છે, અને એ રીતે ફતેહ અને કીર્તિની વૃત્તિઓ હાસ્યરસના મૂળમાં રહેલી છે. હૉબ્સ કહે છે, ' હાસ્યનો આનંદ વાક્ચાતુર્યથી થાય છે, અને જે મશ્કરી કહેવાય છે તેનાથી થાય છે એ વાત અનુભવથી ખોટી પડે છે, કારણ કે માણસો અકસ્માત્ હાનિઓ અને અશ્લીલ દેખાવોથી હસેછે, અને તેમાં કાંઈ પણ વાક્ચાતુર્ય કે મશ્કરી હોતાં નથી. વળી, હાસ્ય ઉત્પન્ન કરનારી વસ્તુ ગમે તેવી હોય, પણ, એની એ વસ્તુ સાધારણ કે જુની થઈ જાય ત્યારે તે હસવા સરખી લાગતી નથી, તેથી તે નવી અને અણધારેલી હોવી જોઈએ, માણસો (ખાસ કરીને પોતે સારી રીતે કરેલા દરેક કામ માટે પ્રશંસા મેળવવાના લોભી માણસો) ઘણી વાર પોતાનાં જ કાર્યો પોતાની ધારણા કરતાં સહેજ પણ વધારે સારાં કરાયાં હોય તો હસે છે; પોતે કરેલી મશ્કરીઓથી હસે છે; અને આવી સ્થિતિમાં એ ખુલ્લું છે કે હસનારને પોતાનામાં કાંઈ શક્તિ હોવાનું એકાએક ભાન થવાથી તે હસી પડે છે. તેમ જ મનુષ્યો

બીજાઓની નિર્બળતા જોઈ હસે છે, અને તેની સાથે સરખામણીમાં પોતાની વધારે ઉંચી શક્તિ તેમના મન આગળ તે વખતે પ્રકટ થયેલી હોય છે. વળી મનુષ્યો મશ્કરીઓમાં હસે છે ત્યારે બીજાની બેવકુફી ખુબીદાર રીતે જણાઈ આવી હોય છે અને મન આગળ પ્રત્યક્ષ થયેલી હોય છે તે સ્થિતિમાં હાસ્યનું હાદ રહેલું હોય છે; અને આ વખતે પણ હસનારને પોતાની સરસાઈ તથા ચઢીઆતાપણાની કલ્પના થયેલી હોય છે; કારણ કે, બીજા માણસની નિર્બળતા અને બેવકુફી સાથે સરખામણીમાં પોતાને માટે સારો મત બાંધવા તરફ વળાણ થાય એ પોતાની ઉત્કૃષ્ટતાની કલ્પના નહિં તો બીજું શું ? તેથી જ, જ્યારે આપણી મશ્કરી થઈ હોય છે અથવા જે મિત્રની અપકીર્તિથી થતી હાનિમાં આપણે સામેલ થઇએ છીએ તે મિત્રની મશ્કરી થાય છે, ત્યારે આપણે કદી હસતા નથી. તે માટે હું એ અનુમાન કરૂં છું કે હસવાની બુદ્ધિ તે બીજું કાંઈ નહિં પણ આપણામાં ચઢીઆતાપણું હોવાનું એકાએક ભાન થવાથી ઉપજતી તાત્કાલિક કીર્તિ (મહોટાઇ, વડાઈ) નો ભભુકો છે; એ ભાન બીજાઓની નિર્બળતા સાથે અથવા આપણી પોતાની પ્રથમની નિર્બળતા સાથે સરખામણી કરવાથી થાય છે; કારણ કે માણસોને પોતે ભૂતકાળમાં કરેલી મૂર્ખાઇઓ એકાએક યાદ આવે છે ત્યારે પણ તેઓ હસે છે; ફક્ત એ મૂર્ખાઇથી હાલ અપકીર્તિ થતી હોય તો તેથી નથી હસતા. તેથી, માણસોને પોતાની મશ્કરી થાય કે હાંસી થાય, એટલે કે પોતાપર કોઇની સરસાઈ થાય ત્યારે ઘણું ખોટું લાગે છે.' (ટ્રીટિઝ ઑન હ્યુમન નેચર.) લી હન્ટને આ મત સર્વથા સ્વીકાર્ય લાગતો નથી. તે કહે છે કે, 'આપણું બંધારણ એવું છે કે જેથી વાસ્તવિક રીતે દુઃખ ન થાય એવી સ્થિતિમાં મન ખુશીથી આવે છે, અને તેનું કારણ એ હશે કે તે વેળા આપણા અસ્તિત્વમાં રહેલી શક્તિનું આપણને ભાન થાય છે, અને ધરેલું બીડું ઝડપી લેવા આપણે તૈયાર છીએ, એમ આપણે માનીએ છીએ. પણ, હોબ્સ કહે

છે તેવો તિરસ્કાર એ વૃત્તિમાં રહેલો નથી. માણુસ ઠંડો થઈ પોતાની મ્હોટાઈ માને છે એવું હાસ્યનું કારણ હોબ્સ બતાવે છે. આપણે પોતાને બીજાંથી ચઢીઆતા ગણી તેનો તિરસ્કાર કરીએ અથવા એમ કરીએ છીએ એવું ધારીએ ત્યારે હસીએ છીએ એવા ઘણા પ્રસંગ આવે છે એ ખરૂં છે. પણ, માત્ર વિનોદ અને રમુજના પ્રસંગ હોય ત્યારે તો ફક્ત આપણી બુદ્ધિ તથા ગ્રહણશક્તિની સામે ગમ્મતભર્યો અનાદર ખડો થાય છે તે ઉપર જ આપણું ચઢીઆતાપણું આપણને લાગે છે. આપણે ઉદ્ધત થઇને પોતાની ફતેહ માનતા નથી પણ માત્ર ખુશાલીમાં આવીને આપણી ફતેહ માનીએ છીએ. કોઈ નીચો પડયો છે એમ માનતા નથી પણ, આનંદમાં આવ્યા છીએ અને સંતોષની પ્રતીતિ થઈ છે તેથી આપણે ફતેહ થયેલી માનીએ છીએ.' મિત્ર સાથે અથડાવાનું ઉપર કહેલું ઉદાહરણ આપી લી હન્ટ કહે છે, 'એવે પ્રસંગે શું આપણે મિત્ર ઉપર ફતેહ થયેલી માનીએ છીએ ? બેશક નહિ જ. ફક્ત અણધારી અને એકાએક વિષમ અથડાઅથડી થઇ અને તત્ક્ષણે આપણે પ્રતિપક્ષીઓની સ્થિતિમાં આવી ગયા એમ લાગ્યું તેથી ફતેહ થયાનું આપણને લાગે છે.'

હાસ્યરસને પ્રસંગે ચઢીઆતાપણાનો અનુભવ થાય છે, એ ખરૂં છે, પણ, 'હું ફલાણાથી ચઢીઆતો છું, અને તે મારાથી ઉતરતો છે' એવું અભિમાન એ અનુભવમાં હોતું નથી. જ્યાં અભિમાન હોય છે ત્યાં હાસ્યરસ હોતો નથી. અભિમાની મનુષ્યો પણ અભિમાનનું ભારેખમપણું અને અતડાપણું મુકી દઈ બરોબરીઆપણાની અને મિલનસારપણાની વૃત્તિમાં આવે છે ત્યારે હાસ્યરસનો અનુભવ કરી શકે છે. હાસ્યરસના અનુભવમાં રહેલું ચઢીઆતાપણું અભિમાનથી નહિં પણ ઉપર કહી તેવી વિષમતાથી ઉત્પન્ન થાય છે. સામસામી આવેલી બે સ્થિતિઓ સરખી નથી હોતી, પણ, તેમાંની એક સ્વાભાવિક તથા યથાયોગ્ય હોય છે અને બીજી વિલક્ષણ તથા તરેહવાર હોય છે ત્યારે તે સ્થિતિઓ એક બીજાથી વિષમ થાય છે; પણ, તે વિષમતા

એના એ વિષયની હોય છે. જે લક્ષણ એકમાં સ્વાભાવિક રીતે હોય છે તે જ લક્ષણ બીજીમાં હોવાં જોઇએ છતાં નથી હોતાં અગર મરડાઈ ગયેલાં અને વાંકાં થઇ ગયેલાં હોય છે. આ રીતે, સમાનતાનો પ્રસંગ હોવા છતાં જ્યાં અસમાનતા હોય છે, જ્યાં સરખામણી થઇ શકે તેવું હોય છે અને એવી સરખામણીમાં બે સ્થિતિઓ એક બીજાને અનુકૂળ જણાવી જોઇએ છતાં વિચિત્ર રીતે પ્રતિકૂળ જણાય છે, ત્યાં વિષમતા ઉત્પન્ન થાય છે. આ વિષમતાના અનુભવને પ્રસંગે આપણે સ્વાભાવિક અને યથાયોગ્ય સ્થિતિ પારખી શકીએ અને સાચવી શકીએ તેવા છીએ, આપણે સરખામણીમાં અનુકૂળતા પ્રકટ કરી શકીએ તેમ છે, અને એવી જે ઉલટી સ્થિતિ છે તેમાં આપણે નથી, એવું જ્ઞાન હાસ્યરસ અનુભવનારને થાય છે. અને એ ભાનથી તેને પોતાનું ચઢીઆતાપણું લાગે છે. થોડાં ઉદાહરણ તરફ દૃષ્ટિ કરીશું.

રસ્તે ચાલતાં કોઇ માણસને ઠોકર વાગે અને તેની પાઘડી પડી જાય, ત્યારે આપણે સંભાળીને ચાલીએ એવા છીએ અને આપણે એવી દશામાં આવીએ એવા નથી એવું ચઢીઆતાપણાનું ભાન જેમને થાય તેમને રમુજ પડે છે. જેમને એ અકસ્માત્‌થી તે માણસ તરફ દિલસોજી થાય તેમને ચઢીઆતાપણું લાગતું નથી અને રમુજ પડતી નથી. તે માણસને પડી જવાથી વાગ્યું હોય તો જેઓ દયાહીન હોય તેમને જ પોતાનું ચઢીઆતાપણું લાગે અને રમુજ પડે. આવે પ્રસંગે જે વિષમતા ઉપસ્થિત થાય છે તે રસ્તે ચાલતાં સંભાળથી સચવાતી સુસ્થતાની અને ગફલતથી આવી પડતી દુર્દશાની વચ્ચેની હોય છે. રસ્તે ઉંચું જોઇ ચાલતા બે માણસો અથડાઈ પડે ત્યારે પણ જે વિષમતા થાય છે તે તેમના બેની વચ્ચેની નહિં, (એ બે તો સમાન જ હોય છે,) પણ, સામું જોઈ ચાલવાની ટેવ અને ઉંચું જોઇ ચાલવાના પ્રસંગ વચ્ચેની વિષમતા થાય છે; અને હાસ્યરસ અનુભવ-નાર પોતે પોતાનામાં સામું જોઈ ચાલવાની ટેવ માની પોતાનું ચઢી-આતાપણું ધારે છે. 'રાત પડે ત્યાં વાસો કરજે' એ શિખામણ

ઘેરથી સાંભળી મુસાફરીએ નિકળનાર ' અડવો ' ખેતરની વાડના ખોડીબારામાં એક પગ મુકતાં સૂર્યને આથમતો જોઈ અટકીને ઉભો રહે અને એક પગ ખોડીબારાની અંદર અને એક બહાર એમ આખી રાત ' વાસો કરે,' એવી વાત સાંભળતાં શિખામણના ખરા અર્થ અને વગર સમજ્યા અર્થ વચ્ચેની વિષમતા ઉદ્ભુત થાય છે, અને આપણે ખરો અર્થ કરી શકીએ એવા છીએ એવું આપણું ચઢીઆતાપણું આપણને લાગે છે, 'મુસાફરી કરતો કરતો તે હિમાલય પર્વત આગળ જઈ પહોંચ્યો ત્યારે હિમાલયની સામે જોઇ રહ્યો, અને હિમાલયની સાથે પોતાની નામનાની સરખામણી વિશે મનન કરી બોલી ઉઠયો. "તું ધતિંગ લેઇ બેઠેલો છે," (અંગ્રેજી પરથી)' એ વૃત્તાન્તમાં હિમાલયની ઉત્તુંગતા અને માણસની અલ્પતા વચ્ચેની વિષમતાથી હાસ્યપ્રસંગ થતો નથી (કેમકે એમ હોય તો ' હિમાલયની તળેટીમાં માણસ ઉભો હતો' એટલું સાંભળતાં જ હાસ્ય ઉત્પન્ન થાય); પરંતુ હિમાલયની વાસ્તવિક વિશાળતા અને મનુષ્ય સાથેની તુલનામાં કલ્પેલી તેની અલ્પતા, એ બે વચ્ચેની વિષમતાથી હાસ્ય થાય છે, અને હાસ્ય અનુભવતાં આપણને આપણું ચઢીઆતાપણું એ લાગે છે કે આપણે તો તેની વિશાળતાનો સ્વીકાર કરીએ. અલબત્ત, સૂર્યના કદ સાથેની સરખામણીમાં હિમાલયને ક્ષુદ્ર કહ્યો હોય તો હાસ્ય ઉત્પન્ન ન થાય.

પરંતુ, હાસ્યરસમાં વિષમતા અને ચઢીઆતાપણા સિવાય બીજા અંશ પણ રહેલા છે. પ્રથમ તો, ઉપર કહ્યું તેમ એ પ્રસંગની વિષમ સ્થિતિઓ એના એ વિષયની હોવી જોઇએ. એનાં એ લક્ષણ વિરોધી સ્વરૂપે—સ્વાભાવિક અને અસ્વાભાવિક સ્વરૂપે—સામસામાં આવવાં જોઇએ, સરખામણીની શક્યતા હોવી જોઇએ. બુદ્ધિવિવેક (judgement) અને બુદ્ધિચાતુર્ય (wit) નો ભેદ દર્શાવતાં લૉક કહે છે, ' વિચારોનો સમુદાય કરી તેમાંથી જેમાં મળતાપણું કે અનુરૂપતા માલમ પડે તે વિચારોને ઝડપથી અને વિવિધ રૂપે પાસે પાસે ગોઠવવા અને એ

રીતે મનોરંજક ચિત્રો તથા રુચિકર કલ્પનાતરંગો ઉત્પન્ન કરવા, એ બુદ્ધિચાતુર્યનો વ્યાપાર છે; એથી ઉલટું, બુદ્ધિવિવેકનો વ્યાપાર એથી તદ્દન સામી દિશાનો છે; જે વિચારોમાં જરા પણ ભેદ માલમ પડે તેમને સૂક્ષ્મતાથી જુદા પાડવા એ બુદ્ધિવિવેકનો વ્યાપાર છે, અને એ પૃથક્કરણ સરખામણીથી થતી ભૂલ અટકાવે છે, અને જ્યાં મળતાપણું હોય ત્યાં એક વસ્તુને બીજી વસ્તુ માનવાનો ભ્રમ અટકાવે છે.' (એસે કનસર્નિંગ હ્યુમન અન્ડરસ્ટેન્ડિંગ.) આ બુદ્ધિચાતુર્ય હાસવૃત્તિના બંધારણમાં અંગભૂત રહેલું છે, અને એ ચાતુર્યનો વ્યાપાર થઈ શકે તે સારૂ વિષય એક જ હોવાની જરૂર છે, સમતા હોવાની જરૂર છે, કેમકે સમતામાંથી વિષમતા એ વ્યાપારવડે ઉપજાવવાની હોય છે. 'આંધળો કહે કે જોવા જઇએ; પાંગળો કહે કે દોડતા જઇએ,' એ વાકયોમાં અંધત્વ અને દર્શનેચ્છા એક જ વિષયનાં છે. તેમ જ લંગડાપણું અને દોડવાની ઇચ્છા એક જ વિષયનાં છે. અને તેથી સામસામી મુકાયેલી એ સ્થિતિઓની વિષમતા વિનોદ ઉત્પન્ન કરે છે. પરંતુ, 'આંધળો કહે કે દોડતા જઇએ, પાંગળો કહે કે જોવા જઇએ' એવાં વાકયો હોય તો વિષય એકના એક ન હોતાં બદલાઇ જાય છે, સમતા જતી રહે છે, અને વિષમતામાં કાંઈ ખુબી રહેતી નથી. તેમ જ વળી, 'આગીઆ આગળ સૂરજ શી વિસાતમાં!' એવી ઉક્તિમાં આગીઆ કીડાનું તેજ અને સૂર્યનું તેજ એ બન્નેનો વિષય એક જ હોવાથી સમતા અને વિષમતાના પ્રસંગ બને છે, અને વિષમતાથી વિનોદ થાય છે. પરંતુ, 'આગીઆ આગળ મહાસાગર શી વિસાતમાં!' એવી ઉક્તિ હોય તો આગીઆનું તેજ અને મહાસાગરનો જલવિસ્તાર એ બે વિષય જુદા પડી જાય છે અને વિષમતા ખુબીદાર લાગતી નથી.

આ સમતા સાથે બીજા અંશોની પણ આવશ્યકતા છે. લૉકની વ્યાખ્યા વિશે વિવેચન કરતાં એડિસન કહે છે, 'વિચારોના દરેક જાતના સરખાપણામાં બુદ્ધિચાતુર્ય હોતું નથી, સરખાપણાની સાથે

વાંચનારને વિનોદ અને આશ્ચર્ય થાય ત્યારે ચાતુર્યનો વ્યાપાર હોય છે. બુદ્ધિચાતુર્ય માટે આ બે અંશ આવશ્યક છે, ખાસ કરીને આશ્ચર્યનો અંશ આવશ્યક છે, તેથી વિચારોના સરખાપણામાં બુદ્ધિચાતુર્ય હોવા માટે એ જરૂરનું છે કે વિચારો સ્વાભાવિક રીતે એક બીજાને બહુ પાસે પાસે હોવા ન જોઇએ; કારણ કે જ્યાં સરખાપણું દેખાતું હોય ત્યાં કાંઈ આશ્ચર્ય થતું નથી. કોઇ અમુક માણસનું ગાયન બીજા અમુક માણસના ગાયન જેવું છે એમ કહેવાથી આશ્ચર્ય થતું નથી.' (સ્પેકટેટર.)

વિનોદ એ આનંદનો એક પ્રકાર છે, અને, બીજા રસ પેઠે હાસ્યરસમાં પણ આનંદ આવશ્યક છે, અને, એ કારણથી હાસ્યપાત્ર મનુષ્યના શરીરને જ્યાં પીડા થતી હોય ત્યાં હાસ્યમાં ઔચિત્ય રહેતું નથી. દુઃખને અને કાવ્યાનંદને વિરોધ નથી, કરુણરસમાં દુઃખનો અનુભવ શોકનો સાક્ષાત્કાર કરાવી આનંદ આપે છે. પરંતુ,રસ હૃદયની ઉન્નતિ સાથે જોડાયેલો છે, અને તેથી જ્યાં દયાહીનતા હોય ત્યાં રસ હોઈ શકતો નથી. કરુણરસમાં દયાહીનતા હોતી નથી પણ દુઃખ તરફ દયામય સમભાવ હોય છે. પરંતુ, કોઇ મનુષ્યને થતી પીડા જોઈ હસવું એ દયાહીનતા છે અને એવા પ્રસંગમાં રસોત્પત્તિ થતી નથી. અલબત્ત, પીડા ક્ષણિક છે અથવા કલ્પિત છે અને થોડીવારમાં પીડાનું દર્શન દૂર થઈ જવાનું છે એ હકીકત હાસ્યપાત્ર મનુષ્યના જાણવામાં ન હોય ત્યાં તેનો ભ્રમ હાસ્યરસ ઉત્પન્ન કરી શકે છે.

એડીસને કહેલો બીજો અંશ—આશ્ચર્ય—હાસ્યરસમાં બહુ વિશેષતા-વાળો છે. બે સ્થિતિઓ સામસામી આવી એકાએક અણધારી રીતે અથડાય એ હાસ્યરસ માટે પરમ આવશ્યક છે. 'મેરે સાહેબને તુમકુ સુરત શહેર દીયા ઓર મેને સારા મુલક દીયા' 'ઉસકુ ક્યા કરે ?' 'ભીખ મંગ ખાઓ.' આ સંભાષણમાં દાન કરેલી ભૂમિનું માલકીપણું તે માત્ર ભીખ માગી ખાવાના હકમાં છે એ ઉક્તિ એકાએક આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરે છે, ભૂમિના પટ ઉપર માલકીપણાને અણધારી રીતે અદલબદલ કરી અથડાવે, તેથી હાસ્યનો પ્રસંગ થાય છે. વિષમતામાં

કાંઈ અચંબો ન હોય, કંઈ નવીનપણું ન હોય તો હાસ્યનું કારણ લાગતું નથી. આ માટે જ, હાસ્યમય ઉક્તિઓ જુની થઇ જાય ત્યારે તેની પુનરુક્તિ રુચિકર થતી નથી અને હાસ્ય ઉપજાવતી નથી.

હાસ્યરસનું આશ્ચર્ય તે અદ્ભુતરસના વિસ્મયથી જુદી જ વૃત્તિ છે. સંસ્કૃત અલંકારશાસ્ત્રમાં આપેલી વિસ્મયની કેટલીક વ્યાખ્યાઓ તરફ દૃષ્ટિ કરીશું તો આ હકીકત સ્પષ્ટ થશે. "ચિત્તનો વિસ્ફાર (ફરકવું) તે વિસ્મય કહેવાય." (સાહિત્યદર્પણ.) 'વસ્તુના માહાત્મ્યનું દર્શન થવાથી ચિત્તનો જે વિસ્ફાર થાય તે વિસ્મય છે.' (કાવ્યપ્રદીપ.) 'લોકસીમાની પાર રહેલા વિવિધ પદાર્થો પ્રતિ ચિત્તનો જે વિસ્ફાર તે વિસ્મય કહેવાય છે.' આ વ્યાખ્યાઓનું તાત્પર્ય એ છે કે વિશ્વમાં વસતા મહત્ત્વનું, વિશ્વમાં રહેલી વિશાલતાનું દર્શન કોઈ પદાર્થદ્વારા મનુષ્યને જ્યારે થાય છે ત્યારે તેનું ચિત્ત ઉલ્લાસ પામે છે, અને ફરકે છે તે વૃત્તિ તે વિસ્મય છે. વિસ્મયમાં જે ઉંડું મનન આ રીતે સમાયેલું છે તે આશ્ચર્યમાં હોતું નથી. જગન્નાથ એવી વ્યાખ્યા કરે છે કે 'અલૌકિક વસ્તુદર્શન વગેરેથી જન્મ પામતી જે વિશેષ વૃત્તિ આશ્ચર્ય દર્શાવે છે તે વિસ્મય છે.' (રસગંગાધર.) અહીં વિસ્મયનું લક્ષણ આપવા 'આશ્ચર્ય' શબ્દ વાપર્યો છે, પરંતુ, વધારે યોગ્ય શબ્દને અભાવે જ તે શબ્દ વાપર્યો જણાય છે. તથાપિ, બધી આશ્ચર્યની વૃત્તિ તે વિસ્મય નહિં પણ અલૌકિક વસ્તુના દર્શનથી ઉદ્ભવ પામતી આશ્ચર્યની વૃત્તિ વિસ્મય છે, એવો અર્થ ફલિત કરનારી વ્યાખ્યા અપાઈ હોત તો તે વધારે વાસ્તવિક થાત. અલૌકિકતાનું ભાન કરાવનારી વસ્તુ, સાધારણ લોકવ્યવહારમાં જોવામાં નથી આવતું એવા મહત્ત્વની પ્રતીતિ કરાવનારી વસ્તુ વિસ્મયના અનુભવ માટે આવશ્યક છે, આશ્ચર્ય માટે એવી આવશ્યકતા નથી. તત્કાલ નવાઈ પમાડે, સારી કે ખોટી વિચિત્રતાથી ચિત્તને વિશેષ દિશામાં ગતિ આપે તે આશ્ચર્ય છે. એ રીતે આશ્ચર્ય પમાડનારી વસ્તુમાં અલૌકિકપણું હોય, મહત્ત્વનું દર્શન હોય તેની વિચિત્રતા સારા પ્રકારની અને ઉચ્ચતા-

વાળી હોય તો આશ્ચર્યને પરિણામે વિસ્મય થાય અને તેથી અદ્દભુત રસ થાય. પરંતુ, એવા અંશ વિનાનું કેવળ તરેહવારપણાનું આશ્ચર્ય હોય ત્યાં હાસ્યરસ થાય.

આ આશ્ચર્ય વિચિત્રતાના દર્શનથી તત્કાલ ઉત્પન્ન થાય છે અને વિચિત્રતાની પાછળ કંઈ રહેલું છે એવો ખ્યાલ આવતો નથી ત્યારે હાસ્યરસનો પ્રસંગ આવે છે. વિચિત્રતામાં ગંભીરતાનું કે શોકનું કારણ રહેલું છે એવો વિચાર ન આવે અને એવો વિચાર કરવાનો વખત ન રહે એવી સ્થિતિ હોય ત્યારે આશ્ચર્ય સાથે રમુજ અને વિનોદનો અનુભવ થાય છે. વિલિયમ હેઝલિટ કહે છે, 'એકાએક આવી પડેલી વિપત્તિના પ્રસંગની વિલક્ષણતા તત્કાલ દૃષ્ટિએ પડવાથી વિપત્તિનાં પરિણામની અનિષ્ટતા જ્યાં સુધી ધ્યાનમાં નથી આવતી, અને બેવકુફીભરેલી કૃતિની અયોગ્યતા અથવા સમજાય નહિ એવી વિચિત્રતા સહુથી વધારે પ્રબલતાથી મન ઉપર અસર કરે છે ત્યાં સુધી હાસ્યની વૃત્તિ શોકની વૃત્તિ કરતાં પ્રધાન થઈ પ્રવર્તે છે,' (લેકચર્સ ઑન ધિ ઇંગ્લિશ કૉમિક રાઇટર્સ.) આ રીતે જે વિનોદ અને આશ્ચર્ય હાસ્યરસ માટે આવશ્યક છે તે બન્નેનો આધાર તાત્કાલિકતા ઉપર છે. હકીકત બનતાં તત્કાલ થયેલી અસરથી એ વૃત્તિઓ ઉત્પન્ન થાય છે. જીવરામ ભટ્ટ રતાંધળા હોવાથી અંધારે તેમને માર્ગ સુઝતો નહોતો પણ મિથ્યાભિમાનને લીધે કોઇની મદદ ન લેતાં સાસરાની પાડીનું પુંછડું ઝાલી તેની પુંઠે પુંઠે ચાલ્યા જતા હતા, એવામાં ખાડો આવતાં પાડી તેમાં ઉતરી અને જીવરામ ભટ્ટ પછડાઇને નીચે પડ્યા તથા તેમની પાઘડી, લાકડી, તુંબડી, બાંસડી, સહુ ગબડીને આઘાં જઇને પડયાં; એ વૃત્તાન્ત વાંચતાં તત્કાળ જીવરામ ભટ્ટની બેવકુફીથી થયેલી કઢંગી સ્થિતિનો ખ્યાલ આવે છે અને તેથી હાસ્ય થાય છે. જીવરામ ભટ્ટને વાગ્યાથી થયેલી ઇજાનો વિચાર તે પછીથી આવે છે, અને તે વેળા પણ ઇજા ભયંકર નથી એ જ્ઞાન હાસ્યરસની ક્ષતિને અટકાવે છે. મિથ્યાભિમાનથી થયેલી ઘણી

બેવકુફીઓને પરિણામે બહુ છજાઓ ખમી જીવરામ ભટ્ટ મરણની પથારીને વશ થાય છે ત્યારે હાસ્યરસ લુપ્ત થાય છે અને કરુણરસ પ્રવર્તે છે. (મિથ્યાભિમાન નાટક.) એ જ પ્રમાણે ચોરોની સાથે ડોશીના ઘરમાં ચોરી કરવા પેસનાર મૂર્ખાનું ઉદાહરણ લઇએ. ચોરોએ ડોશી ઉંઘતી જોઈ તેના ઘરમાંથી દુધ ચોખા અને ખાંડ એકઠાં કરી ચુલો સળગાવી દુધપાક કર્યો, તેવામાં ડોશીએ ઉંઘમાં હાથ લાંબો કર્યો તેથી મૂર્ખાએ જાણ્યું કે ડોશી દુધપાક માગે છે અને કડછી ભરીને ઉનો ઉનો દુધપાક ડોશીની હથેળી પર રેડયો તેથી ડોશી ચમકીને જાગી ઉઠી; એ હકીકત તત્કાળ આશ્ચર્ય અને રમુજ ઉત્પન્ન કરે છે. બેવકુફીથી થયેલી અયોગ્યતા જ પ્રથમ ચિત્ત આગળ પ્રત્યક્ષ થાય છે. ડોશી દાઝી અને મૂર્ખો પકડયો એ અનિષ્ટ પરિણામનો ખ્યાલ પાછળથી આવે છે અને તે પહેલાં તો હાસ્યરસ જામી ગયો હોય છે.

આશ્ચર્યની આ તાત્કાલિકતાને પ્રધાનતાથી લક્ષ્ય કરી વિલિયમ હેઝલિટ હાસ્યની એવી વ્યાખ્યા કરે છે કે, ‘ હાસ્ય તે ઇચ્છા વગર તાણ સરખી થતી ક્રિયા છે; તે માત્ર આશ્ચર્યથી કે વિરોધથી ઉત્પન્ન થાય છે; તે વેળા વધારે ગંભીર મનોવૃત્તિ થયેલી હોતી નથી અને વિરોધમય દેખાવો સંબંધે વિચાર કરી સમાધાન પામવાનો ચિત્તને વખત મળે તે પહેલાં એ ક્રિયા ઉદ્ભૂત થાય છે. કલ્પના ઘડીમાં ઉશ્કેરાય છે અને ઘડીમાં મંદ હોય છે. અને એ પ્રમાણે વારાફરતી થવાથી સ્નાયુઓમાં અને જ્ઞાનતંતુઓમાં અનિયમિત તાણ થાય છે, તે શારીરિક ક્રિયા હાસ્ય કહેવાય છે. ગંભીરતાની વૃત્તિ એવી હોય છે કે બીનાઓ અમુક સ્થાપિત ક્રમમાં એક પછી એક નિયમિત પ્રકારે બનશે એ ધારણા ઉપર ભાર મુકવાની ચિત્તને ટેવ બંધાય છે અને એવી બીનાઓના જ્ઞાનમાં પરોવાઈ ચિત્ત તે જ્ઞાનને વજનદાર ગણે છે. ચિત્તની ધારણાનો આ ભાર જ્યારે અણધારી રીતે શિથિલ થાય છે કે છુટો થાય છે અને તેની હમેશાંની ઉંડાઈ રહેતી નથી ત્યારે હાસ્યની વૃત્તિ થાય છે. આ વેળા વિચારોનો ક્રમ એવો એકા-

એક અદલબદલ થાય છે કે ચિત્ત ઓચિંતું ઝલાઈ જાય છે, સાવધાનપણાથી ખસી જાય છે, અને ચમકી ઉલ્લાસભર્યા આનંદની સ્થિતિમાં આવે છે. ખેદભર્યા વિચારો માટે તે વેળા અવકાશ પણ નથી હોતો અને વૃત્તિ પણ નથી હોતી. આ રીતે, હાસ્યનું તત્ત્વ અસંગતતામાં રહેલું છે; એક વિચાર સાથેનો બીજા વિચારનો સંબંધ તુટી જાય અથવા એક લાગણી પર બીજી લાગણી ધક્કો ખાઇને અથડાય એમાં હાસ્યનું તત્ત્વ રહેલું છે.'

આ અસંગતતા, સંબંધભંગ અને સંઘટ્ટનની અસર મન ઉપર અણધારી અને તાત્કાલિક થાય તેમાં જ હાસ્યની ખુબી હોય છે. અને એ કારણથી, હાસ્યપ્રસંગના વર્ણન પછી જે માણસને તેમાં રહેલી હસવાની વાત સમજાવવી પડે અથવા તે વર્ણન સાંભળ્યા પછી ઘણી વારે વિચાર કરીને જે માણસ હસે તેની હાસ્યપરીક્ષા બહુ મંદ છે એમ આપણને લાગે છે.

સંસ્કૃત અલંકારશાસ્ત્રમાં કોઈક પ્રકારની વિકૃતિના (કઢંગાપણાના) દર્શનને હાસ્યરસનું કારણ ગણ્યું છે. 'વિકૃત (કઢંગ) આકાર, વાચા, વેશ, ચેષ્ટા વગેરેના છલથી હાસ્ય થાય છે.' (સાહિત્યદર્પણ.) વાચા, અંગ વગેરેના વિકારના દર્શનથી ઉત્પન્ન થતી, વિકાસ દર્શાવતી ચિત્તવૃત્તિ તે હાસ છે.' (રસગંગાધર.) 'વ્યંગ (વિકૃતિ) અને વ્રીડા (ખોટું અણછાજતું શરમાળપણું) વગેરેના દર્શનથી ચિત્તવિકાસ થાય તે હાસ છે.' (કાવ્યપ્રદીપ.) આ વ્યાખ્યાઓમાં માત્ર દેખાવની અને શબ્દની વિકૃતિઓને હાસની કારણભૂત કહી છે. પરંતુ, બુદ્ધિની અને વિચારની વિકૃતિ પણ એ જ રીતે હાસની કારણભૂત થાય છે. મનુષ્યોની મૂર્ખાઇઓનાં ઉપર જે ઉદાહરણ આપ્યાં છે તેમાં બુદ્ધિની અને વિચારની જ વિકૃતિઓ રહેલી છે. કદાચ 'વાચાની વિકૃતિ' માં કેવળ શબ્દોચ્ચારણનું કઢંગાપણું નહિ પણ વાચાથી પ્રકટ થતા વિચારોનું કઢંગાપણું આવી જાય છે એમ કહી શકાશે, અને 'વ્રીડા' માં બુદ્ધિની ન્યૂનતા રહેલી

જ છે. માત્ર બેડોળ દેખાવ કે વૈકલ્યવાળા ઉચ્ચાર પ્રદર્શિત કરવાના હેતુથી જ્યાં દેખાવની કે શબ્દની વિકૃતિ રચવામાં આવે ત્યાં હાસ્ય બહુ ઉતરતા પ્રકારનું હોય છે. પણ એવા બેડોળપણાથી કે વૈકલ્યથી કોઈ જાતની મૂર્ખતા કે હીનતા દર્શાવવાનો હેતુ હોય ત્યાં હાસ્ય ચઢીઆતા પ્રકારનું હોય છે. કોઈ માણસ માત્ર કાણો દેખાવા સારૂ પોતાની એક આંખ મીંચી કાણાનો ચહેરો કરે તેના કરતાં કોઈ અમુક કાણાની ખંદાઈ પ્રદર્શિત કરવા સારૂ તેના જેવી કાણી આંખ અને તેના જેવો ચહેરો કરે તો હાસ્યરસ ઉપજાવવાને વધારે સફલ થાય એ સ્પષ્ટ છે. એમ જ (જાણી જોઈ) લચકાતી જીભે તોતડું બોલવા કરતાં કોઈ અમુક તોતડાની ભાષાનું અનુકરણ કરી તેની મૂર્ખતા પ્રદર્શિત કરવી એમાં હાસ્યરસની વધારે સફલતા છે એ પણ સ્પષ્ટ છે.

અલબત્ત, આ રીતે અંગની વિકૃતિથી હાસ્ય ઉપજાવનારે એ પ્રયત્નમાં પોતે તિરસ્કારપાત્ર થવું ન જોઇએ. વિકૃતિ તેને વશ છે અને તે વિકૃતિને વશ નથી એ સૂચન કાયમ રહેવું જોઇએ. તેમ જ વિકૃતિ કેવળ અર્થ વગરની હોવી ન જોઇએ. કોઇ માણસ ગંભીર સભા વચ્ચે જીભ બહાર કાઢી, કાખલીઓ કુટી કે ગુલાંટ ખાઈ હાસ્ય ઉપજાવવા પ્રયાસ કરે તો તે તિરસ્કારપાત્ર થાય, અને એવે સમયે જે હાસ્ય થાય તે દેખાવની વિકૃતિના દર્શનથી નહિ (બીજો કોઇ માણસ એવો બેડોળ હશે એવા સૂચનથી નહિ) પણ બુદ્ધિની વિકૃતિના દર્શનથી (આ ચેષ્ટા કરનાર મૂર્ખ હોઈ કેવી રીતે હાસ્ય ઉપજાવવું તે નથી જાણતો એવા સૂચનથી) થાય છે.

એ જ પ્રમાણે ખુબી વગરની, અસ્થાને રચાતી વિસ્મયતાનાં ઉપર જે ઉદાહરણ આપ્યાં છે તે બુદ્ધિની વિકૃતિના દર્શનથી હાસ્ય ઉપજાવી શકે. 'આંધળો કહે કે દોડતા જઇએ, પાંગળો કહે કે જોવા જઈએ.' 'આગીઆ આગળ મહાસાગર શી વિસાતમાં!' એવાં વિષમતાના સ્વરૂપના અજ્ઞાનથી રચાયેલાં વાક્ય કોઈ મનુષ્ય હાસ્યરસ ઉપજાવવા

વાપરે તો તેની બુદ્ધિહીનતા જે વિકૃતિ દર્શાવે તેથી હાસ્ય થાય. પરંતુ, તેણે વર્ણવેલી સ્થિતિઓ હાસ્યરસ માટે જોઇતી વિષમતા ઉપજાવી શકે નહિં. ભાટ અને ચારણની સુપ્રસિદ્ધ વાર્તા પણ આ જ અંશો દર્શાવે છે. ચારણે ભાટની મશ્કરી કરી કે 'ભાટ ભાટ ભાટુડી, કોટે બાંધી ચાટુડી;' એ વાક્યવડે પ્રાસના સામર્થ્યથી ભાટની કોટે ચાટુડી બાંધવાની વાસ્તવિકતા દર્શાવી અને એ રીતે કોટ અને ચાટુડીનો સંબંધ નહિં છતાં સંબંધ બેસાડી તેણે વિષમતાનું દર્શન કરાવ્યું. ભાટે ઉત્તરમાં કહ્યું કે 'ચારણ ચારણ ચારણીઓ, કોટે બાંધ્યું ઘંટીનું પડ.' પ્રાસ બેઠો નહિં એમ તેને કહેવામાં આવ્યું ત્યારે તેણે કહ્યું કે 'ઘંટીને ભારે તો મરશે.' આ રીતે હાસ્યવૃત્તિની ખામીને લીધે ભાટ હાસ્યરસ માટે જોઈતી વિષમતા વિનાનો થઈ પડ્યો. પરંતુ, તેની હાસહીનતા, તેની બુદ્ધિહીનતા ચારણની હાસકુશલતા સાથે સરખામણીમાં આવતાં હાસ્યમય વિષમતા ઉત્પન્ન થઈ. ભાટથી હાસ્યરસ ઉત્પન્ન થઇ ન શક્યો, પરંતુ, આખી વાર્તાના કહેનારથી હાસ્યરસ ઉત્પન્ન થઈ શક્યો. હાસ્યરસ ઉપજાવવામાં નિષ્ફળ જનાર પોતે હાસ્યપાત્ર થાય છે, અને, એવું હાસ્યપાત્ર ચિત્ર આપવાથી હાસ્ય ઉપજાવી શકાય છે. નાટકોમાં હાસ્યરસને ઠેકાણે થતી ઠઠ્ઠામશ્કરી અને ધપ્પાબાજી એ પ્રસંગો રચનાર ગ્રન્થકર્તાને આ રીતે હાસ્યપાત્ર બનાવી હાસ્ય ઉપજાવે છે. વર્તમાનપત્રોમાં અને માસિકોમાં જુદાં જુદાં મથાળાંથી પ્રકટ થતા હાસ્યહીન નિષ્ફળ 'ટુચકા' પણ આ જ પરિણામ ઉપજાવે છે.

આ ઉપરથી એક બીજા અંશની આવશ્યકતા સમજાશે. તે અંશ તે કલ્પનાશક્તિ છે. બીજા રસોમાં કલ્પનાશક્તિ રસમય ચિત્ર શોભાવવામાં સહાયભૂત થાય છે. પણ, હાસ્યરસમાં તો હાસ્યના પ્રસંગો ઉદ્ભૂત કરવા સારૂ કલ્પનાની જરૂર પડે છે. ઉદ્દીપનોનું હાસ્યરસમાં એટલા પ્રાધાન્યથી દર્શન થાય છે કે તે ઉદ્દીપનોને લાવીને હાજર કરનાર કલ્પના બહુ આગળ પડતી જણાય છે. આ કારણથી કલ્પનાને મહત્ત્વનો અંશ ગણી ફ્રેડરિક હૅરિસન એવી વ્યાખ્યા કરે છે કે 'હાસ તે સેમ્યુ-

અલ જોનસનના કહેવા પ્રમાણે "કઢંગી કલ્પના" છે. કઢંગી એટલે વિકૃત આકૃતિની, અસ્વાભાવિક, અર્થાત્ હાસ તે કલ્પનાનો વ્યાપાર છે. તે વ્યાપાર મનુષ્યના ભાવને કંઇક વિકૃત અંશ સાથે અથવા યોગ્ય પ્રમાણથી ઉલટાઇ ગયેલા અંશ સાથે દર્શાવે છે. અને એવા દર્શનથી તત્કાલ રમુજ ઉપજે છે. એ વૃત્તિ કલ્પનાશીલ હોવી જોઇએ, એ વૃત્તિ મનુષ્યભાવના દૃઢ પાયાએ જઇ અટકવી જોઇએ, તેનાથી વિનોદની ઉત્પત્તિ થવી જોઇએ, ક્રોધની કે તિરસ્કારની ઉત્પત્તિ થવી ન જોઇએ.' (સ્ટડીઝ ઇન અર્લી વિક્ટોરીઅન લિટરેચર.)

કલ્પનાના આ પ્રાધાન્યથી હાસ્યપ્રસંગોની નવીનતા જળવાય છે, અને, હાસ્યરસ અનેક પ્રકારે ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. જુની મશ્કરીઓ વાસી અને લુખી લાગે છે તે હકીકત નવીનતાની જરૂર બતાવે છે. રસમાત્રમાં રમણીયતા માટે જે નવીનતાની આવશ્યક્તા છે તેને હાસ્ય-રસમાં વિશેષે કરી આગળ પડતી કરવાનું સામર્થ્ય કલ્પનાથી સાધ્ય થાય છે, હાસ્યપ્રસંગોના આ બાહુલ્યને લીધે હાસ્યરસની વ્યાખ્યા કરવી મુશ્કેલ થઈ પડે છે, એમ ડા. બૅરો ધારે છે, અને તે કહે છે, 'વક્તવ્ય વસ્તુ તે શી છે અને આ વિનોદમયત્વનો અર્થ શો છે એમ પ્રશ્ન કરવામાં આવે તો માણસની વ્યાખ્યા આપનારને ડીમોક્રિટસે કહ્યું હતું તેમ હું કહું કે "આપણે સહુ જોઇએ છીએ અને જાણીએ છીએ તે એ છે." હું વ્યાખ્યા કરૂં તેના કરતાં પરિચયથી એ વસ્તુ વધારે સારી રીતે સમજાય તેવી છે. ખરેખર, એ વસ્તુ એવી પરિવર્તન પામનારી અને અનેક રૂપની છે, તે એવા વિવિધ આકારે, એવા વિવિધ ડોળે, એવા વિવિધ વેષે દેખા દે છે, જુદી જુદી નજરે અને જુદી જુદી બુદ્ધિએ તે એવી એવી જુદી જુદી જાતની માલમ પડે છે કે તેનું સ્પષ્ટ અને ચોકસ સ્વરૂપ નક્કી કરવું તે ઘડી ઘડી આકૃતિ બદલતા પ્રોટીઅસની છબી કહાડવા જેવું કે ઝડપથી વહી જતા વાયુની આકૃતિની વ્યાખ્યા કરવા જેવું કઠિન છે. કોઈ વેળા ખરા જોગ વખતે જાણીતી વાર્તાના ઉલ્લેખમાં એ વસ્તુ (હાસ્ય) રહેલી હોય છે, અથવા

નજીવી ઉક્તિ પ્રસંગાનુસાર લાગુ પડવાથી તે (વસ્તુ) થાય છે, અથવા નવી વાત સમયોચિત જોડી કહાડવાથી થાય છે; કોઇ વેળા દ્વિઅર્થીપણાનો કે અવાજના સરખાપણાનો લાભ લઈ તે શબ્દોના અને પદાવલીઓના ખેલ કરે છે; કોઈ વેળા સુપ્રકાશિત વાક્યનો પોશાક તેને વિંટલાયેલો હોય છે, કોઈ વેળા વિચિત્ર ઉપમા પાછળ તે સંતાયેલી હોય છે, કોઈ વેળા તે વંચનાવાળા પ્રશ્નમાં ગોઠવાયેલી હોય છે; કોઇ વેળા ચતુર માર્મિક ઉત્તરમાં કે ઉડાઉ કારણમાં કે સૂક્ષ્મમતિવાળા ઇશારામાં કે પેચથી વાંધો કહાડી નાખવામાં કે ખબરદારીથી વાંધો પાછો ઉપસ્થિત કરવામાં તે સમાયેલી હોય છે; કોઇ વેળા બોલી જવાનાં વચન હિમ્મતથી ઘડી કહાડવાની યોજનામાં તેનો નિવાસ હોય છે, કોઇ વેળા તીવ્ર કરડાકીમાં, કે આડંબરભરેલી અતિશયોક્તિમાં કે અજાયબીથી ચમકાવે એવા રૂપકમાં, કે વિરોધના સમાધાન માટે રજુ કરેલા ઉપર ઉપરથી ખરા દેખાય એવા ખુલાસામાં કે કેવળ અર્થહીન પ્રલાપમાં તેનું સ્થાન હોય છે. કોઈ વેળા માણસોનો કે પદાર્થોનો દેખાવ કરી બતાવવાથી તેનો પ્રસંગ આવે છે; કે તરકટી બોલીથી કે નકલી શિકલથી અથવા ચેષ્ટાથી તેનો અવસર આવે છે. કોઇ વેળા સાદાઇના ઢોંગથી, કોઈ વેળા ગુમાનીભરેલી તોછડાઇથી તેનો ઉદ્‌ભવ થાય છે. કોઈ વેળા ફક્ત વિલક્ષણ વાત ઉપર સુભાગ્યે ચોટ લાગી જવાથી તેની ઉત્પત્તિ થાય છે; કોઇ વેળા ચોખ્ખી બાબતને પ્રસ્તુત પ્રયોજન સારૂ કુટિલતાથી મરડવાથી તેનો ઉદય થાય છે. ઘણી વેળા તો તેનો સમાવેશ શેમાં થયો છે તેની ખબર નથી પડતી અને તે શી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે તે કહી શકાતું નથી. તેના પ્રકાર અચિન્ત્ય અને અકથ્ય છે; કલ્પનાતરંગનાં અસંખ્ય ભ્રમણ અને વાણીનાં અસંખ્ય ચક્રને અનુસાર એ પ્રસંગ હોય છે.' (સમર્ન્સ.) દા. બૅરોએ કહેલા આ અનેક પ્રકાર તે હાસ્યના જુદા જુદા અંશ નથી. કલ્પનાના અંશમાં તે સર્વનો સમાવેશ થાય છે, અને કલ્પના કેવા ભિન્ન ભિન્ન માર્ગે પ્રકટ થઇ નવીનતાની સિદ્ધિ કરે છે તેનું એ વર્ણનથી દર્શન થાય છે.

ઉપર ગણાવેલા પ્રકારમાંથી થોડાનાં ઉદાહરણ શોધી કહાડી તે ઉપર દૃષ્ટિ કરીશું તો હાસ્યરસમાં કલ્પના કેવી સહાયભૂત થાય છે તે વધારે પ્રત્યક્ષ થશે.

'(દુષ્ટરાય–) "ઠીક છે ત્યારે. જોજો આજ બંદાનાં પરાક્રમ. પણ તમે યાદ રાખજો હોં!"

"હા હા:" કરી નરભેરામ મનમાં બોલ્યો: "અડચણ પડે તો મને કહેજો. હું હાથીને શિયાળવે કહ્યું હતું તેમ કહીશ,–**भगवन् मम पुच्छकावलंबनं कुरु**–ભાઈ, પૂંછડું પકડો મ્હારૂં."'

સરસ્વતીચંદ્ર, ભાગ ૧.

અહીં હાથીને છીછરી કાદવમાં નાખનાર શિયાળની વાતનો પ્રસંગોપાત્ ઉલ્લેખ કરી દુષ્ટરાય ફસાયા પછી તેની હાથી સરખી અસહાયતા નરભેરામ પોતાના મનમાં કલ્પે છે અને તેની એવી દશાના દર્શનથી વિનોદ પ્રાપ્ત કરે છે.

'લેઉઆ કુળ ઉજળાં, કંકુવર્ણા ગાત્ર;
જેની ફૂંકે ઉંટ ઉડે, માનવિ કોણ જ માત્ર.'

પટેલપોથી.

લેઉઆ પાટીદારોની ફૂંકથી ઉંટ ઉડી જાય એમ કહેવામાં તેમની કાંઈ સ્તુતિ નથી. અને આ ઉટંગ અલંકારની કલ્પના અજાયબીથી ચમકાવી હાસ્ય ઉત્પન્ન કરે છે.

'ભોળાભટ–(માર વાગતાં) ઓ મારા બાપલા રે! અરરર! ઓ મારા દાદા! ખોદાને માટે જવાદો રે! ઓરે મિયાં સાહેબ, હું વૈદ છું,–જોશી છું–ગાંધી છું–ગવંડર છું-હજામ છું–કલેકટર છું–મોચી છું–જે કહો તે છું.'

ભટનું ભોપાળું.

ભોળાભટ વૈદ નહિં છતાં વૈદ હોવાનું કબુલ કરે તે સારૂ તેને માર પડે છે ત્યારે 'ખોટું કહેવું હોય તો તો 'જે કહો તે છું' એમ સૂચવી એવી કબુલતની હાસ્યપાત્રતા દર્શાવવા માટે 'ગાંધી,' 'ગવંડર,'

'હજામ' વગેરે જાતજાતની પાયરીઓ બોલી જવાની હિમ્મતથી ઘડી કહાડેલી યોજના કલ્પનાનો પ્રભાવ બતાવે છે.

'સિદ્ધરાજ—પ્રધાનજી, સેના સજ કરો, સોરઠ જઇએ.

રંગલો–કુંભારની ઝુંપડીમાં તારી સેના કેમ માશે! ઘોડાનો ત્યાં ખપ નથી.

સિદ્ધરાજ—કેમ ઘોડાનો ખપ નથી, અલ્યા રંગલા?

રંગલો—કુંભારને ત્યાં ગધેડાં ઘણાં છે, તે પર સ્વારી કરજો; તમારી એ નવી રાણી તો બેસતાં શીખી હશે.'

ભવાઇસંગ્રહ.

રાણકદેવીને પોતાની રાણી બનાવવા આતુર થયેલા સિદ્ધરાજને, કુંભારને ઘેર જતાં, ગધેડાંનો ઉપયોગ કરનાર કુટુંબનો પરિચય થશે એવી તીવ્ર કરડાકી ગધેડા પર બેસતી રાણકદેવીની કલ્પના કરી રંગલો પ્રકટ કહે છે અને એ રીતે હાસ્ય ઉત્પન્ન કરે છે.

'બાદશાહ—(ગુસ્સે થઇને) લઉઆ! તારા અને ગધેડા વચ્ચે કેટલું છેટું?

લઉઓ—(પોતાની અને બાદશાહની વચ્ચેનું અન્તર વેંતથી માપીને) જહાંપનાહ! ચાર વેંતનું.'

અહીં સ્પષ્ટ રીતે ઉદ્દિષ્ટ કરેલા બુદ્ધિના અન્તરને દિશાના અન્તરના અર્થમાં કુટિલતાથી મરડવાની કલ્પનાથી અને અન્તર માપવાની નકલી ચેષ્ટા કરનારની કલ્પનાથી હાસ્યનો ઉદ્ભવ થાય છે.

'સરસમાં સરસ જમણમાં છે વેઢમી,
ઇઝ ઇટ ધિસ ડૉગ ઑર ધૅટ કૅટ ટેલ મી.,'

દલપતરામ.

'વેઢમી' સાથે 'ટેલ મી'નો પ્રાસ મેળવવા સારૂ વેઢમીની વાનીના વખાણ સાથે હાવર્ડકૃત પ્રાઇમિરમાંનું 'Is it this dog or that cat tell me' એ વાક્ય ગોઠવ્યાથી કેવળ અર્થહીન પ્રલાપ થાય છે અને એવી અર્થહીનતા આણવાની કલ્પના હાસ્યને પ્રદીપ્ત કરે છે.

'द्रष्टुं चित्रविचित्रितां तरुलतां बन्दा गया बागमें।'
'अल्लातालाप्रसादेन सर्वकार्यं फतेहवत्।'

આવી ભાષાઓની ભેળસેળ વાણીનાં ચક્ર ફેરવવાની કલ્પનાથી રચાય છે, અને, એ ચક્ર ફરવાની સાથે હાસ્ય ઉત્પન્ન થાય છે.

કલ્પનાના પ્રભાવને સીમા નથી, અને, કલ્પના કેવા કેવા હાસ્ય-પ્રસંગો રચી શકે તેમ છે તેની સંપૂર્ણ ગણના થઇ શકે તેમ નથી. પરંતુ, આ નમુના ઉપરથી આ વિષયના કલ્પનાવ્યાપારનું સ્વરૂપ કળી શકાશે. અલબત્ત, એ નમુનામાં હાસ્યના બીજા અંશો પણ વિદ્યમાન છે, કેમકે, એકલા કલ્પનાવ્યાપારથી હાસ્યનો ઉદ્ભવ થતો નથી, પણ, તેની સાથે વિષમતા, આશ્ચર્ય વગેરે ઉપર કહેલા અંશની પ્રવૃત્તિ હોય છે ત્યારે તેનો ઉદ્ભવ થાય છે.

પ્રો. હેન્રી બર્ગસને "લાફ્ટરઃ એન એસે ઑન ધ મીનિંગ ઑફ ધ કૉમિક" (ફ્રેંચ ઉપરથી ઇંગ્રેજી ભાષાન્તર કરનાર ક્લાઉડ્સલી બ્રેરટન અને ફ્રેડ રૅાથવેલ, સને ૧૯૧૧,) નામના પુસ્તકમાં દર્શાવેલા કેટલાક વિચાર ઉપરના નિરૂપણથી કેટલીક રીતે જુદા પડે છે; અને, આગળ વધતા પહેલાં તે વિશે અહીં કેટલુંક વિવેચન કરીશું. પ્રથમ તો, પ્રો. બર્ગસન કહે છે કે જ્યાં માનવ અંશ ન હોય ત્યાં હાસ્યરસ હોઇ શકતો નથી. અર્થાત્ માણસ સિવાય બીજા કોઈ વિશે હાસ્ય ઉત્પન્ન થઇ શકતું નથી. કુદરતનો કોઇ દેખાવ સુન્દર હોય, ઉન્નત હોય, કદરૂપો હોય, પણ હસવા સરખો હોઈ શકે નહિ. કોઈ પશુને જોઈ આપણને હસવું આવે તો માણસના સરખી કાંઇ અંગસ્થિતિ કે મુખમુદ્રા તે પશુમાં દેખાઇ હોવી જોઇએ. કોઇ પાઘડી જોઇ હસવું આવે તો તેમાંના વસ્ત્રથી રમુજ થતી નથી, પણ, માણસે તેની કેવી આકૃતિ કરી છે અને માણસનો કેવો તુરંગ તે આકૃતિથી પ્રકટ થાય છે એ જોઈ રમુજ થાય છે. આ કારણથી, પ્રો. બર્ગસન કહે છે કે જેમ 'હસતું પ્રાણી તે મનુષ્ય' એવી વ્યાખ્યા થાય છે તેમ

'હાસ્યપાત્ર પ્રાણી તે મનુષ્ય' ('man is an animal which is laughed at') એવી વ્યાખ્યા પણ થઇ શકે. હાસ્યરસમાં માનવ અંશ જોઇએ એ ખરૂં છે, પરંતુ, પ્રો. બર્ગસનના મતનું તાત્પર્ય એમ હોય કે એકલા હાસ્યરસમાં જ માનવ અંશ આવશ્યક છે તો તે ખરૂં નથી. શૃંગારરસમાં પણ માનવ અંશ એવી જ રીતે આવશ્યક છે. સ્ત્રી પુરુષ સિવાય શૃંગારરસ હોઈ શકતો નથી. સારસ, મોર, કબુતર વગેરે પક્ષીઓના વૃત્તાન્તમાં શૃંગારરસ હોવાની કલ્પના થાય છે તે માત્ર મનુષ્યના ભાવનું આરોપણ હોય છે. એ પક્ષીઓમાં નર-માદા વચ્ચે પ્રેમ હોવો જોઇએ એમ અનુમાન થઈ શકે છે. તેમનાં મન કે લાગણીઓ ખરેખરી રીતે જાણવાનાં સાધન મનુષ્યને હાથ લાગ્યાં નથી, તો પણ એ અનુમાન ખરૂં લાગે છે. તથાપિ, તેમનાં ચિત્તમાં રતિ સરખો સ્થાયીભાવ છે અને તેઓ કવિત્વમય શૃંગારરસનો સાક્ષાત્કાર કરે છે એમ માનવાનું કાંઈ કારણ નથી. તેમના પ્રસંગમાં કલ્પાતો શૃંગારરસ તે માત્ર તેમના પ્રેમ ઉપર રચાયેલા મનુષ્યભાવનું ચિત્ર હોય છે. સમુદ્ર અને નદી વચ્ચે કાન્ત-કાન્તાનો સંબન્ધ કલ્પાય છે તે તો પ્રેમના અસ્તિત્વ રૂપી પાયા વગરનું માત્ર રૂપક જ હોય છે. એ જ પ્રમાણે કરુણરસ, વીરરસ, રૌદ્રરસ વગેરેનું અધિષ્ઠાન પણ મનુષ્ય-માં જ હોઇ શકે છે. માણસો જ શોક કરતા, ઉત્સાહથી પરાક્રમ કરતા કે ક્રોધ કરતા હોઈ શકે છે. કદાચ એમ કહેવામાં આવશે કે અદ્‌ભુતરસ તથા ભયાનકરસ માનવ અંશ વિના ઉદ્‌ભૂત થઇ શકે છે, કેમકે જડ પ્રકૃતિમાં પણ એ રસના સ્થાયીભાવ વિસ્મય અને ભયનાં સ્થાન જોવામાં આવે છે. સાગરનો વિસ્તાર કે પર્વતની ઉંચાઇ જોઈ વિસ્મય લાગે છે, અને, પર્વતનાં કોતર કે જંગલનો દવ જોઈ ભય લાગે છે, એ ખરૂં છે. પરંતુ, વિસ્મય અને ભય માણસને જ હોઈ શકે છે, સાગરને કે પર્વતને કે જંગલને એ ચિત્તવૃત્તિઓ હોઇ શકતી નથી. વૃત્તિઓ અનુભવનાર માણસ ન હોય તો પ્રકૃતિના એ પદાર્થોમાં પોતા-નામાં વિસ્મય કે ભય વસેલા છે એમ કલ્પી શકાતું નથી. તેથી, માનવતાનો આ અંશ હાસ્યરસની વ્યાખ્યા કરવામાં સહાયભુત થતો નથી.

પ્રો. બર્ગસન બીજો અંશ એ દર્શાવે છે કે હાસ્યને પ્રસંગે લાગણીનો અભાવ હોવો જોઇએ. તેઓ કહે છે કે માણસનું ચિત્ત જ્યારે સર્વશઃ શાન્ત અને અક્ષુબ્ધ હોય ત્યારે જ હાસ્યરૂપી વિકૃતિ થઇ શકે છે. તેમના મતનો ભાવાર્થ એ છે કે હાસ્યપાત્ર મનુષ્ય તરફ આપણને સમભાવ ન હોય, તેની લાગણી સરખી આપણી લાગણી ન હોય અને તેના તરફ આપણે બેદરકાર હોઇએ ત્યારે જ આપણને તેને સંબંધે હાસ્યની વૃત્તિ થઈ શકે.

લાગણીના અભાવનું ઉદાહરણ પ્રો. બર્ગસન આ પ્રમાણે દર્શાવે છે. જનસમાજના અમુક મંડળમાં જે જે વચનો બોલાતાં હોય અને જે જે કૃતિઓ થતી હોય તેમાં આપણું મન આપણે પરોવીએ. તે મંડળમાંના જે મનુષ્યો કૃતિઓ (કાર્યો) કરતા હોય તેમની સાથે પ્રવૃત્તિ કરી આપણે પણ તે કૃતિઓ કરીએ છીએ એમ આપણા મનમાં કલ્પીએ; અને તે મંડળમાંનાં જે મનુષ્યોને લાગણીઓ થતી હોય તેમની સાથે દિલસોજી ધરાવી આપણે પણ તે લાગણીઓ અનુભવીએ; આવી સ્થિતિમાં આવતાં તે મંડળમાંની દરેક વાત આપણને મહત્ત્વની લાગશે, છેક નજીવી વાત પણ ધ્યાન આપવા લાયક જણાશે, બધે ખેદભરેલી ચિંતાનું આવરણ પસરેલું લાગશે, અને મંડળમાંનું કાંઈ પણ હસવા સરખું નહિં લાગે. ત્યારબાદ, હવે આપણી કલ્પના બદલી એ સમભાવની વૃત્તિમાંથી આપણે ખસી જઇએ. લાગણીઓ અનુભવ્યા વિના માત્ર આઘા ઉભા ઉભા આપણે એ મંડળના વૃત્તાન્તનું નિરીક્ષણ કરીએ એવી સ્થિતિમાં આવતાં, એ મંડળમાંના ઘણા બનાવો આપણને ક્ષુલ્લક અને હસવા સરખા લાગશે. લાગણી હતી ત્યારે એની એ વસ્તુઓ આપણે ગંભીર વૃત્તિથી જોતા હતા, અને લાગણીને અભાવે આપણને એ વસ્તુઓ તરફ હાસ્યવૃત્તિ થાય છે.

બીજું ઉદાહરણ તેઓ નૃત્યનું આપે છે. સંગીત થતું હોય અને તેના તાલ પ્રમાણે સ્ત્રીપુરુષો નૃત્ય કરતાં હોય તેવે પ્રસંગે કાન બંધ કરી

આપણે પોતાને સંગીતનું શ્રવણ થવા ન દઈએ તો નૃત્ય કરનાર સર્વે જનો આપણને હાસ્યપાત્ર ભાસશે એમ તેઓ કહે છે.

આ ઉપરથી પ્રો. બર્ગસન એ અનુમાન ફલિત કરે છે કે હૃદય ક્ષણભર બહેર મારી ગયું હોય એવી સ્થિતિ (anesthesia) થઇ હોય ત્યારે જ હાસ્યનો ઉદ્ભવ થઇ શકે છે; અને હાસ્ય તે કેવળ બુદ્ધિનો વિષય છે, લાગણીનો વિષય નથી.

અહીં પ્રો. બર્ગસન ભાવ અને સમભાવ વચ્ચેના–લાગણી અને દિલસોજીની લાગણી વચ્ચેના–ભેદની અવગણના કરે છે અને તેથી આવું ભૂલભરેલું અનુમાન બાંધે છે. આપણા હૃદયમાં હાસ્યપાત્ર મનુષ્ય તરફ સમભાવ ન હોય ત્યારે બીજા ભાવ હૃદયમાં હોઈ શકે છે. તેના તરફ દિલસોજીની લાગણી ન હોય ત્યારે બીજી લાગણી હોઇ શકે છે. સમભાવનો અભાવ તે ભાવમાત્રનો અભાવ નથી. દિલસોજીની લાગણી તે ઘણી લાગણીઓમાંની એક લાગણી છે. પરંતુ, પ્રો. બર્ગસન એમ કલ્પે છે કે જેને વિશે હસવું આવે તેના તરફ આપણને સમભાવ ન હોય ત્યારે આપણું હૃદય ભાવશૂન્ય હોવું જોઇએ, તેની લાગણીની આપણને કદર ન હોય ત્યારે આપણું હૃદય લાગણી વગરનું અને બહેર મારી ગયેલું હોવું જોઇએ. આ કલ્પના નિરાધાર છે. હસવા સરખી સ્થિતિમાં આવી જનાર માણસ તરફ આપણને સમભાવ હોય, દિલસોજી હોય, તો આપણને હાસ્યની વૃત્તિ ન થાય એ ઉપર પ્રથમ કહ્યું છે, તેથી, હાસ્યની વૃત્તિ થવા સારૂ સમભાવનો–દિલસોજીનો–અભાવ આવશ્યક છે એ ખરૂં છે. પરંતુ, હાસ્યની વૃત્તિ એ જાતે જ એક ભાવ છે. સ્થાયીભાવરૂપે ચિત્તમાં વસેલી હાસવૃત્તિને અનુકૂળ પ્રસંગ મળતાં તે વડે હાસ્યરસની નિષ્પત્તિ થાય છે એ વિશે પ્રથમ વિવેચન કર્યું છે તે પરથી સમજાશે કે એ સમયની સ્થિતિ ભાવહીન નહિં પણ ભાવમય હોય છે. હાસ્યનું પૃથક્કરણ કરતાં અમુક પ્રકારના ભાવનું સંચલન એ જ કારણભૂત જણાય છે. બીજી કોઈ રીતે હાસ્યનો ખુલાસો થતો નથી. હાસ્ય જો રસ છે તો

તેમાં ભાવ હોવો જ જોઈએ. લાગણી વગર રસની નિષ્પત્તિ થઈ શકતી નથી. સંઘટ્ટન, ચઢિયાતાપણું, આશ્ચર્ય, તાત્કાલિકતા, એ વગેરે અંશો ઉપર વર્ણવ્યા તે સર્વ ભાવના અસ્તિત્વની સાક્ષી પુરે છે, એ સહુ હૃદયમાં થઈ આવેલી લાગણીની હકીકત બતાવે છે. હાસ્ય જો લાગણીનો વિષય ન હોય અને બુદ્ધિનો વિષય હોય તો ક્યારે હસવું અને ક્યારે ન હસવું તેનો આધાર આપણી ખુશી પર હોય, હસવું કે ન હસવું એ આપણે વિચાર કરીને નક્કી કરી શકીએ, અને હાસ્ય તે ગંભીર મનનને પરિણામે ઉત્પન્ન થાય. પરંતુ, માણસ માત્રનો અનુભવ તેથી ઉલટો છે. આપણે જાણીએ છીએ કે હસવું ન હસવું એ આપણી ખુશીની વાત નથી. આપણે હસીએ છીએ ત્યારે હાસ્યરસને વશ હોઇએ છીએ, લાગણી થતાં ચિત્તક્ષોભ થાય છે તે દાબી રાખી શકાતો નથી અને તેને પરિણામે આપણે હસીએ છીએ. આ હસવા જેવું છે કે નહિં એવો વિચાર કરીને હસી શકાતું નથી. અને જે વિચારમાં પડી જાય છે તે હાસ્યવિમુખ થઇ જાય છે. જેના હૃદય ઉપર અસર થાય, જેને લાગણી થાય, તે જ હાસ્યનો અનુભવ કરી શકે છે.

પ્રો. બર્ગસને આપેલાં ઉદાહરણોની પરીક્ષા કરીશું તોપણ આ જ અનુમાન નિકળશે. અમુક જનમંડળમાંની લાગણીઓ અને કૃતિઓ સાથે આપણી દિલસોજી હોય ત્યાં સુધી તેમાં રહેલી હાસ્યતા આપણને ન સમજાય એ ખરૂં છે. ઘોડીઆમાં સુતેલી છોકરીઓને ફુલના દડા સાથે પરણાવીને પછી તે દડાને કુવામાં નાંખી એવી છોકરીઓને વિધવા થયેલી ગણવાનો કડવા કણબીઓનો રીવાજ હસવા સરખો છે એમ જેઓ કડવા કણબી ન હોય તેમને જ લાગે છે, અથવા જે કડવા કણબીઓનું દિલ એ રીવાજ ઉપરથી ઉઠી ગયું હોય તેમને જ લાગે છે, બાકીના કડવા કણબીઓને એ રીવાજ અભિમાનથી સાચવી રાખવા જેવો લાગે છે. 'પોમલી જણે ને પોમલો સુવાવડ ખાય' એ રીવાજની હાસ્યતા એ મંડળ બહારનાને જ સમજાય છે. માથા પરની ચોટલીઓ દોરડા પેઠે વળ દઇને લાંબી સુંથવામાં આખર છે

એમ ચીનાઓને લાગતું હતું. એ વિચાર અને દેખાવ હસવા સરખા છે એમ બીજી પ્રજાઓને લાગતું હતું, તેમ તેમને લાગતું નહોતું. પણ, મંચુ રાજકુટુંબ તરફનો પૂજ્યભાવ ઉઠી જતાં ચીનાઓએ પોતે જ એવી ગુંથેલી ચોટલીઓ કાપી નાખવા માંડી છે. આ રૂઢિઓ આપણને હસવા સરખી લાગે ત્યારે આપણું હૃદય બહેર મારી ગયેલું હોય એમ આપણે કદી કબુલ કરી શકીશું નહિં. હૃદયને ખુશાલીની મઝા સમજાય એવી સ્થિતિમાં આપણે છીએ, હૃદય લાગણીથી પિગળે અને રમુજ મેળવી શકે એવી વૃત્તિમાં આપણે છીએ, તેથી આપણને હાસ્યની કદર થાય છે, એમ આપણને લાગે છે. કદાચ, એમ કહેવામાં આવશે કે બુદ્ધિથી વિચાર કરતાં એ રૂઢિઓને આપણે અનિષ્ટ ગણીએ છીએ માટે તેને હસીએ છીએ, પરંતુ, વાસ્તવિક રીતે હાસ્યતાનો આધાર અનિષ્ટતા પર રહેલો નથી. ચીનાઓની ચોટલીઓમાં અનિષ્ટતા કંઇ નથી, એથી માથાને નુકસાન થાય છે એવું આપણે જાણતા નથી કે માનતા નથી. માત્ર એવી ચોટલીઓના આકારની વિલક્ષણતા અને એવી ચોટલીઓ માટેના આદરની વિચિત્રતા હાસ્ય ઉત્પન્ન કરે છે. પોમલા સુવાવડ ખાય તેથી તેમને કાંઇ હાનિ થતી નથી. અને પ્રસુતિ પછી તરત બહાર ફરી શકે અને કામ કરી શકે એવા શરીરબળવાળી પોમલીઓને કાંઇ હાનિ થતી હોય એમ લાગતું નથી. માત્ર જન્મેલા બાળકની માવજત માને બદલે બાપ કરે અને સુવાવડમાં શરીરરક્ષણ માટે ઘેર સુઇ રહેવાનો મા માટેનો નિયમ વિના કારણ બાપ પાળે એ ઉલટસુલટપણું હાસ્યજનક થાય છે. બાર વર્ષે એક વાર લગ્ન કરવાનો કડવા કણબીઓનો રીવાજ ઘણો અનિષ્ટ છે અને એ રીવાજને લીધે ફુલના દડા સાથે લગ્ન કરવાની રીત નિકળી છે એ ખરું છે, પરંતુ, હાસ્યતા ફુલના દડાને વર ગણવામાં અને તેનું મરણ થયેલું માનવામાં રહેલી છે. આવાં લગ્નથી પરિણામે સંસારમાં ઉપજતી અનિષ્ટતા વિશેના વિચારથી ખેદ થાય છે, હાસ્ય થતું નથી.

નૃત્યનું પ્રો. બર્ગસને જે ઉદાહરણ આપ્યું છે તેના સરખું બીજું

ઉદાહરણ કલ્પીશું. ઈનસાફની અદાલતમાં કે મહત્ત્વના વિષયપર વિચાર કરવા મળેલી જાહેર સભામાં સામસામાં ભાષણ થતાં હોય અને મનુષ્યોને થતી જુદી જુદી વૃત્તિઓ અને લાગણીઓ પ્રમાણે તેમની મુખમુદ્રા અને ચેષ્ટા બદલાતી હોય, તે વેળા અદાલતનાં કે સભાનાં બારીબારણાં બધી તરફથી બંધ હોય અને કાંઈ પણ અવાજ બહાર સંભળાતો ન હોય, તેવે પ્રસંગે આ બધો વ્યવહાર શાનો છે તે ન જાણનાર કોઇ અજાણ્યો માણસ એકાએક આવી ચઢે અને બહારથી બારીબારણાંના કાચમાંથી એ દેખાવ જુએ તો અંદરના માણસો મૂર્ખાઇ ભરેલા ચાળા કરે છે એમ તેને લાગે અને એ મૂક અભિનય જોઇ તેને હસવું આવે. અંદરનાં માણસોની લાગણીઓ તે નથી અનુભવતો તેથી તેને હસવું આવે છે એ ખરૂં છે. તેમજ જ, નૃત્યના ઉદાહરણમાં વર્ણવેલી સ્થિતિમાં સંગીતથી સુચવાતા ભાવના અનુભવથી રહિત હોવાથી આપણે એ નૃત્ય કારણ વિનાનું અને હાસ્યપાત્ર ધારીએ છીએ એ ખરૂં છે. એ ઉદાહરણોમાં વર્ણવેલા માણસોની લાગણીઓ જેઓ જાણતા હોય, તેમની સાથે તેમના જેવી લાગણીઓ જેઓ અનુભવતા હોય અને તેમની પેઠે એ લાગણીઓથી જેઓ ઉશ્કેરાયેલા હોય, તેમને હસવાનું કારણ ન જણાય એ પણ ખરૂં છે. પરંતુ, એ લાગણીઓથી અજાણ્યા હોઇ જેઓ અર્થહીન ચેષ્ટાને હસે છે તેઓ યોગી સરખી અક્ષુબ્ધ ભાવહીન સ્થિતિમાં હોતા નથી. આશ્ચર્યથી એકાએક ચકિત થઈ તેઓ ક્ષુબ્ધ થયેલા હોય છે, હાસ્યની લાગણીઓથી તેઓ ઉશ્કેરાયેલા હોય છે. એ મનુષ્યો આવી ચેષ્ટા શા માટે કરતા હશે એવો વિચાર જે કરવા માંડે તેનું ચિત્ત એ ચેષ્ટાનું કારણ ખોળવામાં ગુંથાય અને તેવી સ્થિતિમાં હાસ્યની લાગણી લુપ્ત થઈ જાય. ખરેખરી રીતે જોતાં, આવે પ્રસંગે વિચારવંત સ્થિતિ હોય તો હસવું આવે જ નહિં, કેમકે માણસો નિષ્પ્રયોજન ચેષ્ટા કરે નહિં એવો ખ્યાલ એવી સ્થિતિમાં આવે. જેમણે કોઇવાર સંગીત સાથે થતું નૃત્ય જોયેલું હોય અથવા ઈનસાફની અદાલતમાં કે જાહેર સભામાં જઇ ત્યાંનાં સંભાષણ સાંભ-

ભેલાં હોય અને હકીકત જોયેલી હોય તેમને તો મૂક ચેષ્ટા જોઇ તરત તે બનાવોનું સ્મરણ થાય અને હાસ્યની લાગણી થાય નહિં. જેઓ આમાંના કોઈ પ્રકારે વિચારપરાયણ ન થાય તેમને જ હાસ્યની વૃત્તિ થાય. આમ સર્વ રીતે હાસ્ય બુદ્ધિનો વિષય નથી, પણ લાગણીનો વિષય છે; વિચાર (thought) ને પરિણામે હાસ્ય થતું નથી, પણ વિકાર (emotion)ને પરિણામે હાસ્ય થાય છે.

પ્રો. બર્ગસન ત્રીજો અંશ એ બતાવે છે કે હાસ્યવૃત્તિમાં સામાજિક સંબંધ આવશ્યક છે, અર્થાત્ જેને હાસ્ય થાય તે પોતાને અમુક જનસમાજમાંનો કે મંડળમાંનો માનતો હોય એ જરૂરનું છે. તેની એવી માન્યતા હોય ત્યારે જ તેને હાસ્ય થાય છે. ‘ હું અને મારા સમાજ કે મંડળમાંના બીજાઓ અમુક વૃત્તિવાળા છીએ. અમને અને બધાને આ પ્રસંગે હસવું આવે કે હાસ્યતા લાગે એમ છે,’ એવી ચિત્તાવસ્થા એ પ્રસંગે હમેશ હોય છે. બીજાઓથી જુદા પડી ગયેલા માણસને હાસ્યની વૃત્તિ થતી નથી. આનું કારણ પ્રો. બર્ગસન એ દર્શાવે છે કે મનુષ્યસ્વભાવ એવો છે કે હાસ્ય વખતે પડઘાની જરૂર લાગે છે, હસનારને હાસ્યના પ્રસારની અપેક્ષા રહે છે, બીજાઓ પણ આ વેળા હસી રહ્યા છે એવી ધારણા પોતાના હાસ્યના આધાર માટે તેનું ચિત્ત સ્વીકારી લે છે. ઉદાહરણાર્થે તેઓ કહે છે કે કોઇ માણસો આગગાડીમાં મુસાફરી કરતાં વાતો કરી હસતા હોય તે વેળા તેમનાથી દૂર બેઠેલા મુસાફરને હસવું ન આવે, પણ, તેમનામાં જઈને તે ભળે તો તેને એ વાતોથી હસવું આવે. તેમ જ, નાટકશાળામાં જેમ શ્રોતામંડળનો જમાવ વધારે હોય તેમ હાસ્ય વધારે નિરંકુશ થઈ પ્રવર્તે છે.

હાસ્યપ્રસંગમાં આવો સામાજિક સંબંધ હોય છે એ પ્રો. બર્ગસનનો મત સ્વીકારવા યોગ્ય છે. એવે પ્રસંગે સામસામી આવેલી સ્થિતિઓની. વિષમતા વિશે ઉપર જે વિવેચન કર્યું છે તેથી એ સામાજિક સંબંધનું કારણ સમજાશે. સામસામી આવેલી સ્થિતિઓ

એના એ વિષયની છતાં તેમાંની એક સ્વાભાવિક તથા યથાયોગ્ય છે અને બીજી વિલક્ષણ તથા તરેહવાર છે એમ હસનારને લાગે છે; અને, તે સાથે પોતે એમાંની સ્વાભાવિક તથા યથાયોગ્ય સ્થિતિ પારખી શકે તથા સાચવી શકે તેમ છે અને તે કારણથી સામી સ્થિતિવાળા કરતાં પોતાનામાં એટલું ચઢિયાતાપણું છે એમ તેને લાગે છે. આ સ્વાભાવિકતાની તથા યથાયોગ્યતાની પુષ્ટિ માટે, આ ચઢિયાતાપણાની પુષ્ટિ માટે, તેને બીજાઓની જરૂર લાગે છે. એ સ્થિતિઓમાંની પોતાની સ્થિતિ સ્વાભાવિક અને યથાયોગ્ય છે એ અનુભવ પાકો કરવા માટે તેને એવી કલ્પના કરવી પડે છે કે બીજાઓ પણ એ જ સ્થિતિમાં છે અને હાસ્યપાત્ર માણસ એકલો જ વિલક્ષણ તથા તરેહવાર સ્થિતિમાં છે. એવી મદદની કલ્પના વિના તેને ચઢિયાતાપણું પાકા પાયાનું લાગતું નથી. હાસ્યપાત્ર માણસની પેઠે તે પોતે પણ પોતાની સ્થિતિમાં એકલો હોય તો તેની પોતાની સ્થિતિ જ વખતે વિષમ હોય એવો સંશય તેને ગમતો નથી, અને તેથી, તેના મનને બીજાઓની સામેલગીરી જરૂરની લાગે છે. તેથી, સાથે હસનાર મંડળ વધારે હોય તેમ હાસ્ય વધારે જોરથી પ્રવર્તે છે અને વધારે લાંબા વખત સુધી ચાલે છે, તે આવી સામેલગીરીને લીધે થાય છે. પરંતુ, એ લક્ષમાં રાખવું જોઇએ કે એવી સામેલગીરી વાસ્તવિક હોય તેમ કલ્પિત પણ હોઈ શકે; અર્થાત્, માણસ એકલો હોય ત્યારે પણ હાસ્યપ્રસંગ જોઈ હસી શકે અને મારા સરખા બીજાઓ હાજર હોય તો તેઓ પણ હસે એમ કલ્પના કરી તે સામેલગીરીનો ટેકો મેળવી શકે. પ્રો. બર્ગસને દર્શાવેલું આગગાડીની મુસાફરીનું ઉદાહરણ લેતાં એમ બની શકે કે હસનાર મંડળથી દૂર બેઠેલો મુસાફર પણ તે મંડળની વાતો સાંભળી તેમની વૃત્તિ સાથે એકદિલ થાય તો તે દૂર બેઠો બેઠો પણ હસી શકે. અલબત્ત, એકલા બેસી હસનારને બીજાઓ વિના કારણે અથવા ખોટા કારણે હસતો ધારી મૂર્ખ ગણે એવો સંભવ છે. અને તેથી તે મ્હોં નીચું અથવા આડું કરી હસે છે, અને,

કોઇ તેને જુએ છે ત્યારે તે હસવું બંધ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે અથવા તો જોનારને પોતાનું હાસ્યકારણ કહી બતાવી તેને હાસ્યમાં સામેલ કરવા પ્રયત્ન કરે છે. આ હકીકત પણ સામેલગીરીની આવશ્યકતા બતાવે છે.

હાસ્યપાત્ર મનુષ્યનું જે લક્ષણ હાસ્ય ઉપજાવે છે તેનું સ્વરૂપ શું છે એ વિશે વિવેચન કરી પ્રો. બર્ગસન એ સિદ્ધાંત બાંધે છે કે એ લક્ષણ તે mechanical inelasticity (જડ યંત્ર સરખી વિશેષ પ્રસંગને અનુકૂળ થવાની અશક્તિ) છે. ઉદાહરણાર્થે તેઓ કહે છે કે રસ્તામાં દોડતો માણસ પથ્થરની ઠોકર વાગવાથી ગબડી પડે છે ત્યારે તે જોઇ બીજાઓને હસવું આવે છે, તેનું કારણ એ છે કે તે ધ્યાન વગર દોડયો ગયો અને વચમાં પથ્થર આવ્યો તે વિશેષ પ્રસંગાનુસાર પોતાની ગતિ ન બદલતાં તેણે એકધારી ગતિથી દોડવું ચાલુ રાખ્યું. કુંચી દીધાથી ચાલતા જડ પુતળા પેઠે તે વર્ત્યો, તેના શરીરમાં જડ વસ્તુ સરખી હઠીલાઇ માલમ પડી, સચેતન પ્રાણી એવે પ્રસંગે સાવધ થઇ પોતાની ગતિ બદલે તેમ તેણે કર્યું નહિ. એ ધ્યાન વગરની સ્થિતિ (absent–mindedness) નું કઢંગાપણું હાસ્યનું કારણ બને છે, તેમ જ કોઈ માણસને રોજના કામકાજની ઝીણી ઝીણી બાબતો ગોઠવી મુકેલી ગણતરી પ્રમાણે કરવાની ટેવ હોય, તેના ઉપયોગની વસ્તુઓ કોઈ તોફાન ખાતર ફેરવી નાખે, તે ખડીઆમાં કલમ બોળે ત્યાં કલમ કાદવવાળી થઈ બહાર આવે, તે ખુરશી પર બેસવા જાય ત્યાં ખાલી જગાએ બેસવા જતાં ભોંય પર પડી જાય, એવા વૃત્તાંતમાં ટેવને વશ થઈ ગયેલા માણસની અસાવધતા હાસ્ય ઉત્પન્ન કરે છે. રોજ વર્તતો હોય તે જ પ્રમાણે તે વર્તવા જાય છે. જડ યંત્ર પેઠે ગોઠવેલી જ કૃતિઓ કરી શકે છે, પણ, આવી પડેલા અવસર પ્રમાણે તે નવું વર્તન કરી શકતો નથી.

આ સિદ્ધાંત હાસ્યના સર્વ વિષયોમાં પ્રો. બર્ગસન લાગુ પાડે છે. ઉચિતતા પ્રમાણે બદલાવાની શરીરની અશક્તિ જેમ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે હાસ્ય ઉત્પન્ન કરે છે તેમ મનની અને નીતિલક્ષણની એવી

અશક્તિપણુ હાસ્ય ઉત્પન્ન કરે છે એમ તેઓ કહે છે. આ મત તેઓ આ પ્રકારે પ્રતિપાદન કરે છે; અમુક એક વિષયના વિચારમાં ગરક થઇ જઇ કોઈ માણસ અસંભવિત કલ્પનાઓમાં ઉતરી પડે છે ત્યારે તેનું મન ધ્યાન વગરનું થઇ જાય છે. જાદુથી મ્હોટા મ્હોટા વૈભવ મેળવવાના સ્વપ્નમય વિચાર કરનાર પોતાની આસપાસ પરીઓ, ઉડતા મ્હેલો અને સોનાના ડુંગરો જુએ છે, ચારે તરફની ખરી દુનિયાને તે જોઇ શકતો નથી, અને એ તેનું બેભાનપણું તેના મનની જડતા તથા યથાયોગ્ય ઘટનામાં ગોઠવવાની અશક્તિ સૂચવી હાસ્ય ઉત્પન્ન કરે છે. નીતિલક્ષણની ન્હાની ખામીઓનું પણ આ જ સ્વરૂપ છે. મ્હોટી ખામીઓથી દુર્ગુણ ઉદ્દભવે છે; અને તે કરુણરસનો વિષય બને છે. પરંતુ ન્હાની ખામીઓ હાસ્ય ઉપજાવે છે; તેનું કારણ એ છે કે એ ખામીવાળો માણસ બેભાન હોય છે, પોતાની હાસ્યમય ખામીઓની તેને ખબર નથી હોતી, જડ યંત્ર પેઠે પોતાના બંધાયેલા લક્ષણને માર્ગે વર્ત્યો જાય છે અને પોતાનું ચારિત્ર્ય યોગ્યતા પ્રમાણે બદલી શકતો નથી.

મનુષ્યોની આકૃતિઓને અને ચેષ્ટાઓને પણ તેઓ આ જ સિદ્ધાન્ત લાગુ પાડે છે. કદરૂપા માણસની આકૃતિમાં જડતા ભરેલી હઠીલાઇ જણાય ત્યારે તે હાસ્યપાત્ર થાય છે એમ તેઓ કહે છે. તેમને મતે ખુંધા માણસને જોઇ હસવું આવે છે તેનું કારણ એ છે કે તેના દર્શનથી એવો આભાસ થાય છે કે તેને ખુંધા રહેવાની કુટેવ પડી ગઇ છે, એ કુટેવ પ્રમાણે જ તે વર્ત્યો જાય છે, અને જોઈએ ત્યારે સીધા થવાની તેનામાં અશક્તિ છે. આ અશક્તિના મૂળમાં બેભાન-પણું રહેલું જણાય છે, અને તેથી, જે કદરૂપાપણું હાસ્યપાત્ર થાય તે નકલ થઇ શકે એવું હોવું જોઇએ, સાવધ માણસથી સાધ્ય હોવું જોઇએ, એમ તેઓ કહે છે. જાહેર ભાષણો કરનાર વક્તાને બોલતી વખત હાથના કે ડોકાના ચાળા કરવાની ટેવ પડી ગઇ હોય છે તેથી હાસ્ય થાય છે, તેનું કારણ પણ તેમને મતે એ છે કે ભાષણ દરમ્યાન ભાવ

અને કલ્પના પ્રતિક્ષણ રૂપાન્તર પામતાં જાય છે, પરંતુ, ચાળાઓ તો એના એ જ રહે છે અને એના એ જ રૂપે ઘડી ઘડી પ્રકટ થયા કરે છે; આથી વક્તામાં બેભાનપણું જણાય છે, જડ યંત્રની ગતિ પેઠે તેના ચાળા થતા હોય એમ લાગે છે અને વિવિધ પ્રસંગ પ્રમાણે જુદી જુદી ચેષ્ટા કરવાની તેની અશક્તિ હાસ્ય ઉત્પન્ન કરે છે.

આમ બધા હાસ્યપ્રસંગોમાં બેભાનપણું (absent-mindedness) રહેલું હોય છે, અને તેને લીધે અવસરનું અનુસરણ કરવાની અશક્તિ (inelasticity) દેખા દે છે તથા હાસ્ય ઉપજાવે છે; એવું પૃથક્કરણ કરી પ્રો. બર્ગસન એ અનુમાન કરે છે કે આશ્ચર્ય, વિષમતા, સરખા અંશોથી હાસ્યનો ખુલાસો કરવો એ ભૂલ છે. એ અંશોની આવશ્યક્તા તેઓ એટલી જ સ્વીકારે છે કે જ્યાં હાસ્યરસ વાસ્તવિક રીતે હોવા છતાં કોઈ રૂઢિના આચ્છાદનને લીધે હાસ્યરસનું દર્શન થતું નથી ત્યાં એ અંશો રૂઢિના આચ્છાદનને દૂર કરે છે. ઉદાહરણાર્થ, અમુક જાતનાં વસ્ત્ર પહેરવાની રૂઢિ પ્રચલિત હોય ત્યારે એ વસ્ત્રો પહેરનારા હસવા સરખા જણાતા નથી. પણ, એ રૂઢિ બંધ પડી જાય તે પછી એ વસ્ત્રોના આકારનું હસવાસરખાપણું ધ્યાનમાં આવે છે, અને, એ રીતે ભૂતકાળના પહેરવેશથી હાસ્ય થાય છે. પહેરવેશની રૂઢિ વર્તમાન હોય ત્યારે પણ તે રૂઢિથી જે પોતાનું ચિત્ત આઘું ખસેડી શકે તેને તેમાં રહેલી હાસ્યતા સમજાય છે. આ રીતે, આશ્ચર્ય અને વિષમતા તે માત્ર હાસ્યકારણના દર્શનમાં અવરોધ કરનાર રૂઢિના સાતત્યનો ભંગ કરે છે, અને એ પ્રકારે હાસ્યકારણને પ્રગટ કરવામાં સહાયભૂત થાય છે, એમ તેઓ કહે છે.

પરંતુ, આશ્ચર્ય અને વિષમતા પ્રો. બર્ગસન કહે છે તેવા ગૌણ અંશ નથી. પ્રસંગાનુસરણની આવી અશક્તિ (inelasticity) તે આખરે વિષમતા જ છે. જ્યાં એવી શક્તિ સ્વાભાવિક રીતે હોવી જોઇએ ત્યાં એવી અશક્તિનું દર્શન તે વિષમતા સિવાય બીજું કાંઇ

નથી. inelasticity એ મૂળ જડ પદાર્થનું લક્ષણ છે, જેની આકૃતિ તાણીને બદલી શકાય નહિં એવા જડ પદાર્થનું તે વિશેષણ છે. માત્ર રૂપક વડે એ વિશેષણ ચેતનભાવને લગાડી શકાય છે, અને એ વિશેષણ બહુ ખેંચી ખેંચીને જ પ્રો. બર્ગસન મન, નીતિલક્ષણ વગેરેને લગાડી શકે છે, અને એ પ્રયોગ અસંતોષકારક લાગે છે. inelastic કહેવાય એવું ઉપરનાં ઉદાહરણોમાં વાસ્તવિક રીતે કશું નથી એમ સરવાળે આપણો અભિપ્રાય થાય છે. વળી, elasticity (બદલાવા-ની શક્તિ) નો મુખ્ય અર્થ લક્ષમાં રાખીશું તો જણાશે કે elasticity હોય–પ્રસંગે બદલાવાની શક્તિ હોય–ત્યાં પણ હાસ્યકારણ હોઇ શકે છે. ઉદાહરણાર્થ, ખુંધાની નકલ કરનાર માણસ ઘડીમાં ખુંધો અને ઘડીમાં ખુંધ વગરનો સીધો દેખાવાનો ડોળ કરતો હોય તો એ elasticity જ બે સ્થિતિઓને પાસે પાસે આણી તેમની વિષમતા દર્શાવી હાસ્ય ઉત્પન્ન કરે છે. રંગભૂમિ ઉપર ઘડીમાં મૂર્ખાઇ ભરેલું અને ઘડીમાં ડહાપણ ભરેલું આચરણ કરનાર, ઘડીમાં જૂઠું બોલનાર અને ઘડીમાં સાચું બોલનાર પાત્ર પણ એ જ પ્રમાણે elasticityથી વિષમતા ઉત્પન્ન કરી હાસ્યકારણ ઉપજાવી શકે છે.

આશ્ચર્ય પણ ગૌણ અંશ નથી, inelasticity આશ્ચર્ય આગળ ગૌણ છે. inelasticityના દર્શનથી આશ્ચર્ય થતું ન હોય તો એ દર્શન હાસ્યરસ માટે નકામું છે. છોકરો નિશાળમાં હિસાબ ગણતાં સરવાળામાં એક આંકડો ભૂલી જાય, તે પ્રો. બર્ગસનની વ્યાખ્યા પ્રમાણે મનની inelasticity છે, પણ, તેથી હાસ્ય થતું નથી. પરંતુ પોતાની મંડળીની કુલ સંખ્યા ગણવામાં કોઇ માણસ પોતાને ગણવો ભૂલી જાય તો એ inelasticity હાસ્ય ઉત્પન્ન કરે છે. બન્ને પ્રસંગ-માં સરવાળાની ભૂલ હોય છે, બન્ને પ્રસંગમાં મનનું બેભાનપણું હોય છે, બન્ને પ્રસંગમાં મનની જડતા હોય છે, બન્ને પ્રસંગમાં મનની યથા-યોગ્ય ગોઠવવાની અશક્તિ હોય છે, બન્ને પ્રસંગમાં inelacticity હોય છે, પણ, પહેલા પ્રસંગમાં આશ્ચર્યનો અંશ નથી અને બીજા પ્રસંગમાં

આશ્ચર્યનો અંશ છે તેથી ફેર પડે છે. તેથી, આશ્ચર્ય એ આવશ્યક અંશ છે અને તેનો આધાર inelasticity ઉપર નથી.

આટલું પર્યાલોચન કરી હાસ્યરસના વિવેચનમાં હવે આગળ વધીશું. "હાસ્ય" શબ્દ હસવાની શારીરિક ક્રિયા માટે તેમ જ હાસ્યરસ માટે વપરાય છે, અને વળી, હાસ્યરસના નિરૂપણમાં હસવાની શારીરિક ક્રિયા ક્યારે થાય છે એ ઘણી વેળા દર્શાવવામાં આવે છે. આ બે હકીકત પરથી કદી કદી એવો ખ્યાલ થાય છે કે હસવાની શારીરિક ક્રિયા ન હોય ત્યાં હાસ્યરસ હોય નહિં. પરંતુ, આ વિવેચનના આરંભમાં કહ્યું છે તેમ એ શારીરિક ક્રિયાનો અને હાસ્યરસનો સમવાયસંબંધ નથી. એ શારીરિક ક્રિયા ન થતી હોય ત્યાં પણ હાસ્યરસ હોય છે, અને તે ઉંચા પ્રકારનો હોય છે. આ વસ્તુસ્થિતિ સમજવા સારૂ હાસ્યરસના પ્રદેશો ઉપર દૃષ્ટિ કરીશું.*

ઇંગ્રેજી વિવેચકો હાસ્યરસના Wit અને Hvmour એવા બે ભાગ પાડે છે. સ્વ. નવલરામે Witનો અર્થ 'મર્માળાં કટાક્ષવચન' એ પદથી કર્યો છે, humourનો અર્થ 'ઠાવકું હાસ્ય' એ પદથી કર્યો છે. 'નર્મયુક્તવાક્ચાતુર્ય' અને 'સમર્મ હાસ્યરસ' એવી શબ્દયોજના અનુક્રમે કરીશું તો તે કદાચ વધારે યોગ્ય થશે. Witમાં નર્મ હોય છે, Humourમાં સમર્મ હોય છે. નર્મ એટલે મજાક, મસ્કરીનું છુટું વચન. મર્મ એટલે રહસ્ય, ઉંડો હાસ્યાનુભવ. નર્મ હોય છે ત્યાં વિલક્ષણ વાક્યરચનાથી હાસ્યરસ થાય છે, અને મર્મ હોય છે ત્યાં વિલક્ષણ વસ્તુસ્થિતિ ખુલ્લી પાડવાથી હાસ્યરસ થાય છે.

Wit ('વિટ') અને Humour ('હ્યુમર')માં, નર્મના અને મર્મના હાસ્યરસમાં, પ્રાણપદ અંશ એનો એ જ હોય છે. બન્નેનું સ્વરૂપ એ હોય છે કે તેમાં બે વિચારો કે બે ભાવો કે બે સ્વભાવો કે

---

* આ લેખકે ગુજરાત સાહિત્ય સભા સમક્ષ તા. ૧૩ નવેમ્બર ૧૯૦૭ ના રોજ 'ગુજરાતી સાહિત્યમાંનો હાસ્યરસ' એ વિષય ઉપર ભાષણ કરેલું તેનો સુધારા વધારા સાથે આ પછીના વિવેચનમાં સમાવેશ કર્યો છે.

બે વૃત્તિઓ કે બે વલણો કે બે પ્રસંગો વિરોધી છતાં એકાએક એવા સંયોગમાં આવી જઈ અથડાય છે કે તેમનો યોગ વિચિત્ર લાગે છે, તોપણ કોઈ રીતે સંતોષકારક લાગે છે અને તેથી રમુજ થાય છે. પરંતુ, એ વિરોધી સંયોગવાળી વિચિત્રતા દર્શાવવાના તે બન્નેના પ્રકાર જુદા હોય છે. તેમ જ, તે બેમાં હાસ્યરસનું ઉંડાણ સરખું હોતું નથી. જ્યાં બે ઉક્તિઓ કે વચનો એવી વાક્યરચનામાં ગોઠવવામાં આવે કે તેમની વચ્ચે રહેલો વિરોધ પ્રથમ દર્શને જ પ્રગટ થાય અને બેમાંથી એકને નીચે ઉતારી પાડવામાં વિનોદમય વિચિત્રતા જણાય ત્યાં મર્મયુક્તવાક્ચાતુર્ય ('વિટ') હોય છે. જ્યાં અમુક સ્થિતિ કે પ્રસંગ એવી રીતે વર્ણવવામાં આવે કે એ જ વિષયના સાધારણ સુવ્યવસ્થિત સ્વરૂપ સાથે સરખામણી સૂચિત થાય, અને, સરખામણીને પરિણામે જણાતા વિરોધને લીધે વર્ણવેલી સ્થિતિ કે પ્રસંગમાં વિચિત્રતા ખામી વસેલી અને ઠસેલી લાગે, તથા તેથી વિનોદ થાય, ત્યાં સમર્મ હાસ્યરસ ('હ્યુમર') હોય છે. બન્નેમાં ઉત્કર્ષ–અપકર્ષના દર્શનથી વિનોદ થાય છે, પણ 'વિટ'માંનો અપકર્ષ કોઈ વાતને તે ઘડીએ ઉતારી પાડવાથી થયેલો લાગે છે, અને, 'હ્યુમર'માંનો અપકર્ષ ઘણા વખતથી ચાલ્યો આવેલો હોઈ તે વખતે ખુલ્લો પાડેલો લાગે છે. 'વિટ'માં અમુક વિશેષ બિનાની વિલક્ષણતા ઉદ્દિષ્ટ કરેલી હોય છે, અને 'હ્યુમર'માં અમુક સામાન્ય સ્થિતિની વિલક્ષણતા ઉદ્દિષ્ટ કરેલી હોય છે. 'વિટ'નો હાસ્યરસ પ્રથમ દર્શનનો અને ઉપરની સપાટીનો હોય છે, અને 'હ્યુમર'નો હાસ્યરસ ઉંડા અને અન્તરમાં ઉતરેલા અનુભવનો હોય છે. રમુજી ટુચકા, હાજર જવાબ, સભાચાતુર્ય, રંગલા–લઉઆ–વિદૂષકનાં વચનોઃ એ સહુમાં 'વિટ'નો પ્રદેશ હોય છે. ઇસપનીતિ, પંચતંત્ર, અમુક સ્વભાવનાં માણસોની કે અમુક જાતના રીવાજોની મૂર્ખાઈ ચિતરનાર વાર્તાઓ, અમુક પ્રકારના વિલક્ષણ પ્રસંગોનું પૃથક્કરણ કરી તેમાંની અાયુક્તતા (absurdity) સૂચવનાર વર્ણનોઃ એ સહુમાં 'હ્યુમર'નો પ્રદેશ હોય છે. 'વિટ'થી થતું હાસ્ય (હસવાની ક્રિયા) ઉછળતું

અને ખળભળતું હોય છે, ' હ્યુમર 'થી થતું હાસ્ય ' ઠાવકું ' હોય છે. સહેજ સ્મિતથી મ્હોં મલકાય, એથી વધારે હાસ્યનું તેમાં દર્શન થતું નથી; અને ઘણી વેળા એટલું હાસ્ય પણ તેમાં બહાર પડતું નથી; પરંતુ તેનો હાસ્યરસ ઉંડો અને ઉંચા પ્રકારનો હોય છે, વસ્તુસ્થિતિનું પૃથક્કરણ કરી તેની અંદર રહેલી હાસ્યમયતાનું તે કુશલ દર્શન કરાવે છે. 'વિટ'નું હાસ્ય અમુક વચનથી કે વાક્યથી ઉદ્દીપ્ત થાય છે, પણ, 'હ્યુમર'નું હાસ્ય તેવું ન હોતાં આખી વાર્તાના કે આખા વર્ણનના ભાવાર્થથી ફલિત થાય છે.

ઇંગ્રેજી ભાષામાં Witનો મૂળ અર્થ 'બુદ્ધિ' છે અને Humour-નો મૂળ અર્થ 'શરીરમાંનો પિત્તાદિ રસ' છે. આ વ્યુત્પત્તિને પરિણામે બુદ્ધિની ચતુરાઇથી ઉત્પન્ન થતા હાસ્યરસને witનું નામ અપાયું છે, અને, (શરીરમાંના રસથી બનતી) સ્વભાવની ખાસીઅતથી ઉત્પન્ન થતા હાસ્યરસને Humourનું નામ અપાયું છે. એ બે શબ્દોના ઉપર કહ્યા તેવા અર્થ હવે રૂઢ થયા છે, પરંતુ, ઇંગ્રેજી વિવેચકો એ શબ્દોની જે વ્યાખ્યાઓ કરે છે તેમાં આ વ્યુત્પત્તિની રેખાઓ નજરે પડે છે. લી હન્ટની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે છેઃ 'અણુસરખા વિચારોને ચાલાકીથી અને ઉલ્લાસથી ભેળી દેવાના હેતુથી કે જુદા પાડવાના હેતુથી કે ઘણું ખરૂં બન્ને હેતુથી એવા વિચારોને સ્વચ્છંદી રીતે પાસે પાસે મુકવા તે "વિટ" છે. વિચાર અને લાગણીના જે પ્રકારનો બહુ ખુલાસો થઇ શકતો નથી પણ જે વિનોદમય છે એમ સમજાય છે તે પ્રકારો તરફ ગતિ કરવાનું મનનું વલણ તે "હ્યુમર" છે. ****"વિટ"માં સ્વચ્છંદી વિચારોના વિરોધનો સમાવેશ થાય છે, "હ્યુમર"માં ચારિત્ર્ય અને પ્રસંગના વિરોધનો સમાવેશ થાય છે.' (ઇમૅજીનેશન ઍન્ડ ફૅન્સિ.) આ વ્યાખ્યાઓમાં કહેલી, વિચારોને પાસે પાસે મુકવાની ચાલાકી તે વાક્યરચના ગોઠવવાની બુદ્ધિની ચતુરાઈ છે, અને, મનનું વિનોદમય વલણ તે સ્વભાવની એવી ખાસીઅત છે કે જે સ્થિતિઓની અને પ્રસંગોની વિચિત્રતા શોધી કહાડે છે.

આ બેનો ભેદ વિલિયમ હેઝલિટ આ પ્રમાણે દર્શાવે છેઃ 'હાસ્યજનક વસ્તુ જાતે જેવી હોય તેવી વર્ણવવી તે "હ્યુમર" છે. બીજા કશા સાથે તેની સરખામણી કરી કે તેનો વિરોધ દર્શાવી તે વસ્તુને પ્રકટ કરવી તે "વિટ" છે. "હ્યુમર" તે જાણે કે કુદરત અને અકસ્માતથી ઉપજે છે, "વિટ" તે કલા અને તરંગમય કલ્પનાથી ઉપજે છે. પુસ્તકોમાં "હ્યુમર" નું જે દર્શન થાય છે તે માણસજાતમાં કુદરતી રીતે આવેલી, કે ટેવ બંધાયાથી આવેલી મૂર્ખાઇઓનું અનુકરણ હોય છે, અથવા તો, અમુક આકસ્મિક પ્રસંગમાં, અમુક સ્થિતિમાં કે અમુક ચારિત્ર્યમાં જે હાસ્યજનક હોય તેનું એ અનુકરણ હોય છે. બે વસ્તુઓ વચ્ચેની અણધારી સરખામણીથી કે વિરોધથી એ મૂર્ખાઇનો ભાવ વધારે પ્રબળ કરી દર્શાવવો તે "વિટ" છે, અને તેથી જે ગુણની આપણે મશ્કરી કરીએ છીએ કે જે ગુણને આપણે ધિક્કારીએ છીએ તે વિશેષ તિરસ્કારપાત્ર અથવા વિશેષ સ્પષ્ટ રેખાવાળો થઈ પ્રાદુર્ભૂત થાય છે. * * * * વિનોદ કે પીડાના વિષયોમાં "વિટ" હલકા અને નજીવા ભાવની સીમા આસપાસ ફર્યા કરે છે; ગંભીર વસ્તુનું ગંભીર વર્ણન થાય ત્યાંથી "વિટ" લુપ્ત થાય છે અને તેની બીજા રૂપમાં સંક્રાન્તિ થાય છે. * * * ઇસપ કદરૂપો ગુલામ હતો પણ તેણે મનુષ્યસ્વભાવ તરફ તિરછી દૃષ્ટિ નાખી હતી. તેણે માણસ જાતની નબળાઈઓ અને ભૂલોનું નિરીક્ષણ કર્યું, અને, તે બીજી જાતને નામે ચઢાવી. દુર્ગુણ અને સદ્‌ગુણ તે તેને ઇન્દ્રિયગમ્ય પદાર્થો જેવા સ્પષ્ટ દેખાતા હતા. માણસ તે બોલબોલ કરતું, મૂર્ખાઈ ભરેલું, હઠીલું, મગરૂર અને ક્રોધી પ્રાણી છે એમ તેને જણાયું, અને, તેણે આ ગુણો જુદા પાડી તે સાથે પાંખો કે ચાંચ કે પુંછડી કે પંજા કે લાંબા કાનવાળું શરીર જોડયું, અને એ રીતે પશુઓના એ અંગમાં ચિત્રરૂપ અક્ષરોએ લખાયેલી ભાષા ઉકેલી. તેનું નીતિશાસ્ત્ર તે પ્રાણિવિજ્ઞાન છે. તે ગધેડા પાસે ડહાપણ ભુંકાવે છે અને દેડકા પાસે દયાળુતા આરડાવે છે, તેની રચનામાં નીતિવિષયના સત્યનો જે ખજાનો છે અને એ સત્ય સદાકાળ

ટકનારા રૂપમાં દર્શાવવાની કલ્પનાશક્તિનો જે ભંડાર છે, એ રૂપનો જે સુગ્રાહ્ય અને સુગમ પ્રકાર છે, એ રૂપ આબાલવૃદ્ધ સર્વને બધા જમાનામાં અને બધી પ્રજાઓમાં જે પ્રકારે આનંદ આપે છે, તે અદ્ભુત ચમત્કારમય છે. નીતિમય સાર દર્શાવવા સારૂ પશુપક્ષીઓની અસંભવિત વાત (Fable) જોડી કહાડવી એ મનુષ્યના બુદ્ધિપ્રભાવની એવી અનુપમ શક્તિ છે કે તે મેળવવાની આપણને બહુ આકાંક્ષા થાય એમ હું ધારૂં છું. જે સત્યની કુંચી બીજી કોઇ રીતે હાથમાં આવતી નથી, તે એ માર્ગે જડી આવે છે, અને એ સત્ય એક વાર એ રીતે જડયા પછી કદી ભુલાતું નથી. યુક્લિડની ભૂમિતિનો કર્તા થવાને બદલે ઈસપની વાર્તાઓનો કર્તા થવાનું હું વધારે પસંદ કરૂં.' (લેકચર્સ ઑન ધિ ઈંગ્લિશ કૉમિક રાઇટર્સ.) હાસ્યજનક વસ્તુઓનું મૂળ સ્વરૂપ આકસ્મિક પ્રસંગો દ્વારા બહાર પાડવાની 'હ્યુમર'ની શક્તિને અહીં કુદરતથી કે બંધાયેલી ટેવથી ઉત્પન્ન થતી કહી છે તે સ્વભાવની ખાસીઅત છે, અને, એ સ્વરૂપને લઘુભાર સરખામણી કે વિરોધથી પ્રકટ કરવાની શક્તિને 'વિટ' કહી છે તે વાક્ચાતુર્ય છે.

મનુષ્યસ્વભાવમાં રહેલી નિર્બળતા અને વિલક્ષણતાને પ્રકાશિત કરી એ રીતે નીતિતત્ત્વ સ્થાપિત કરવાની 'હ્યુમર'માં રહેલી અવનવી શક્તિનું દર્શન ઇસપનીતિ સરખા ગ્રન્થો દ્વારા કેવી રીતે થાય છે તે હેઝલિટે યથાર્થ રીતે વર્ણવ્યું છે. મનુષ્યસ્વભાવમાંની વિલક્ષણતાઓમાં સત્યનું દ્વાર રહેલું છે, અને, હાસ્યરસના મર્મની પરીક્ષા વિના તે દ્વાર દેખાતું નથી; એ પરીક્ષા સાધારણ દષ્ટિબિન્દુથી થતી નથી; પણ સામા ઉભા રહેવાને બદલે આડા ઉભા રહી વસ્તુના અન્તરમાં દષ્ટિ નાખ્યાથી થાય છે. એ દર્શન જેને થાય છે તેના ચિત્તમાં વિશેષ સામર્થ્ય રહેલું હોય છે. બીજાને ગુંચવાવી નાખે, મૂર્ખાઇમાં નાખે, તેવે વખતે જેનું મન એ મુશ્કેલીથી ચઢતી પદવીમાં રહી પરાજય ન પામે અને વસ્તુસ્થિતિનો ચતુરાઇથી અનુભવ કરી શકે તેને હાસ્યરસનો આસ્વાદ થાય છે.

હેઝલિટની ઉપરની વ્યાખ્યાને ડેવિડ હ્યુમ ખામી ભરેલી ગણે છે.

તે કહે છે; સરખામણીથી "વિટ" થાય છે એમ હેઝલિટ કહે છે, પણ "હ્યુમર," અને "વિટ" બન્ને માટે સરખામણીની જરૂર છે. પરંતુ, એ બે શબ્દોના અર્થમાં કેવો વિકાસ થયો તે હેઝલિટની વ્યાખ્યા દર્શાવે છે. ગોલ્ડસ્મિથે એવી વ્યાખ્યા કરી હતી કે, "વિટ" મનુષ્યસ્વભાવને તેની સાધારણ સપાટી કરતાં ઉંચે લઇ જાય છે. "હ્યુમર" તેથી ઉલટું કાર્ય કરે છે, અને મનુષ્યસ્વભાવને નીચે લઈ જાય છે. "હ્યુમર"માં ઉન્નતિની ધારણા કરવી એ શબ્દવિરોધ છે. "હ્યુમર"નો વિષય અપકૃષ્ટ હોવો જોઇએ.' (ધ પ્રેઝન્ટ સ્ટેટ ઓફ પોલાઇટ લર્નિંગ.) ગોલ્ડસ્મિથે કરેલી વ્યાખ્યા પ્રમાણે "હ્યુમર"માં માણસને પોતાના ઉત્કર્ષથી ખુશી થાય છે: પણ હેઝલિટ એ લક્ષણ 'વિટ' નું છે એમ કહે છે. વળી 'હ્યુમર'માં સમભાવ હોવો જોઈએ એ હેઝલિટે કહ્યું નથી. 'હ્યુમર' તે નિરીક્ષકના મનમાં નહિ પણ વસ્તુમાં કે ક્રિયામાં રહેલો ગુણ છે એ મતની હેઝલીટ અવગણના કરે છે. ક્રિયાઓનો અને માણસોનો પ્રકાર હલકો જ હોવો જોઇએ એવું 'હ્યુમર'માં આવશ્યક નથી. હેઝલિટે કર્યો છે તેવો ભેદ ઍડિસને cheerfulness (ખુશ-મિજાજ) અને mirth (મશ્કરી) વચ્ચે કર્યો છે. તે કહે છે, 'હું મશ્કરી કરતાં ખુશમિજાજને હંમેશ વધારે પસંદ કરૂં છું. મશ્કરી તે ક્રિયા છે, અને ખુશમિજાજ તે મનની ટેવ છે એમ હું ગણું છું. મશ્કરી અલ્પ અને ક્ષણિક હોય છે. ખુશમિજાજ દૃઢ અને કાયમ હોય છે.' (સ્પેકટેટર, અંક ૩૮૧.) આ વ્યાખ્યામાં 'ખુશમિજાજ'ને ઠેકાણે 'હ્યુમર' શબ્દ મુકીએ અને 'મશ્કરી'ને ઠેકાણે 'વિટ' શબ્દ મુકીએ તો એ બેની વ્યાખ્યા બરોબર થઈ રહે. હાસ્ય-જનક વસ્તુની દૃઢ અને કાયમ રહેનારી પરીક્ષા તે 'હ્યુમર' છે અને તે ટુંકા તથા ક્ષણિક વચનમાં પ્રકટ કરવામાં આવે તે 'વિટ' છે. જ્યોર્જ મેરેડિથ 'હ્યુમર' ની વ્યાખ્યા કરતાં કહે છે: 'હાસ્યપાત્ર માણસની ચારે તરફ ફરીને તમે હસો, તેને ઢોળી પાડો, તેને ગબડાવો, તેને તમાચો મારો, તેના પર આંસુ પાડો; તે તમારા

જેવો છે અને તમે તમારા પડોશી જેવા છો એમ કહો, તમે તેનાથી આઘા પણ ન રહો અને તેનો કેડો પણ ન મુકો, તેને બનાવો એટલી જ તેની દયા ખાઓ તો તમે હાસ્યરસથી પ્રવૃત્ત થાઓ છો... ...ઉતરતી પંક્તિનો હાસ્યરસવેત્તા કલમવિનોદ થાય એવી રીતે હસનાર હોય છે. તે લાગણીઓમાં સુસ્થતા આણે છે અને કેટલીક વખતે લાગણીઓના જોરથી પરાભવ પામી જાય છે. પરંતુ, ઉંચી પંક્તિનો હાસ્યરસવેત્તા વિરોધોને પોતાની કોટીમાં લે છે, અને માત્ર મશ્કરીઓનાં કાવ્ય રચનારમાં એ અંશ હોતો નથી.' (એસે ઑન કૉમેડી એન્ડ ધિ યુસિસ ઑફ ધ કૉમિક સ્પિરિટ.) અહીં મેરેડિથે કહેલી પહેલી વાતમાં આ વિરોધનો અંશ ઉમેરવાની જરૂર છે. 'હ્યુમર' જ્યાં પરિપૂર્ણ સ્વરૂપે હોય છે ત્યાં ઢોળી પાડવાનું, ગભડાવવાનું, તમાચા મારવાનું અને બનાવવાનું, એ બધું અપ્રાસંગિક હોય છે. કેવળ 'વિટ' થી અને જાડી મશ્કરીઓથી 'હ્યુમર' નો જે અંશને લીધે ભેદ પડે છે તેનું પ્રાધાન્ય મેરેડિથે દર્શાવ્યું છે. ડૉન ક્વિક્ઝૉટની બેવકુફીઓ, સેન્કો પાન્ઝાની ઉચ્ચતત્વહીન મૂર્ખાઇઓ, અને ફૉલસ્ટાફની મોજીલી ચંચળતા, એ સર્વને વિરોધોની કોટીમાં સમભાવથી, ગુણજ્ઞતાથી અને સ્નેહથી દાખલ કરવામાં આવે છે, અને મશ્કરીઓનાં કાવ્ય રચનાર કવિઓથી એ કાર્ય થઈ શકતું નથી. (એનસાઇક્લોપીડિઆ બ્રિટાનિકા, ૧૧ મી આવૃત્તિ, 'હ્યુમર' વિશે લેખ, લેખક ડેવિડ હેને.)

આ વિવેચનમાં ડેવિડ હેને 'વિટ' અને 'હ્યુમર' ની ઉપર પ્રથમ કહેલી વ્યાખ્યાઓ જ આખરે સ્વીકારે છે અને એ વ્યાખ્યાઓમાં કહેલો તે બે વચ્ચેનો ભેદ કબુલ રાખે છે. પરંતુ, હેઝલિટની વ્યાખ્યા વિશે તેણે જે ટીકા કરી છે તેની કાંઇક પરીક્ષા કરવાની જરૂર છે. એ કાર્ય યથાર્થ રીતે થઇ શકે તે માટે પ્રથમ 'વિટ' અને 'હ્યુમર' નાં કેટલાંક ઉદાહરણ તરફ નજર કરીશું. બન્નેનાં ઉદાહરણ જુદાં જુદાં આપીશું, પરંતુ, 'હ્યુમર' ની સમર્મ હાસ્યરસ-

વાળી રચનામાં પણ 'વિટ' નાં ચતુરાઇ ભરેલાં નર્મવાક્યો કોઇક કોઇક હોય છે, તેથી આ બે પ્રકારના જુદાં જુદાં ઉદાહરણો આપવાની કાંઇક મુશ્કેલી છે. તોપણ, ઉદાહરણ આપીએ એનો ભેદ સ્પષ્ટ કરવાનો પ્રયત્ન કરીશું.

૧. નર્મયુક્ત વાક્ચાતુર્ય ('વિટ') નાં ઉદાહરણઃ—

(૧) 'રાસભધર્મપત્ની.' (રસગંગાધર.)

(૨) 'મીર—(સારંગી કહાડીને ગાય છે):

"બાલન રેન થોડી રે,
સુતી મને કયું ન જગાઈરે. બાલમ૦"

* * * *

'દોડીઆ—વા ભા વા! વા વા બાવા! ગાય તીઆરે અમને સંભળાવજે.

મીર—તો આ શું કરૂં છું?

મોટાજી—મેં તો જાણ્યું પટલાંનું પાડું રેંકે છે.'

રાજા દેવમ—ભવાઇસંગ્રહ.

(૩) હજામના છોકરાને પુછ્યું કે તું રાજા થાય તો શું કરે? ત્યારે તે બોલ્યો.

'સોનાનો સજાયો ને શલાડીએ સોનાની કરૂં,
ચાંદીનો તો ચીપિયો કરાવીને વતાં કરૂં.'

દલપતકાવ્ય.

(૪) અજાણ્યો ગામડીઓ—(મ્હોટા શહેરમાં તાર લખી આપનારની ઓફીસમાં બેઠેલા માણસને પુછે છે.)

આ દુકાને શું વેચાય છે?

તાર લખી આપનાર—અનાડીઓ વેચાય છે.

ગામડીઓ—તમે એકલા જ વેચવાના બાકી છો?

(૫) છોકરો—(વાંકી વળીને ચાલતી ડોશીને) ડોશીમા !
શું પડી ગયું તે ખોળો છો ?
ડોશી—તારૂં કાળજું.

૨. સમર્મ હાસ્યરસ ('હ્યુમર')નાં ઉદાહરણ—

'હ્યુમર' છુટક વચનો વડે કે ફકરાઓ વડે પ્રગટ થતો નથી. આખી વાર્તાઓમાં કે આખાં વર્ણનોમાં તેનો સમાવેશ થાય છે. અને, એકંદર તાત્પર્ય રૂપે તે પ્રકટ થાય છે. અહીં ફક્ત એવા લેખનાં નામ અને વિષય કહી બતાવીશું.

(૧) પંચતંત્રમાંની વાંદરા અને સુઘરીની વાત. વરસાદમાં વાંદરાને ધ્રુજતો જોઈ સુઘરીએ શિખામણ દીધી કે તારે હાથપગ છે અને તું ઘર કેમ બાંધતો નથી ? વાંદરાએ કહ્યું કે મને ઘર બાંધતાં તો નથી આવડતું, પણ, ઘર ભાંગતાં આવડે છે. એમ કહી વાંદરાએ સુઘરીનો માળો ફીંદીને તોડી નાંખ્યો.

(૨) ઇસપનીતિમાંની વહેળે પાણી પીતા વરૂ અને ઘેટાના બચ્ચાની વાત. વરૂએ કહ્યું કે, 'મારા તરફ આવતું પાણી તું કેમ બગાડે છે ?' એ વાત ખોટી પડી ત્યારે વરૂએ કહ્યું કે, 'છ મહિના પર તેં મને ગાળ કેમ દીધેલી ?' એ વાત ખોટી પડી ત્યારે વરૂએ કહ્યું કે, 'તેં નહિં તો તારા બાપે ગાળ દીધેલી.' એમ કહી વરૂએ ઘેટાના બચ્ચાને ફાડી ખાધું.

(૩) ડૉન ક્વિશાટની કથા. 'શિવલરી'ના આવેશથી ઉશ્કેરાઇ, જ્યાં કોઈ જુલમથી પીડાતું નજરે પડે ત્યાં તેને મદદ કરવાના ઉદ્દેશથી ડૉન ક્વિર્શાટ ભમતો 'નાઇટ' થઇ નિકળી પડે છે. રસ્તામાં પવનચક્કી જોઇ એ રાક્ષસ છે એમ ધારી તેની સામે લડવા જાય છે. ઘેટાંનાં ટોળાં આવતાં જોઈ લશ્કર સામું આવે છે એમ ધારી યુદ્ધ માટે સજ્જ થાય છે. વીસી ('ઇન') માં જઇ તે કિલ્લો છે એમ ધારી ત્યાં રાતે હથિયારબંધ પહેરો ભરે છે. ઇત્યાદિ.

(૪) મામેરૂં (પ્રેમાનંદકૃત.) નિર્ધનતાને લીધે નરસિંહ મહેતા 'જૂની વેલ્ય ને ધુંસરી વાંકા' એવા રથમાં 'તિલક અને તુળસીમાળ'-ની સામગ્રી લઈ પોતાની પુત્રી કુંવરબાઇનું મોસાળું કરવા ગયા તે વર્ણન. કુંવરબાઈની વડસાસુએ 'લખેશ્વરીથી પૂરી ન પડે' એવી પહેરામણીની કરેલી માગણી. નાગર સ્ત્રીઓનાં છબીલી વહુ, કોડ વહુ, છેલ વહુ, પાન વહુ, લાછા વહુ, લાલ વહુ, એવાં ગણાવેલાં નામ.

(૫) મિથ્યાભિમાન નાટક. (દલપતરામકૃત.) જીવરામ ભટ્ટ રતાંધળા હોવા છતાં પોતે રાતે દેખે છે એમ મનાવવા પ્રયત્ન કરે છે. રાતે જે કોઈ તેમનો હાથ ઝાલી દોરવા જાય તેના પર ગુસ્સે થાય છે. તેમને કોઈએ રતાંધળા કહેવા નહિ, એટલું જ નહિ પણ રતાંધળા ધારવા પણ નહિ એમ તે ઇચ્છે છે. સાસરે જઇ રાતે જમવા બેસતાં અવળે મહોંએ પાટલે બેસે છે. સાસુ પીરસતી હતી ત્યારે પાડી થાળીમાંથી ખાઇ જાય છે એમ ધારી લાત મારે છે, પોતાને ખાટલે જતાં સાસુને ખાટલે જઇ અથડાય છે એટલે ચોર આવ્યો એમ ધારી ઘરનાં માણસો એકઠાં થઈ જાય છે અને માર મારે છે. ઇત્યાદિ.

આ બે પ્રકારનાં ઉદાહરણોની સરખામણી કરતાં પ્રથમ એ લક્ષમાં લેવાનું છે કે 'વિટ'ના આવિર્ભાવ માટે વિસ્તારી પ્રસંગની કે લાંબી વાર્તાની આવશ્યકતા હોતી નથી. ગ્રન્થમાંનો આસપાસનો સંબંધ જાણ્યા વિના 'વિટ'નાં વચનોનો વિનોદ સમજી શકાય છે. ઘણી વાર એવાં વચનોને આસપાસનો સંબંધ હોતો જ નથી. 'વિટ' નાં વચનો કોઈ ગ્રન્થના સંદર્ભની અંદર ગુંથાયા વિનાનાં છુટાં હોઇ શકે છે. 'હ્યુમર' આખી વાર્તામાં કે આખા વર્ણનમાં ઉદ્દેશરૂપે ગર્ભિત રહેલો હોય છે. એ ઉદ્દેશ સફલ કરવા સારૂ લેખમાં વિસ્તારની જરૂર પડે છે. અને, સમસ્ત લેખનો સંદર્ભ સમજાય તથા તેનાં જુદાં જુદાં અંગનો પરસ્પર સંબંધ ધ્યાનમાં ઉતરે ત્યારે 'હ્યુમર'નો આવિર્ભાવ થાય છે.

ઉપર આપેલાં 'વિટ'નાં પાંચે ઉદાહરણો તરફ નજર કરતાં માલમ પડશે કે દરેકમાંનો પ્રસંગ બહુ જ ટુંકો છે; અને, એકે બીજાને કેવો કહ્યો કે એકે બીજાને શું કહ્યું એ વચન કે ઉક્તિ જાણવાથી જ વિનોદ થાય છે. (૧) લા ઉદાહરણમાં ગધેડીને 'રાસભધર્મપત્ની' કહી છે એ વચનની ગોઠવણમાં જ વિરોધ રહેલો છે. ગધેડાને ધર્મ હોતા નથી અને ગધેડાને પત્ની હોતી નથી. એ રીતે 'ગધેડો' અને 'ધર્મપત્ની' એ બે વિચારો વચ્ચેનો (અને તે વિચારો દર્શાવનારાં પદો વચ્ચેનો) વિરોધ 'રાસભધર્મપત્ની' પદની ગ્રંથના સાથે જ એકદમ પ્રકટ થાય છે. 'ગધેડીને 'રાસભધર્મપત્ની' કહેનાર જેવા આપણે મૂર્ખ નથી એવું ઉત્કર્ષ–અપકર્ષનું ભાન આપણને થાય છે. રસગંગાધરમાં એ પદ વાપરનાર મનુષ્યનો પ્રસંગ વર્ણવેલો છે, અને, તે મનુષ્ય અપકૃષ્ટ અને હાસ્યપાત્ર થાય છે. પરંતુ, એવા પ્રસંગના વર્ણનની જરૂર નથી. કોઈ અમુક મનુષ્યે 'રાસભધર્મપત્ની' પદ ગંભીરપણે ખરેખરૂં વાપર્યું છે એ હકીકતની અપેક્ષા રહેતી નથી. એ પદ જ વિનોદ ઉત્પન્ન કરવા સમર્થ છે. કારણ કે, આપણે પોતે એ પદ હાસ્ય માટે જોડી કહાડીએ ત્યાં પણ એવું પદ કોઇ ખરેખરી રીતે વાપરે અને તેનાથી આપણે ચઢીઆતા થઇએ એ કલ્પના વડે આપણે ઉત્કર્ષ–અપકર્ષનો અનુભવ કરીએ છીએ. આ રીતે, પ્રસંગ કે વાર્તા વિના આ મશ્કરીવાળું વાક્ચાતુર્ય વિનોદ ઉત્પન્ન કરે છે. તેમ જ વળી, એવું ભાન થતું નથી કે ગધેડીને રાસભધર્મપત્ની માનવાની કે કહેવાની કોઇ પ્રકારના મનુષ્યોને ટેવ બંધાયેલી છે અથવા કોઇ પ્રકારના મનુષ્યોની એવી સાધારણ ખાસીએત છે. પરંતુ, એવી મૂર્ખાઈ કરનાર કોઈ પૃથક્ મનુષ્ય એ જ ઘડીએ નિકળી આવ્યો છે અને એ જ ઘડીએ તેને અપકર્ષમાં ઉતારી પાડયો છે એવી સ્થિતિનું ભાન થાય છે. 'વિટ'ને બદલે 'હ્યુમર'નો પ્રસંગ હોત તો મનુષ્યસ્વભાવની નિર્બળતાને પરિણામે અમુક પ્રકારના મનુષ્યોને બંધાયેલી ટેવને લીધે બનેલો પ્રસંગ વર્ણવી તે દ્વારા વિનોદ ઉત્પન્ન કરેલો હોત. હેઝલિટ 'હ્યુમર'માં

સ્વભાવ કે કુદરત ઉપરાંત જે અકસ્માતની જરૂર હોવા વિશે કહે છે તે મૂર્ખતામય નિર્બળતાવાળો સ્વભાવ બંધાયા પછી તે સ્વભાવ પ્રકટ થવાનો પ્રસંગ આવી બને તેવો અકસ્માત છે. ઘર તોડી પાડવાનો વાંદરા સરખો સ્વભાવ બંધાયા પછી તે પ્રાદુર્ભૂત થવાનો સુઘરીનો પ્રસંગ તે અકસ્માત છે. 'વિટ'માં તેવો સ્વભાવ બંધાયેલો પ્રકટ થતો નથી, પણ હસવા સરખું વચન બોલવાની કે કૃત્ય કરવાની મૂર્ખાઈ કોઈથી એકાએક થઈ જાય છે; અને તેથી, 'વિટ' થી થતું હાસ્ય જનસ્વભાવનું ઊંડું ભાન કરાવતું નથી, પણ, મૂર્ખાઈની એકાદ લહેરનું ઉપરછલ્લું ભાન કરાવે છે. ઊંડાણની વૃત્તિ ન હોવાથી 'વિટ' ના હાસ્યનો ખડખડાટ ઘણો હોય છે, અને, તેમાં ઠાવકાપણું હોતું નથી. ઉપરઉપરથી તરત જ દેખાય તે જ તેનો વિષય હોવાથી તેનું મૂળ ચહોંટતું નથી અને તે ચિરસ્થાયી થતું નથી.

'વિટ'ના (૨) જા ઉદાહરણમાં, ગવૈયાનું ગાયન ચાલતું હોય તે વેળા 'ગાય ત્યારે અમને સંભળાવજે' એવું વાક્ય કોઈ પાસે કહેવડાવવાનું વાક્ચાતુર્ય સંગીતની રસજ્ઞતા અને સંગીતના અજ્ઞાન વચ્ચેનો વિરોધ પ્રકટ કરે છે અને અજ્ઞાન મનુષ્યના અપકર્ષથી વિનોદ ઉત્પન્ન કરે છે. એ અજ્ઞાન પ્રકટ થવાનો પ્રસંગ શી રીતે ઉત્પન્ન થયો એ વિગતવાર હકીકત જાણવાની જરૂર પડતી નથી, અને, તે જાણ્યા વિના વિનોદ થઈ શકે છે. એ વાક્ય બોલનારનું સંગીતનું અજ્ઞાન તત્કાલનું નહિ પણ જુનું હતું, પરંતુ, એ અજ્ઞાન તે અમુક જાતની ટેવ કે સ્વભાવ નથી. ગાયન ચાલતી વેળા શું ચાલે છે તે સમજ્યા વિના ગાયન થાય ત્યારે તે સાંભળવાની ઇંતેજારી દર્શાવનારૂં વાક્ય બોલવાની મૂર્ખાઈ તો તે જ ઘડીએ એકાએક થઇ ગઈ છે, અને તેથી જ તે ઘડીએ તે બોલનારનો અપકર્ષ થયો છે. આ ફકરાનો બીજો અર્થ એવો લઇએ કે ગાનારનું ગાયન નમાલું હતું અને તે માટે ઉપરનું વાક્ય કહેવામાં આવ્યું અને 'પાડું રેંકે છે' એવો ભ્રમ થયેલો દર્શાવવામાં આવ્યો, તો ઉપર કહેલો વિરોધ સાંભળનારને બદલે ગાનારની વર્તણૂંક

સંબંધે ઉપસ્થિત થાય છે, પણ, વિરોધથી થતા વિનોદની હકીકત એની એ રહે છે.

(૩) જા ઉદાહરણમાં, હજામ રાજા થાય તોપણ હજામનો ધંધો ચાલુ રાખે એ વિરોધ 'સોનાનો અસ્ત્રો,' 'સોનાની પથરી' અને 'રૂપાનો ચીપીઓ' એવાં વચનો ચાતુર્યથી મુકયાથી પ્રકટ થાય છે, અને, રાજાની ઉન્નત પદવી શી રીતે ધારણ કરાય એ કલ્પનાની હજામના છોકરાની અશક્તિથી તેનો અપકર્ષ થાય છે તથા તેથી વિનોદ થાય છે. આ અશક્તિ તે ઝાઝા બુદ્ધિવ્યાપાર વગરનો ધંધો કરનાર વર્ગની સામાન્ય ખામી છે, અને એ વિલક્ષણ સ્થિતિનું વર્ણન થયું છે, એટલે અંશે અહીં 'હ્યુમર' પણ છે. પરંતુ, મુખ્ય ઉદ્દેશ રાજ્ય મળેથી હજામનાં ઓજાર સોનારૂપાનાં કરવાનો મૂર્ખાઈ ભરેલો તરંગ દર્શાવવાનો છે, અને, એ તરંગમાં રહેલો અપકર્ષ હજામના છોકરાને તે જ ઘડીએ પ્રાપ્ત થયેલો છે; તે લાંબા વખતનો જુનો નથી. ડૉન ક્વિક્ઝૉટની કથામાં પણ કલ્પનાની અશક્તિનું ચિત્ર છે. પરંતુ, એ અશક્તિ જુદા જ પ્રકારની છે. ખોટી બાબતની મગરૂરીના આવેશથી તણાઈ જઈ મનુષ્યો કલ્પનાવિહીન બની જે હસવા સરખી મૂર્ખાઇઓ કરે છે તે ડૉન ક્વિક્ઝૉટનું ચરિત્ર દર્શાવે છે. કલ્પનાની અશક્તિથી તે અસ્થાને 'શિવલરી' (વીરતા) દર્શાવવા જાય છે, અને, તેમાં ગંભીરતા માની લે છે, તેથી, તેના તરંગો હાસ્યજનક થાય છે. તેના તરંગો 'સોનાનો અસ્ત્રો' જેવા વાક્ચાતુર્યથી પ્રકટ થતા નથી; તેમ જ હજામ શેમાં સાહેબી માને એવી કોઈ વિશેષ બીના તેના તરંગોમાં દર્શાવેલી નથી. તેમ જ, હજામનો કાંઈ એવો સ્વભાવ હોતો નથી અથવા હજામોને કાંઇ એવી ટેવ બંધાઇ નથી હોતી કે પોતે મહોટા માણસ થાય તો શું કરે એ વિશે ખ્યાલ કર્યા કરે. હજામના છોકરાની આ વાત માત્ર એકાએક બનેલી છુટક બીનાની છે. પરંતુ, 'શિવલરી' નો પવન વાયાથી અને એ સંસ્થાનો વિચાર કર્યા કર્યાથી 'ડૉન ક્વિક્ઝૉટ' સરખા મનુષ્યોને વીરત્વના પ્રસંગ વિના જ્યાં ત્યાં

વીરતા દર્શાવવાની મૂર્ખાઇભરેલી વૃત્તિ થાય છે, અને, તેમના સ્વભાવ-માં બંધાયેલી ખામીનું એ પરિણામ વિનોદ પમાડે છે.

'વિટ'ના (૪) થા ઉદાહરણમાં વિરોધના બે પ્રસંગ છે. પ્રથમ તો તાર લખી આપવાની ઑફિસનું ખરૂં સ્વરૂપ અને ગામડીઆનું તે વિશેનું અજ્ઞાન, એ બે વચ્ચેનો વિરોધ દર્શાવ્યો છે. ગામડીઓ એ ઑફિસ કોઇ વસ્તુઓ વેચવાની દુકાન છે એમ ધારે છે અને તે ખાલી જોઇ પુછે છે કે 'આ દુકાને શું વેચાય છે?' આ વાક્ય ગામડીઆના મુખમાં મુકવાની ચતુરાઈ જ એ વિરોધ તત્કાળ પ્રકટ કરે છે, અને ગામડીઆના અપકર્ષથી વિનોદ ઉત્પન્ન કરે છે. ઉપર (૨) જા ઉદાહરણ સંબંધે સંગીતના અજ્ઞાન વિશે કહ્યું તેમ અહીં પણ એ લક્ષમાં રાખવાનું છે કે મ્હોટા શહેર વિશેનું અજ્ઞાન એ ગામડીઆઓની સામાન્ય સ્થિતિ છતાં એ સ્વભાવ કે ટેવ નથી તેથી અહીં 'હ્યુમર' નથી. 'શું વેચાય છે' એમ પુછવાનું અવિચારીપણું તે જ ઘડીએ ઉત્પન્ન થયું છે અને એમાં માત્ર છુટક બનાવની–મૂર્ખાઇ ભરેલા સવાલની–વિલક્ષણતા છે. જનસ્વભાવનું એમાં દર્શન નથી. એ રીતે અહીં 'વિટ' છે. તે પછી, આ ઉદાહરણમાં બીજો વિરોધ તાર લખી આપનારે ગામડીઆની મશ્કરી કરવાના કરેલા પ્રયત્ન તથા તેણે એ પ્રયત્ન માટે આપેલા ઉત્તરનો લાભ લઇ ગામડીઆએ તેની કરેલી મશ્કરી વચ્ચેનો છે. એ બે મશ્કરીઓનો વિરોધ વચનોની ચતુરાઇથી થયો છે. 'શું વેચાય છે' એમ ગામડીઆનો પ્રશ્ન હતો ત્યાં 'કંઈ વેચાતું નથી પણ તાર લખી આપવામાં આવે છે' એમ ઉત્તર દેવાને બદલે, 'વેચાય છે' એ પદનો લાભ લઈ 'અનાડીઓ વેચાય છે' એવો ઉત્તર આપતાં તાર લખી આપનાર મ્હોટા શહેરમાં અનાડી માણસો પણ જડ વસ્તુ તરીકે વેચાય છે એમ કહી ગામડી-આના અનાડીપણાનો ઉદ્દેશ કરે છે. પોતાની મશ્કરી થાય છે એમ સમજતાં ગામડીઓ અનાડીઓની કલ્પના ઝીલી લે છે અને તાર લખી આપનાર વેચાવાની જગાએ બેઠો છે માટે તે અનાડી છે અને અનાડી-

એમાં પણ એવો નિર્માલ્ય છે કે બીજાઓ વેચાઈ ગયા છતાં તે હજી વેચાયો નથી એમ સામી મશ્કરી કરે છે; 'વેચાવા' વિશેનું વચન ચતુરાઇથી વાપર્યાથી તાર લખી આપનારનો થયેલો અપકર્ષ વિનોદમય બને છે. અહીં પણ સ્વભાવની કે ટેવની કોઇ સામાન્ય સ્થિતિનો ઉદ્દેશ નથી તેથી 'હ્યુમર' નથી. છુટક બનાવની–બનાવવાનો પ્રયત્ન કરનારને સામો બનાવવાની–વિલક્ષણતા અહીં 'વિટ' ઉપસ્થિત કરે છે.

(૫) મા ઉદાહરણમાં પણ બે મશ્કરીઓ વચ્ચેનો વિરોધ છે. ઘડપણથી વાંકી વળેલી ડોશીને મજાક ખાતર છોકરો પુછે છે કે શું પડી ગયું તે ખોળવા વાંકાં વળ્યાં છો ? પડી ગયેલી ચીજ ખોળવા માટે વાંકાં વળવાની કલ્પના ડોશી ઝીલી લે છે અને છોકરાને કહે છે કે તારૂં કાળજું પડી ગયું છે તે ખોળું છું. ડોશીને બનાવવાનો પ્રયત્ન કરનાર છોકરાને ડોશી સામો બનાવે છે, અને, એ વિરોધ 'પડી ગયેલું ખોળવા' વિશેનું વચન ચતુરાઈથી વાપર્યાથી ઉત્પન્ન થાય છે, તથા, મશ્કરી કરવામાં નિષ્ફળ થનાર છોકરાના અપકર્ષથી વિનોદનો પ્રસંગ આણે છે. એ અપકર્ષ જુના વખતનો નથી; તેમ જ, તે સ્વભાવની કે ટેવની કોઈ ખામીથી થયો જ નથી. બનાવવા જતાં સામા બનવાથી તે જ ઘડીએ એ અપકર્ષ થયેલો છે. તેથી, અહીં 'વિટ' છે, 'હ્યુમર' નથી. પ્રેમાનંદે મામેરામાં કુંવરબાઈની વડસાસુનું જે વર્તન વર્ણવ્યું છે તેમાં આવી એકાએક ઉપડી આવેલી મશ્કરી નથી. એ ડોશીએ તાત્કાલિક વાક્ચાતુર્ય વાપર્યું નથી, પણ, ભક્તિને અભાવે ઘડાયેલા કઠણ સ્વભાવને લીધે તેણે વહુને તથા વહેવાઇને હેરાન કરવા સારૂ ઘણી ભારે પહેરામણીની માગણી કરી છે અને એ રીતે 'ડોશીએ ડાટ વાળ્યો' છે. જબરી ડોશીઓ કેવી હોય છે અને વહુવારૂના પિયેરીઆં તરફ કેવી રીતે વર્તે છે એ સામાન્ય સ્થિતિનું ત્યાં વિનોદમય વર્ણન છે, તેથી, એ 'હ્યુમર'નો પ્રસંગ છે. ડોશીએ કેવી વાક્યરચનાથી નરસિંહ મહેતાની મશ્કરી કરી એ ત્યાં જોવાનું નથી, પણ, કેવી

વસ્તુઓની માગણી કરી નરસિંહ મહેતાની નિર્ધનતાને હાસ્યપાત્ર બનાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો એ ત્યાં જોવાનું છે.

'ઘુમર'નાં ઉપર આપેલાં પાંચ ઉદાહરણો વાંચતાં અનુભવ થશે કે એમાંના દરેક પ્રસંગની વાર્તા કે વર્ણન પુરેપુરાં વાંચવામાં આવે તો જ તેમાં રહેલા વિનોદનો બરાબર ખ્યાલ આવે. કયાં વચન દ્વારા અમુક હકીકત કહેવાથી વિલક્ષણતા થાય છે એ ત્યાં મહત્ત્વનું નથી, પણ, અમુક હકીકત કયા પ્રકારની હોવાથી વિલક્ષણતા થાય છે એ ત્યાં મહત્ત્વનું છે. (૧) લા ઉદાહરણમાં, સુઘરીની શિખામણ સાંભળી સુઘરીનો માળો તોડી નાખનાર વાંદરાનો પ્રસંગ એવી રીતે વર્ણવવામાં આવ્યો છે કે એવે વખતે શિખામણ સાંભળી ઉપકારબુદ્ધિથી વર્તનાર મનુષ્ય સાથે વાંદરા પેઠે અપકારબુદ્ધિથી વર્તનાર મનુષ્યની સરખામણી સૂચિત થાય છે. (અને, એ સરખામણીમાં અંગભૂત રહેલી સારાં કામ કરવાની અશક્તિ માટે દીલગીર થનાર મનુષ્ય સાથે ખોટાં કામ કરવાની શક્તિ માટે મગરૂર થનાર મનુષ્યની સરખામણી સૂચિત થાય છે.) આ સરખામણીને પરિણામે એ બે પ્રકારના મનુષ્યો વચ્ચે જે વિરોધ પ્રકટ થાય છે તે એમ પ્રદર્શિત કરે છે કે અપકારબુદ્ધિના (અને અપકૃત્ય કરનારા) મનુષ્યોમાં કોઈ વિચિત્ર ખામી વસેલી હોય છે. જ્યાં ઉપકારબુદ્ધિ માલમ પડવી જોઇએ ત્યાં આ ખામીને લીધે પ્રાદુર્ભૂત થતી અપકારબુદ્ધિ વિલક્ષણતાથી વિનોદ ઉત્પન્ન કરે છે, મનુષ્યાકૃતિમાં કોઈ વાર વાંકાપણું દેખાય ત્યાં જેમ હાસ્યમયતા જણાય છે તેમ, મનુષ્યસ્વભાવના કોઈ ભાગમાં રહેલું આ અપકારબુદ્ધિરૂપ વાંકાપણું હાસ્યમય જણાય છે; મનુષ્યસ્વભાવના એક વિચિત્ર અંશની આ ઉંડી પરીક્ષા ઝીણું હાસ્ય ઉપજાવે છે. એ ઝીણું હાસ્ય મનના ઉંડાણમાં અનુભવવાનો આનંદ એવો હોય છે કે ખડખડાટ હસીને એ આનંદ બગાડવાની વૃત્તિ જ થતી નથી. વાર્તામાં કહેલો વાંદરાના સરખી અપકારબુદ્ધિથી થતો અપકર્ષ વાર્તાના પ્રસંગની ઘડીએ જ સધાયો નથી, પણ, બંધાયેલા સ્વભાવમાં એ અપકર્ષ ચાલ્યો આવતો હતો તે

આ વાર્તાના પ્રસંગથી ઉઘાડો પડયો છે. આ પ્રસંગમાં 'રાસભધર્મપત્ની' જેવી કે 'અનાડીઓ વેચાવા' જેવી પદરચનાની કે વાક્યરચનાની ચતુરાઈ નથી. અહીં 'વિટ' સરખાં મશ્કરીનાં વચન નથી. 'વિટ' પેઠે 'સોનાનો સગ્ગો' વાપરવાની કલ્પના જેવી છુટક બિના કહેવાનો ઉદ્દેશ નથી, પણ અમુક પ્રકારના મનુષ્યોની સામાન્ય સ્થિતિમાં રહેલું કઢંગાપણું દર્શાવવાનો ઉદ્દેશ છે, અને એ રીતે 'હ્યુમર'નો પ્રસંગ છે.

(૨) જો ઉદાહરણમાંની વરૂ અને ઘેટાની વાત એવી રીતે કહેવામાં આવી છે કે તે વાંચતાં, અનર્થ કરવાના હેતુથી લઢાઈ કરવાનું બહાનું શોધનારના જુઠાણા સાથે બીજાઓ જોડેના વ્યવહારમાંની ખરી હકીકત કબુલ કરનારના સાચાપણાની સરખામણી સૂચિત થાય છે; સારી વૃત્તિવાળા જનો વરૂ પેઠે આવી ખોટી લડાઈ ન શોધે એ સાધારણ હકીકત સૂચિત થાય છે. એ સરખામણી મન આગળ આવવાથી આ વિષયની સુવૃત્તિ અને દુર્વૃત્તિનો વિરોધ સ્પષ્ટ જણાય છે, અને તેથી, ભાન થાય છે કે આ દુર્વૃત્તિમાં કોઇ પ્રકારની નરેહવાર ખોડ બંધાયેલી છે અને તે ખોડને લીધે મનુષ્યો સવળાને ઠેકાણે અવળો ભાવ ધારણ કરે છે. દુર્વૃત્તિ ત્રાસદાયક રૂપે ચિતરાવાને બદલે આવા પૃથક્કરણથી વરવી ખોડના રૂપમાં ચિતરાવાથી વિનોદ ઉત્પન્ન થાય છે. આ ખોડનો અપકપ એવી દુર્વૃત્તિવાળા મનુષ્યોમાં ઘણા વખતથી ચાલતો આવેલો હોય છે. સંભાષણની ચાલાકીથી તેમને આવે પ્રસંગે ઉતારી પાડવામાં આવતા નથી. વરૂનો આવો દુષ્ટ સ્વભાવ બંધાયેલો હતો તે આ વખતે બહાર પડ્યો એવું આવી વાર્તા વાંચતાં આપણને લાગે છે. સામાએ કોઇ અમુક વચન વાપર્યાથી કે તેનાથી કોઇ અમુક મૂર્ખાઈભરેલાં વચન બોલાઇ જવાથી તેની મશ્કરી થઈ નથી, પણ, તેના સ્વભાવનું સ્વરૂપ હાસ્યપાત્ર રૂપે બહાર પડયાથી હાસ્યમયતા પ્રગટ થઇ છે, એમ આપણને લાગે છે. ગાનારના સંગીતને સાંભળનાને 'પાડાના રેંકવા' સરખું કહ્યું એવી ઘેટાએ વરૂની મશ્કરી કરી નથી, તેમ જ સંગીત ચાલતું હતું ત્યારે આ સંગીત થાય છે એમ

ન સમજાયાથી સાંભળનારે 'ગાય ત્યારે અમને સંભળાવજે' એમ કહી પોતાનું અજ્ઞાન દર્શાવનારૂં વાક્ય કહી હાંસી ઉત્પન્ન કરેલી એવી ભૂલ વરૂથી થઈ નથી. એવી કોઇ વિશેષ બિના ઉપર અહીં હાસ્યનો આધાર નથી, પણ, દુષ્ટતાની સામાન્ય સ્થિતિના દર્શન ઉપર અહીં હાસ્યનો આધાર છે. અહીં એકાએક થઇ ગયેલા અપકર્ષનું ચિત્ર નથી, પણ, સ્વભાવમાં કાયમ થયેલા અપકર્ષનું ચિત્ર છે. તેથી, આ પ્રસંગમાં 'હ્યુમર' છે. 'વિટ' નથી.

(૩) જત ઉદાહરણની ડૉન ક્વિકઝૉટની કથા વિશે ઉપર કેટલુંક વિવેચન કર્યું છે. એ કથાનું સમસ્ત આખ્યાન એવું છે કે તે વાંચનારના ચિત્ત આગળ 'શિવલરી'ની ભાવના સાધારણ સુવ્યવસ્થિત વૃત્તિથી ધારણ કરનાર તથા 'શિવલરી'ની ભાવનાને નામે વગર સમજે ગાંડાં કહાડનાર વચ્ચેની સરખામણી ઉભી કરે છે. આને પરિણામે ખરી અને ખોટી 'શિવલરી' વચ્ચેનો વિરોધ પ્રકટ થાય છે, અને, એ વિરોધ સમજાતાં 'શિલવરી'માં રહેલું વીરતાનું તત્ત્વ સમજ્યા વિના 'શિલવરી'નો વ્યવહાર કરવા નીકળી પડનારની ટેવમાં બુદ્ધિની એવી વિલક્ષણ ખામી જણાય છે કે તેથી વિનોદ થાય છે. ડૉન ક્વિકઝૉટ સરખા વીરપ્રુવ (પોતાને ખોટી રીતે વીર કહેવડાવનાર)નો અપકર્ષ તેમના ચિત્તમાં લાંબા વખતથી ઠસેલી મૂર્ખાઇથી–તેમની ખસેલી ડાગળીથી થાય છે, તેમણે કહેલાં છુટાંછવાયાં વાક્યોથી એકાએક થતો નથી. અલબત્ત, ડૉન ક્વિકઝૉટની કથામાં તેણે કહેલાં વાક્યોનો પણ સમાવેશ થાય છે, અને, એ વાક્યોમાં પ્રસંગોપાત્ત 'વિટ' આવી જાય છે, પરંતુ, ઉદ્દિષ્ટ 'હ્યુમર' આખી વાર્તાના સારમાં રહેલો છે. 'હું રાજા થાઉં તો સોનાનો અસ્ત્રો ને રૂપાનો ચીપીઓ કરાવીને લોકોની હજામત કરૂં' એમ કહેનાર હજામની વાતમાં ફકત વાક્યની રમુજ છે અને તે એ વાક્યથી પુરી થાય છે. પરંતુ, ડૉન ક્વિકઝૉટની કથામાં તેના આખા ચરિત્રથી રમુજ થાય છે. તેણે શું કહ્યું તે જાણવાથી નહિં પણ તે કેવીં રીતે વર્ત્યો તે જાણવાથી રમુજ થાય છે. તેનાં વચનો પણ તેની

ટેવ દર્શાવનારાં સાધન તરીકે કથામાં ગુંથાયેલાં છે. તેમ જ, ડૉન ક્વિર્ઝોટના ચરિત્રમાંની કોઇ એકાદ વિશેષ બિના કેવી વિચિત્ર હતી એ બતાવવાનો કથાનો ઉદ્દેશ નથી, પણ, કૃત્રિમ 'શિલવરી'થી વીરતાને હાસ્યમય બનાવનારા જનોની વિચિત્રતા સામાન્ય રીતે કેવી હોય છે એ બતાવવાનો ઉદ્દેશ છે. ડૉન ક્વિર્ઝોટની અમુક પ્રસંગે કેવી મગ્નક થઈ એવો ઉપરની સપાટીનો હાસ્યરસ કથા દર્શાવતી નથી. પણ વીરતાને કદર્થિત કરી નાખી તે કેવું હાસ્યપાત્ર ચિત્ર ઉત્પન્ન કરે છે એ ઉંડા અનુભવનો હાસ્યરસ એ કથા દર્શાવે છે. એ રીતે, એ કથાનો 'હ્યુમર' તે 'વિટ'થી જુદો પડે છે.

(૪) થા ઉદાહરણમાં કહેલા મામેરાના પ્રસંગ એવી રીતે વર્ણવવામાં આવ્યા છે કે તેથી ભક્તિનો પરમ આનન્દ અનુભવી નિર્ધનતામાં સંતોષ માનનાર ભક્તની વૃત્તિ અને ભક્તિનો આનન્દ ન જાણનાર તથા નિર્ધન પણ સંતુષ્ટ ભક્તોનો ઉપહાસ કરનાર અભક્તની વૃત્તિ વચ્ચેની સરખામણી સૂચિત થાય છે. નિર્ધનતામાં માનેલો સંતોષ એ ઇષ્ટ અને સુવ્યવસ્થિત સ્થિતિ છે, અને, નિર્ધનતાનો કે સંતોષનો ઉપહાસ એ અનિષ્ટ અને વિષમ સ્થિતિ છે. એ બેની સરખામણીથી એ બે વચ્ચેનો વિરોધ પ્રદર્શિત થાય છે, અને તેથી, નિર્ધનતામાં સંતોષ માનનાર ભક્તનો ઉપહાસ કરનાર અભક્તના હૃદયમાં કેવી વિકૃતિવાળી ખામી વસેલી છે, એ ખામી અભક્તોને કેવા નીચા પાડે છે, એ અનુભવતાં વિનોદ થાય છે. અભક્તને કોઈ અમુક વચન કહી ઉતારી પાડતું નથી, પણ, પોતાનામાં ઠસેલી ભક્તિહીનતાથી તેનો અપકર્ષ ઘડાયો હોય છે અને તે આવે પ્રસંગે પ્રકટ થઈ હાસ્યપાત્ર થાય છે. નરસિંહ મહેતા જેવા ભક્ત સંબંધે એક વખતે એક છુટક વિશેષ બિના બની ગઈ એમ કહી તેમાંની વિચિત્રતા દર્શાવવાનો મામેરાનો ઉદ્દેશ નથી, પણ, એવા ભક્તનો ઉપહાસ કરવા જતા અભક્ત જનો કેવા હાસ્યપાત્ર થાય છે એ સામાન્ય સ્થિતિ દર્શાવવાનો મામેરાનો ઉદ્દેશ છે. એ વર્ણનથી ફલિત થતો હાસ્યરસ માત્ર 'વિટ'ની મશ્કરીઓ પેઠે

ઉપર ઉપરથી હસાવતો નથી, પણ, અભક્તિના કઢંગા સ્વરૂપની હાસ્યપાત્રતા અન્તરમાં ઉતારી ‘ હ્યુમર ’નું ઝીણું અને બેહું હાસ્ય ઉપજાવે છે. પ્રેમાનન્દે નાગર સ્ત્રીઓનાં છબીલી વહુ, કોડ વહુ, છેલ વહુ, વગેરે નામ ગણાવ્યાં છે એ એક પછી એક એકસરખાં આવતાં નામોની ત્વરિત પરંપરામાં વાક્ચાતુર્ય હોઈ ‘ વિટ ’ છે, પણ, એ રીતે કોડને મહત્ત્વવાળો કરવાનો નાગર સ્ત્રીઓનો સ્વભાવ દર્શાવી પ્રેમાનન્દ ‘ હ્યુમર ’ ઉત્પન્ન કરે છે.

(૫) મા ઉદાહરણનું મિથ્યાભિમાન નાટક રતાંધળા જીવરામભટ્ટનું ચરિત્ર એવી રીતે વર્ણવે છે કે તેથી પોતાની ખામી જેવી હોય તેવી છુપાવવાનો પ્રયત્ન ન કરનારની સરલતા અને પોતાની ખામી સંતાડી પોતે ખામી વગરનો છે એવું મિથ્યાભિમાન કરનારના ઢોંગીપણા વચ્ચેની સરખામણી વાંચનારને સૂચિત થાય છે. સરલતા એ સાધારણ યોગ્ય સ્થિતિ છે. અને, આ સરખામણીથી સરલતા અને ઢોંગીપણા વચ્ચે જણાઈ આવતો વિરોધ મિથ્યાભિમાની ઢોંગીપણામાં એવી વિલક્ષણ ન્યૂનતા રહેલી દર્શાવે છે કે તેથી વિનોદ થાય છે. જીવરામભટ્ટનો અપકર્ષ તેમને ઘણા વખતથી પડેલી મિથ્યાભિમાનની ટેવથી થાય છે. તેમને બનાવવા માટે બીજાઓએ વાપરેલા વાક્ચાતુર્યમાં ‘ વિટ ’નો સમાવેશ છે, પણ, જીવરામભટ્ટની હાસ્યાસ્પદતા તો તેમના મિથ્યાભિમાની ઢોંગીપણાના એકંદર વર્ણનથી થાય છે. કોઈ અમુક પ્રસંગે જીવરામભટ્ટથી મૂર્ખાઈભરેલું બોલી જવાયું એમ બતાવવાનો નાટકનો હેતુ નથી, પણ, જીવરામભટ્ટનો સ્વભાવ એવો બંધાયો હતો કે તેઓ મૂર્ખતાનું જ આચરણ કરતા હતા એ બતાવવાનો અને એ રીતે મિથ્યાભિમાનમાં રહેલા ઢોંગીપણાની સામાન્ય હાસ્યજનકતા દર્શાવવાનો હેતુ છે. જીવરામભટ્ટ સંબંધે વાપરેલાં ‘ રતાંધળા ’ અને ‘ મિથ્યાભિમાની ’ એ વચનોમાં ‘ રાસભધર્મપત્ની ’ પદ જેવો વિરોધ રહેલો નથી. તેમને એ વિશેષણોથી વર્ણવવાથી કાંઈ વિનોદ થતો નથી, પણ, એ બે ગુણો એકઠા થવાથી

તે કઢંગી સ્થિતિમાં આવી પોતાના સ્વભાવની વિલક્ષણતા દર્શાવે છે તેથી વિનોદ થઇ 'હ્યુમર' ઉપજે છે.

'વિટ' અને 'હ્યુમર'નાં ઉદાહરણોની આ સરખામણી તથા વિવેચનથી માલમ પડશે કે 'વિટ' કરતાં ઉંચા પ્રકારનો હાસ્યરસ 'હ્યુમર' માં હોય છે. 'વિટ'ની અસર ક્ષણિક હોય છે અને 'હ્યુમર'ની અસર ચિરસ્થાયી હોય છે. વચનો વિચિત્ર રીતે ગોઠવ્યાં હોય તો વાક્ચાતુર્ય કેવું વિનોદમય થઇ શકે છે તે 'વિટ' દર્શાવે છે. મનુષ્યસ્વભાવની વિચિત્રતા આગળ પડે એવી રીતે મનુષ્યોનાં ચરિત વર્ણવ્યાં હોય તો મનુષ્યસ્વભાવની પરીક્ષા કેવી વિનોદમય થઈ પડે છે તે 'હ્યુમર' દર્શાવે છે.

આ બે વિભાગનાં સ્વરૂપ દર્શાવતાં ઉપર કહ્યું કે 'વિટ' માંનો અપકર્ષ તે ઘડીએ જ થયેલો હોય છે અને 'હ્યુમર'માંનો અપકર્ષ લાંબા વખતથી ચાલ્યો આવેલો હોઈ તે વખતે ખુલ્લો પાડેલો લાગે છે. આ ઉપરથી કદાચ એમ લાગશે કે હાસ્યરસના આશ્ચર્યમાં જે તાત્કાલિકતા આવસ્યક હોવા વિશે પ્રથમ કહ્યું છે તે માત્ર 'વિટ'-માં જ હોઇ શકે. પરંતુ, આશ્ચર્યની તાત્કાલિકતા તે અપકર્ષના એકા-એકપણાથી જુદી વસ્તુ છે. હાસ્યમય પ્રસંગ સમજાતાં આશ્ચર્યની વૃત્તિ તત્કાળ ઉત્પન્ન થાય એ સ્વરૂપ તો 'વિટ' માં તેમ જ 'હ્યુમર'-માં બન્નેમાં હોય છે. એવા પ્રસંગ વિશે વિચાર કરતાં ખેદ, દયા, વગેરેની વૃત્તિ થાય તે પહેલાં અને તત્કાળ આશ્ચર્ય થાય છે એ વિશે પ્રથમ વિવેચન કર્યું છે, અને, એ આશ્ચર્ય માત્ર વાક્ચાતુર્યથી થાય છે, એટલું જ નહિ પણ, વસ્તુસ્થિતિના હાસ્યાસ્પદ મર્મના પ્રકટ થવાથી પણ થાય છે તે તાત્કાલિકતાનાં ઉદાહરણો પ્રથમ આપ્યાં છે તેથી સમજાશે. અપકર્ષનો હાસ્યરસમાંના 'ચઢીઆતાપણા'ના અંશમાં સમાવેશ થાય છે; અને જેના અપકર્ષથી હાસ્યરસ અનુભવનારને પોતાનું ચઢીઆતાપણું લાગે તેનો અપકર્ષ હાસ્યરસના પ્રસંગ વખતે

જ ઉત્પન્ન થયેલો માલમ પડે કે ઘણા વખતનો ચાલતો આવેલો હોઈ તે પ્રસંગ વખતે બહાર પડેલો માલમ પડે તો પણ એ બન્ને પ્રકારમાં વિચિત્રતાના દર્શનથી થતું આશ્ચર્ય તો તત્કાળ જ ઉત્પન્ન થાય છે.

'વિટ' અને 'હ્યુમર'ની હેઝલિટે કરેલી વ્યાખ્યા વિશે ડેવિડ હેનેએ કરેલી ટીકાની પરીક્ષા હવે કરી શકીશું. હાસ્યરસના પ્રસંગની બે સામસામી સ્થિતિઓમાં સરખામણીની શકયતા હોવી જોઇએ એ પ્રથમ કહ્યું છે, તેથી, 'વિટ' અને 'હ્યુમર' બન્ને માટે સરખામણીની જરૂર છે એમ ડેવિડ હેને કહે છે તે ખરૂં છે. પરંતુ, એકલા 'વિટ' માટે સરખામણીની જરૂર છે એમ હેઝલિટના કહેવાનો ભાવાર્થ નથી. સરખામણીથી આગળ જઈ વસ્તુના સ્વરૂપનું (અર્થાત્ અમુક સ્વભાવ, ટેવ, સ્થિતિ કે પ્રસંગના સ્વરૂપનું) પૃથક્કરણ 'હ્યુમર'માં થાય છે તેમ 'વિટ'માં થતું નથી; 'વિટ' ફક્ત સરખામણીની શકયતાએ આવી અટકે છે, એમ હેઝલિટના કહેવાનું તાત્પર્ય જણાય છે. વળી 'હ્યુમર'માં સમભાવ હોવો જોઇએ એમ ડેવિડ હેને કહે છે તે એટલા અર્થમાં જ ખરૂં છે કે જે સ્વભાવ, ટેવ, સ્થિતિ કે પ્રસંગ અપકર્ષ પામી હાસ્યપાત્ર થાય છે તેથી ઉલટા એટલે ઉત્કર્ષવાળા અને સવ્યવસ્થિત સ્વભાવ, ટેવ, સ્થિતિ કે પ્રસંગ સાથે હાસ્યરસ અનુભવનારને સમભાવ હોવો જોઇએ, એટલે કે તેમાં ઉત્કર્ષ છે અને તે સુવ્યવસ્થિત છે એમ તેની પ્રતીતિ હોવી જોઇએ. એવા સમભાવ કે પ્રતીતિ વિના તેને વિરોધ તથા ઉત્કર્ષનો અનુભવ થાય નહિં તથા પરિણામે આશ્ચર્ય લાગે નહિં. એ સિવાય બીજી કોઈ રીતે 'હ્યુમર'માં સમભાવનો અવકાશ નથી. હાસ્યપાત્ર સાથે જેને સમભાવ હોય તેને હાસ્યનો અનુભવ થાય નહિં એ ઉપર કહ્યું છે. 'હ્યુમર'માં સમભાવ હોવા વિશે હેઝલિટે કહ્યું નથી એમ ડેવિડ હેને કહે છે અને તે ખરૂં છે, પરંતુ, આ સમભાવ તે ઉપર કહ્યું તેમ 'હ્યુમર' બહારના વિષયો સાથે સમભાવ છે. વાસ્તવિક રીતે તે વિષયોની પ્રતીતિ છે; 'હ્યુમર'ના વિષયો સાથેનો એ સમભાવ નથી. એ પ્રતીતિ

તે માત્ર વિરોધ તથા અપકર્ષ એ પ્રત્યક્ષ અંશોના પરોક્ષ કારણરૂપ છે. 'હ્યુમર'ની વ્યાખ્યામાં તે જણાવવાની કાંઈ ખાસ જરૂર નથી. અને વળી, ડેવિડ હેને કહે છે કે 'પોતાના ઉત્કર્ષથી થતી ખુશી' એ 'વિટ'નું લક્ષણ છે એમ હેઝલિટ દર્શાવે છે. વાસ્તવિક રીતે તો 'પોતાના ઉત્કર્ષથી થતી ખુશી' (અર્થાત્ ચઢીઆતાપણાના અનુભવ, વિશે હેઝલિટે સ્પષ્ટ રીતે કહ્યું જ નથી. હેઝલિટ માત્ર તિરસ્કારપાત્રતા (અર્થાત્ અપકર્ષ) વિશે જ કહે છે, અને તેથી અપકર્ષનો અંશ માત્ર ફલિત થાય છે. હેઝલિટ માત્ર 'વિટ'માં એ અપકર્ષ હોવા વિશે કહે છે. 'હ્યુમર'માં તે અંશ છે કે નહિ તે તેણે કહ્યું નથી; તે નથી એમ તેના કહેવાનું તાત્પર્ય હોય તો અલબત્ત તે ભૂલ છે, કેમકે, એ અંશ 'વિટ' અને 'હ્યુમર' બન્નેમાં વિદ્યમાન હોય છે; 'હ્યુમર'માં તે વધારે દૃઢ રૂપે પ્રાદુર્ભૂત થાય છે. તેમ જ વળી, ડેવિડ હેને કહે છે કે '"હ્યુમર" તે નિરીક્ષકના મનમાં નહિ પણ વસ્તુમાં કે ક્રિયામાં રહેલો ગુણ છે એ મતની હેઝલિટ અવગણના કરે છે.' હેઝલિટની વ્યાખ્યા નિરીક્ષકના અર્થાત્ હાસ્યરસ અનુભવનારના દૃષ્ટિબિન્દુથી કરેલી છે એ ખરૂં છે. પરંતુ, એ વ્યાખ્યાથી એમ ફલિત થતું નથી કે સામી વસ્તુમાં હાસ્ય પાત્રતા હોયા સિવાય નિરીક્ષક પોતે એકલા પોતાનામાંથી જ હાસ્યરસ ઉપજાવે છે. એ વ્યાખ્યામાં હેઝલિટ 'માણસની મૂર્ખાઈઓ,' 'માણસની નબળાઈઓ અને ભૂલો,' 'દુર્ગુણ,' વગેરે વિશે કહે છે તેથી હાસ્યપાત્ર વસ્તુઓ તે માત્ર હાસ્યરસનું ઉદ્દીપન કરનાર અને આલંબન થનાર વિભાગ છે. રસ તો રસનો આસ્વાદ કરનારમાં જ હોય છે. તેથી હાસ્યરસ અનુભવનાર નિરીક્ષકને પ્રધાન ગણી હેઝલિટે 'હ્યુમર'ની વ્યાખ્યા કરી છે તે નિરાધાર નથી. હાસ્યપાત્ર વસ્તુનું એ વ્યાખ્યામાં વિશેષ વિવેચન નથી એટલે અંશે એ વ્યાખ્યા અપૂર્ણ છે એટલું ખરૂં છે.

જ્યૉર્જ મેરિડિથની ઉપર ઉતારેલી વ્યાખ્યામાં કહેલી ટઠ્ઠામશ્કરી અને ધપ્પાબાજી 'વિટ'માં કંઈક આવી શકે છે, પણ, 'હ્યુમર'નો

હાસ્યરસ તેથી વધારે ઉંચા પ્રકારનો હોય છે, ઠઠ્ઠામશ્કરી અને ધપ્પા-બાજી 'હ્યુમર'માં અપ્રાસંગિક હોય છે, એમ ડેવિડ હેને કહે છે તે ખરૂં છે; જ્યૉર્જ મેરિડિથ અને ડેવિડ હેને વિરોધના અંશથી 'વિટ' અને 'હ્યુમર' વચ્ચે ભેદ પડે છે એમ કહે છે તે યથાર્થ નથી, કેમકે, ઉપર દર્શાવ્યું છે તેમ એ બન્ને પ્રકારમાં વિરોધ વિદ્યમાન હોય છે. ઉંચા પ્રકારના હાસ્યરસનાં ચિત્ર ઉદ્‌ભૂત કરવામાં હાસ્યનાં પાત્રો તરફ ગુણજ્ઞતા અને સ્નેહની વૃત્તિ હોય છે એમ ડેવિડ હેને કહે છે તે એટલા જ અર્થમાં ખરૂં છે કે, જેમ ચિત્રકારને પોતાનાં ચિત્રમાંની મૂર્તિઓના ગુણની કદર હોય છે અને તે મૂર્તિ ઉતરતા કે હલકા ગુણનું અધિષ્ઠાન હોય તોપણ તે ચિતરતાં ચિત્રકારને તે મૂર્તિ તરફ આકર્ષણ થાય છે, અને, જેમ સર્વ કલાવિધાયકોને પોતાના કલા-વિધાનના વિષય તરફ ગુણજ્ઞતા અને સ્નેહ થાય છે, તેમ હાસ્યનાં પાત્રોની ગુણરેખાઓનું આલેખન કરનારને પણ એ વૃત્તિ થાય છે.*

'વિટ' અને 'હ્યુમર' વચ્ચેના ભેદના આ નિરૂપણથી સમજાશે કે હાસ્યરસ જેમ ઉંચા પ્રકારનો અને ઉંડા મર્મવાળો તેમ હાસ્યની શારીરિક ક્રિયા મંદ હોય છે અને એવે પ્રસંગે કોઈ વખત તો એ ક્રિયાનો આવિર્ભાવ જ હોતો નથી, હસવાની ક્રિયા જ્યાં ઉદ્દામ હોય છે ત્યાં હાસ્યરસ ક્ષણિક હોય છે અને માત્ર ઉપરની સપાટીનો તથા છાછરો હોય છે.

હાસ્યરસની નિષ્પત્તિમાં હસવાની ક્રિયા (laughter)ને એડિ-સન એટલી ગૌણ ગણે છે કે તેને મતે એ ક્રિયાથી ખોટો 'હ્યુમર' ઉત્પન્ન થાય છે. તે કહે છે; 'હ્યુમર' હમેશ તર્કના નિયંત્રણમાં રહેવો

* ઉપરના નિરૂપણમાં 'વિટ' અને 'હ્યુમર' એ ઈંગ્રેજી શબ્દો વાપર્યા છે તેનું કારણ એ છે કે "નર્મયુક્ત વાક્ચાતુર્ય" અને "સમર્મ હાસ્યરસ" એવાં કાંઇક લાંબાં પદ સરખામણીની વ્યાખ્યાઓમાં ઘડી ઘડી વાપરતાં અન્વય ક્લિષ્ટ થઇ જાય. એ બે ઇંગ્રેજી શબ્દો માટે "નર્મ" અને "મર્મ" એ બે શબ્દો રૂઢ થાય તો બહુ સરલતા થાય.

જોઈએ. 'હ્યુમર' અમર્યાદિત છુટ લઈ ઘુમે છે તે જ કારણથી તેને ઝીણામાં ઝીણા બુદ્ધિવિવેકના નિર્દેશની જરૂર છે. રસ્તે જતાં લોકોની બારીઓના કાચ ફોડવામાં 'હ્યુમર' નથી એવું સાંભળી એક દુરાચારીને બહુ નવાઈ લાગેલી એમ એક નાટકમાં વર્ણવ્યું છે. પણ, અસંબદ્ધ પ્રલાપવાળા ઘણા એવા લેખો પ્રકટ થાય છે કે જેને મનસ્વી નામ આપેલાં હોય છે. પણ, જેમાં 'હ્યુમર' હોતો નથી પણ વ્યાધિગ્રસ્ત મગજમાંથી નીકળેલી ગાંડાઈ હોય છે; અને એ લેખો વિષેનો આ અભિપ્રાય સાંભળી ઘણા વાંચનારાઓ ચમકશે. 'હ્યુમર' શું છે તેના કરતાં 'હ્યુમર' શું નથી એ વર્ણવવું બહુ સહેલું છે. અને, પ્લેટોની પદ્ધતિ પ્રમાણે 'હ્યુમર' ને પુરુષ કલ્પતાં તેના ગુણ નીચે પ્રમાણે વંશાવળી આપી દર્શાવી શકાય. એ કુટુંબનો મૂળ પુરુષ તે સત્ય છે; તેનો દીકરો તે સુવિવેક, તેનો દીકરો તે 'વિટ'. 'વિટ' નું લગ્ન બીજી શાખામાં ઉતરેલી મશ્કરી સાથે થયું અને તેની સંતતી રૂપે, 'હ્યુમર'નો જન્મ થયો. આ નામાંકિત કુટુંબમાં સહુથી નાનો 'હ્યુમર' છે, અને, આવી જુદી જુદી પ્રકૃતિનાં માબાપની પેઢીથી તે ઉતરેલો હોવાથી તેનો સ્વભાવ એક સરખો રહેતો નથી. કોઈ વખત તેનો દેખાવ ગંભીર હોય છે અને તેનો પહેરવેશ ભારેખમ હોય છે. કોઈ વખત તેની વર્તણુક રંગીલી હોય છે અને તેનો પોશાક તુરંગી હોય છે. કોઇ વખત તે ન્યાયાધીશ સરખું ગૌરવ ધારણ કરે છે, કોઈ વખત તે મશ્કરા જેવો ખુશમિજાજી હોય છે. પરંતુ, તેની માનો અંશ તેનામાં ઘણો ઉતરેલો છે તેથી તે ગમે તે વૃત્તિમાં હોય તોપણ તે શ્રોતાજનોને હસાવ્યા વિના રહેતો નથી. પરંતુ એક વેશધારી ઠગારો નિકળેલો છે તે આ જુવાન ગૃહસ્થનું નામ ધારણ કરે છે અને દુનિયામાં એ ગૃહસ્થ તરીકે ઓળખાવા ઇચ્છે છે; તેથી, આ ઠગારાથી છેતરાવાય નહિં માટે હું વાચકોને વિનંતિ કરૂં છું કે એ મળે ત્યારે એના પેઢીનામાની બારીકીથી તપાસ કરવી અને તેના પૂર્વજમાં સત્ય અને સુવિવેક ન આવતા હોય તો તે જુઠો ને ઢોંગી છે એમ સમજવું. વળી, તેને પારખવાનું બીજું લક્ષણ એ

છે કે તે મહોટેથી બેહદ હસે છે, અને તેના શ્રોતાજનો તેની જોડે હસવામાં ભાગ્યે જ સામેલ થાય છે. કારણ કે, ખરો 'હ્યુમર' સાધારણ રીતે ગંભીર દેખાય છે અને તેની આસપાસના સહુ કોઈ હસે છે; પણ ખોટો 'હ્યુમર' હમેશ હસતો હોય છે અને તેની આસપાસના સહુ ગંભીર દેખાય છે. જે 'હ્યુમર' માં માતા અને પિતા બન્નેના અંશ ન હોય તેને અર્થાત્ જેમાં 'વિટ' અને મશ્કરી બન્નેના અંશ ન હોય તેને ખોટો સમજવો. એ વેશધારી ઠગારો મૂળ અસત્યતા નામે સ્ત્રીના વંશમાં ઉતરેલો છે. અસત્યતાને અસંબદ્ધ કથા નામે પુત્રી થઈ, તેને ઉન્માદ નામે દીકરો અવતર્યો. ઉન્માદનું લગ્ન હાસ્યક્રિયા નામે મૂર્ખતાની એક દીકરી સાથે થયું અને તેને પેટે આ બદસુરત ઠગારાનો જન્મ થયેલો છે. આ બન્ને પેઢીનામામાં નીચે પ્રમાણે ગોઠવી બનાવ્યાથી તેમાંના સંબંધોનો સામટો ખ્યાલ આવશે.

(૧)

અસત્યતા

|

અસંબદ્ધ કથા

|

ઉન્માદ=હાસ્યક્રિયા

|

ખોટો 'હ્યુમર'

(૨)

સત્ય

|

સુવિવેક

|

'વિટ'= મશ્કરી

|

'હ્યુમર'

ખોટા 'હ્યુમર' નાં સંતાન અનેક છે. એનાં પુત્રપુત્રીઓની સંખ્યા સમુદ્રની રેતીના કણ કરતાં વધારે છે. પણ, તે સહુને ગણાવવાં એ ઉચિત નથી. પરંતુ, ખરા અને ખોટા 'હ્યુમર' વચ્ચેનો ભેદ દર્શાવીશું તો બસ થશે. માણસ અને વાનર વચ્ચે ભેદ છે તેટલો ખરા અને ખોટા 'હ્યુમર' વચ્ચે ભેદ છે. એ સામાન્ય લક્ષણ ઉપરાંત ખોટા 'હ્યુમર'નાં નીચે પ્રમાણે વિગતવાર લક્ષણો ગણાવી શકાયઃ—

(૧) તેને વાંદરા સરખાં નાનાં અટકચાળાં કરવાની અને ઠાગીઆબાજી કરવાની ઘણી ટેવ હોય છે.

(૨) નકલી ચાળા કરવામાં તેને એવો આનંદ થાય છે કે તે વડે દુર્ગુણ, મૂર્ખતા, મોજશોખ અને લોભની હાંસી થાય છે કે સદ્ગુણ, ડહાપણ, દુઃખ અને દરિદ્રતાની હાંસી થાય છે તે તેને મન સરખું જ હોય છે.

(૩) તે એટલો બધો કમનસીબ હોય છે કે ખવડાવનાર હાથને જ તે બચકું ભરે છે અને મિત્ર કે શત્રુ જે હોય તેનો ઉપહાસ કરવા જાય છે; કારણ કે અક્કલ થોડી હોવાથી તે જ્યાં ઘટે ત્યાં વિનોદ કરવાને બદલે જ્યાં બને ત્યાં વિનોદ કરે છે.

(૪) બુદ્ધિવિવેકથી કેવળ શૂન્ય હોવાથી નીતિ કે બોધના કોઇ વિષયનું તે સેવન કરતો નથી, પણ, ફક્ત મશ્કરી ખાતર જ મશ્કરી કરે છે.

(૫) બનાવટી પ્રયોગ સિવાય બીજું કાંઇ તેને આવડતું ન હોવાથી તેનો ઉપહાસ હમેશ વ્યક્તિ માટે અંગત ઉદ્દેશનો હોય છે. દુર્ગુણી મનુષ્ય કે લેખક વિશે હોય છે, દુર્ગુણ કે લેખ વિશે હોતો નથી.

(સ્પેક્ટેટર, અંક ૩૫.)

હાસ્યરસમાંના વાસ્તવિક અંશનો ભેદ આ પૃથક્કરણવડે એડિસને બહુ સબળ રીતે દર્શાવ્યો છે. 'દલીલમાં રૂપક દાખલ કરવામાં આવે છે ત્યાં અર્થની ઘણી સ્પષ્ટતા થાય છે. તે સાથે કેટલીક અપ્રસ્તુત વાતને

પણ પરાણે બંધબેસતી કરવી પડે છે એમ હમેશ બને છે તેમ અહીં પણ બન્યું છે. હાસ્યને આખરે બુદ્ધિવિવેકની મર્યાદા હોવી જોઇએ અને જ્યાં કેવળ ગાંડાઇ હોય ત્યાં હાસ્યરસ હોઈ શકતો નથી એ એડિસનનું કહેવું ખરૂં છે.

"ઠાકોર—હે રંગલા, અમે તો ચુલે જઇને તરવાર તાણીને ઉભા ને કહ્યું, તારીના કાન વઢાવું, તારા પર ચડયું હતું તે કયાં ગયું?"

કજોડાનો વેશ, ભવાઇસંગ્રહ.

ઠાકોરને ભુખ લાગી હતી પણ દીકરાળાંથી નાના હોઇ તેમનાથી બીતા હતા માટે તેમની પાસે ખાવાનું માગી શકયા નહિ એ સ્થિતિ હાસ્યમય છે, પણ, તેવે પ્રસંગે ઠાકોર ચુલાને પુછે અને ચુલા પર તરવાર તાણી રોફ બજાવે એ તો ગાંડાઈ છે, અને એવી ગાંડાઇના દર્શનથી હાસ્યરસ નિષ્પન્ન થતો નથી.

તેમ જ, તોફાનમાં અને બદમાશીમાં હાસ્યરસ નથી એ એડિસનનું કહેવું ખરૂં છે. એડિસન બારીઓના કાચ તોડવાનું ઉદાહરણ આપે છે તે સાથે આ દેશના હોળીના તોફાનનું ઉદાહરણ આપીશું. કોઇને પીડા કરવી એમાં દયાહીનતા છે, અને દયાહીનતા હોય ત્યાં હાસ્યરસ કે બીજો કોઈ રસ હોઈ શકતો નથી એ ઉપર કહ્યું છે. મશ્કરી અને તોફાન વચ્ચેનો ફેર કેટલીક વાર ભુલી જવામાં આવે છે માટે હાસ્યરસમાં પીડાકારકતા ન હોવી જોઇએ એ ખાસ લક્ષમાં રાખવાની જરૂર છે. સ્વ. નવલરામ કહે છે તેમ "અનુપદ્રવ કરતા અદ્‌ભુત બનાવથી હાસ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. તેજ ઉપદ્રવ કરતા થાય ત્યારે ભયાનક રસ. ત્યારે અદ્‌ભુત રસનો સ્થાયિ ભાવ શો? તેનો અદ્‌ભુતપણામાં પણ નિરૂપદ્રવતા હોવી જ જોઇએ—નહિ તો તે ભયાનક થઈ જાય." ("હાસ્યરસ વિષે" એ નામનો લેખ.) પોતાને રમુજ મેળવવા જ્યાં કોઈ બીજાને ઉપદ્રવ કરે ત્યાં તો ભયાનક રસ કે કોઇ પણ રસની નિષ્પત્તિ ન થાય પણ રસભંગ થાય અને કંટાળો ઉપજે. આ કારણથી પ્રહસનો-

માંના અને નાટકોમાંના હાસ્યપ્રસંગોમાં પાત્રોની મારામારી અનુચિત લાગે છે. શાકુન્તલના છઠ્ઠા અંકમાં દુષ્યન્તનું વૈકલવ્ય દૂર કરવા સારૂ માતલિ વિદૂષકને પકડીને ઉંધે માથે લટકાવીને મારે છે ત્યાં એ સર્વ વૃત્તાન્ત નેપથ્યમાં જ બને છે, વિદૂષકને પડતો માર રંગભૂમિ પર દેખાતો નથી, અને, માત્ર તેની બુમો સંભળાય છે તેથી એ વિશે ખબર પડે છે; એ રીતે કુશલ કલાવિધાને ઉપદ્રવને અદસ્ય રાખ્યો છે. ઉપદ્રવ દસ્ય કે અદસ્ય હોય, અથવા વાસ્તવિક રીતે ઉપદ્રવ થતો જ ન હોય અને માત્ર ઉપદ્રવ થાય છે એવો ભ્રમ થતો હોય અથવા કોઈ પ્રકારની ભૂલથી ઉપદ્રવ થતો હોય અને તે થોડા વખતમાં દૂર થઇ જવાનો હોય, ત્યાં જ હાસ્યરસમાં ઉપદ્રવનું ઔચિત્ય હોઈ શકે છે.

પરંતુ, ગાંડાઇ, તોફાન અને ઉપદ્રવની પંક્તિમાં હાસ્યક્રિયાને એડિસન ગર્ભિત રીતે મુકે છે, અને, હાસ્યક્રિયાને ખોટા 'હ્યુમર'ની જનની કલ્પે છે તે યથાર્થ નથી. કારણ વિના હસવું, ડોળીઆબાજી કરી હસવું, બીજાને ઉપદ્રવ કરી કે બીજાનો ઉપદ્રવ જોઈ હસવું, એ ગાંડાઈ અને મૂર્ખાઈ છે, અને, તેમાં હાસ્યરસ નથી એ ખરૂં છે. પરંતુ, હાસ્યરસના અનુભવમાં પણ (બીજી રીતે થતી) હસવાની ક્રિયા હોય છે એ ઉપર બતાવ્યું છે. વળી, હાસ્યનો પ્રસંગ વર્ણવનારે હસવું જોઇએ નહિ અને બીજાઓને હસાવતાં પોતે ઠાવકું મ્હોં રાખવું જોઈએ, એ હસાવવાની કુશળતાનો નિયમ છે. પરંતુ, જ્યાં શ્રોતા હસે ત્યાં ખરૂં હાસ્ય અને જ્યાં વક્તા હસે ત્યાં ખોટું હાસ્ય, એવો એકસરખો નિયમ એડિસન કલ્પે છે તે વાસ્તવિક નથી. જ્યાં ખરેખરી રીતે હાસ્યરસ હોય ત્યાં વક્તા હસે તો હસાવવાની તેની કુશલતા ઓછી એમ કહેવાય, પણ, તેથી ઉક્તિમાંનો હાસ્યરસ નષ્ટ થતો નથી. પોતાની ઉક્તિમાં હાસ્યરસ ન હોવા છતાં વક્તા માત્ર પોતે હસી હાસ્ય ઉપજાવવા પ્રયત્ન કરે તેવે પ્રસંગે શ્રોતાઓમાં હાસ્ય ન પ્રવર્તે એ હાસ્યરસના અભાવનું ચિહ્ન ગણાય, એટલે અંશે એડિસનનો આ નિયમ લાગુ પડશે. હાસ્યપ્રસંગના વર્ણનને સમયે વક્તાનું

ગાંભીર્ય શ્રોતામાં હાસ્ય વિશેષ ઉદ્દીપન કરે છે એ કુશળતાના નિયમ ઉપરાંત, હસતી વખતે હસનારની આકૃતિ વિકૃત થાય છે, તથા તે વિકૃતિ જોતાં હસનાર તરફ માનની વૃત્તિ ઓછી થાય છે એ કારણથી પણ કદાચ હાસ્યરસની કૃતિઓ રચનારા જાતે ઓછું હસતા હશે પરંતુ, જેઓ કોઈ પણ વેળા સમૂળગું હસતા જ ન હોય તેઓ હસવાને અશક્ત હોવા જોઈએ અને તેમનાથી હાસ્યરસની કૃતિઓ રચી શકાય નહિ. *એડિસન બીજે પ્રસંગે એક નિયમ દર્શાવે છે તે સ્વીકારવા યોગ્ય છે. તે કહે છે, 'દુનિયામાંના આનંદી લોકો યોગ્ય ઋતુમાં અને યોગ્ય પ્રસંગે વાતચિત દ્વારા ખુશમિજાજ ફેલાવે છે ત્યારે આપણને તેઓ પ્રિયંકર લાગે છે; પણ, જ્યારે તેઓ દરેક બાબતના સંભાષણને મોળી મશ્કરીથી ત્રાસદાયક કરે છે અને જે વિષયમાં ઉપહાસ ઘટે નહિ તેને પણ ઉપહાસપાત્ર બનાવે છે ત્યારે એવા લોકો જન-સમાજને ઘણી હેરાનગતિ કરનારા થઈ પડે છે. કારણ કે, ફિલસુફો હાસ્યક્રિયાનો તર્કનો વિષય ગણે છે તોપણ હદપારની હાસ્યક્રિયા તે હમેશ મૂર્ખતાનું ચિહ્ન ગણાય છે.' (સ્પેક્ટેટર, અંક ૫૯૮.)

એડિસને કલ્પેલા પેઢીનામાથી હાસ્યમાં કયા કયા અંશો ન હોવા જોઇએ એ સ્પષ્ટતાથી સમજાય છે. પરંતુ, તેમાં કહેલા ક્રમનો કંઈ અર્થ નથી. હાસ્યરસનો ઉદ્દભવ સત્યમાંથી અને સુવિવેકમાંથી થાય છે એમ કહેવાને બદલે માત્ર એટલું જ કહી શકાય કે હાસ્યરસનો પરોક્ષ હેતુ કોઈક પ્રકારનું સત્ય દર્શાવવાનો હોવો જોઈએ અને હાસ્યરસ સુવિવેકથી વિરુદ્ધ હોવો જોઇએ નહિ. સત્યમાં અને સુવિવેકમાં હાસ્યરસ ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ રહેલી નથી. તેમ જ 'હ્યુમર' તે 'વિટ' અને મશ્કરી (Mirth) માંથી ઉત્પન્ન થાય છે એમ શી

*પ્રખ્યાત હાસ્યરસલેખક સ્વિફ્ટ જન્મારામાં કદિ હસ્યો જ નહોતો એમ કહેવાય છે પરંતુ, સ્વિફ્ટને હમેશ એવો ભય રહેતો કે મારા કુટુંબ-માંનું ગાંડપણ મારામાં પ્રકટ થશે, અને, આખરે તે ગાંડો થઈને મરી ગયો. એ તેના સ્વભાવની ખાસ હકીકત સાધારણ સ્થિતિથી જુદી પરે છે.

રીતે કહેવાય તે સમજાતું નથી. મશ્કરી 'વિટ' અને 'હ્યુમર' બન્નેમાં હોય છે. ચિત્તમાં હાસ્યરસના સંસ્કાર ઘડાતાં પ્રથમ 'વિટ' નો અનુભવ થાય છે, અને પછી 'હ્યુમર' નો અનુભવ થાય છે, અને 'વિટ' ની ખુબી સમજાવા માંડયા પછી ચિત્તનો 'હ્યુમર' ના હાર્દમાં પ્રવેશ થાય છે, એમ કદાચ કહી શકશે. તે જ પ્રમાણે, ઉન્માદ સાથે હાસ્યક્રિયા જોડાય ત્યાં ખોટો 'હ્યુમર' ઉત્પન્ન કરવાનો પ્રયત્ન થાય અને તેમાં અસત્યતા અને અસંબદ્ધ કથાના અંશો હોય એ ખરૂં છે. પણ, એ છેલ્લા બે અંશોમાં ખોટો 'હ્યુમર' ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ રહેલી નથી, અને, સત્ય (Truth), સુવિવેક (Good Sense), 'વિટ,' 'હ્યુમર' અને 'ઉન્માદ' (Frenzy) એ શા માટે પુરુષો, તથા અસત્યતા (Falsehood), અસંબદ્ધ કથા (Nonsense), હાસ્યક્રિયા (Laughter), અને મશ્કરી (Mirth), એ શા માટે સ્ત્રીઓ તે પણ કળી શકાતું નથી.

ખરા અને ખોટા 'હ્યુમર' નાં લક્ષણ એડિસને ગણાવ્યાં છે તે યથાર્થ છે. વાસ્તવિક હાસ્યરસમાં કંઈક ગંભીરતા, કંઈક રંગીલાપણું અને કંઈક તુરંગીપણું હોય છે; અને જ્યાં અસ્થાને કરેલાં અટકચાળાં હોય છે તથા ગુણદોષ જોયા વિના નકલી ચાળા કરેલા હોય છે ત્યાં હાસ્યરસની ક્ષતિ થાય છે, એ એડિસને સારી રીતે દર્શાવ્યું છે. હાસ્યનો ઉદ્દેશ અમુક દુર્ગુણી મનુષ્યોનો ઉપહાસ કરવાનો ન હોવો જોઇએ, પણ, અમુક દુર્ગુણનો ઉપહાસ કરવાનો હોવો જોઇએ, એ પણ તેનું કહેવું ખરૂં છે. અમૂર્ત ગુણો માટે ઉપહાસની કથા કલ્પી શકાતી નથી તેથી હાસ્યપાત્ર મૂર્ત વ્યક્તિઓ કલ્પવી પડે છે, પરંતુ તે કોઈ છુટક વ્યક્તિના ચિત્રરૂપ હોતી નથી પણ અમુક જાતના નમુના (types) ના ચિત્રરૂપ હોય છે, એ વિષે આગળ જતાં વિવેચન કરીશું

સંસ્કૃત અલંકારશાસ્ત્રમાં હાસ્યક્રિયાના પ્રકાર વર્ણવ્યા છે તેનું વિવેચન અહીં પ્રાસંગિક થશે.

"હાસ્યના આત્મસ્થ અને પરસ્થ એવા બે ભેદ કહ્યા છે, આત્મસ્થ (હાસ્ય) (તે) માત્ર વિભાવ (હાસ્ય ઉત્પન્ન કરનાર કારણ) જોઈ દ્રષ્ટાને ઉત્પન્ન થાય છે. બીજાને હસતો જોઈને જે વિભાવ ઉત્પન્ન થાય છે તે હાસ્યરસને પંડિતોએ પરસ્થ કહ્યો છે. વળી, એ (હાસ્ય) ઉત્તમ જનોને, મધ્યમ જનોને અને નીચ જનોને થાય (તેથી) તેના (એ રીતે ત્રણ) પ્રકાર છે. તેમ જ બીજી રીતે છ ભેદ છે. ઉત્તમ પુરુષમાં સ્મિત અને હસિત હોય એમ પંડિતોએ કહ્યું છે. મધ્યમ નરમાં વિહસિત અને ઉપહસિત હોય, નીચમાં અપહસિત અને અતિહસિત (હોય એમ) કહ્યું છે. ગાલ સહેજ ફુલે, કટાક્ષો પણ બહુ પ્રકટ ન થાય, (અને) દાંત દેખાય નહિં, એવો મધુર હાસ (તે) સ્મિત કહેવાય છે. મહોં, આંખ અને ગાલ જો પૂરેપૂરાં ફુલેલાં જણાય અને દાંત કાંઈક જણાય તો (તે) હસિત કહેવાય. શબ્દ કરતું, મધુર કાલગત (સરખા કાળને અન્તરે થતું) (અથવા કાયગત=શરીરમાં કમ્પથી પ્રસરતું), મહોં ઉપર રંગ આવ્યો હોય તેવું, સંકોચાયેલી આંખોવાળું અને ખડખડ થતું (તે) વિહસિત (એમ) પંડિતો કહે છે. ખભા અને માથું નીચાં થાય, આંખોથી બાડું જોવાય, (અને) નસકોરાં પૂરેપૂરાં ફુલે, એવા હાસનું ઉપહસિત નામ કહ્યું છે. અસ્થાને થયેલા, આંખોમાં આંસુવાળા કંપતા ખભા અને કેશવાળા હાસનું નામ શાર્ઙ્ગદેવે અપહસિત કહ્યું છે. જ્યાં જાડો અને કાનને કડવો લાગે એવો અવાજ થતો હોય, આંસુના પૂરથી આંખો ભરાઈ ગઇ હોય અને પાસાં ઉપર હાથ ફરી વળતા હોય, એવા હાસને અતિહસિત "કહ્યું છે." *(રસગંગાધર.)

---

*શિવનું અટ્ટહાસ્ય આમાંથી કયા પ્રકારનું છે તે જાણવામાં નથી. પણ, દેવને હાસ્ય અતિપ્રિય છે એવી એ અટ્ટહાસ્યમાં રહેલી કલ્પના હાસ્યરસની પદવીને ઉન્નત કરે છે. એડિસન કહે છે કે રોમન કેથોલિક ધર્મના એક સાધુએ એવો મત દર્શાવ્યો છે કે એડમે પ્રલોભનને વશ થઇ પાપ કર્યું તેને પરિણામે હાસ્ય થયું અને એ અધઃપાત પહેલાં એડમ હસી શકતો

હસનારની પાત્રતા પ્રમાણે હાસ્યના પાડેલા આ પ્રકાર સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવે છે કે જેમ હાસ્યક્રિયા મન્દ તેમ હાસ્યને ઉંચા પ્રકારનું ગણ્યું છે. સ્મિત તે 'હ્યુમર' નું ઠાવકું હાસ્ય છે અને તેને પ્રથમ પંક્તિએ મુકયું છે. તે યથાર્થ છે, તે જ પ્રમાણે 'વિટ' ના ખડખડાટ હાસ્યને મધ્યમ પંકતિના હસનારમાં વસતું કહ્યું છે તે 'વિટ' નું ઉતરતાપણું ખરી રીતે દર્શાવે છે, અસ્થાને થતું હાસ્ય હસનારની નીચતા દર્શાવે છે અને દર્શનથી તેમ જ શબ્દથી અપ્રિય લાગે છે, એ વર્ણન એડિસને કહેલા ખોટા 'હ્યુમર' ને તથા ગાંડાઇભિરેલા અને હેરાનગતિ કરનાર હાસ્યને બ્યાજબી રીતે લાગુ પડે છે. આ શ્રેણીમાં જેમ હાસ્ય ઉંચા પ્રકારનું તેમ તે ઉંચા પ્રકારના હાસ્યરસની વધારે ને વધારે નિકટ હોય એ સ્પષ્ટ છે. બહુ જોરથી લાંબા વખત સુધી ખડખડાટ હસતાં લંબાયેલો અને કર્કશ એવો અવાજ કહાડનારા અને જમીન પર આળોટી પડનારા જનો હાસ્યરસનો અનુભવ કરતા નથી પણ કોઈ પ્રકારના ઉન્માદને વશ થયેલા હોય છે એમ એવા હાસ્યના દેખાવ ઉપરથી જ પ્રતીતિ થાય છે.

હાસ્યરસના અંશોનું ઉપર પ્રમાણે પૃથક્કરણ કર્યા પછી હવે હાસ્યરસના કલાવિધાન વિશે વિવેચન કરીશું. રસ સાથે કલાની સદૈવ આવશ્યકતા હોય છે, અને, કલાવિધાનની નિપુણતાથી જ રસ ખરેખર જામે છે, હાસ્યના વિષયમાં કલાવિધાનને કેટલાક વિવેચકો એટલું અગત્યનું ગણે છે કે હાસ્યરસનું મૂળ કલાવિધાનમાં રહેલું છે, એમ તેઓ વ્યાખ્યા કરે છે. શબ્દોને, વાક્યોને અને વિચારોને અમુક રીતે ગોઠવવાની કલા હોય ત્યાં જ હાસ્યરસ પ્રકટાવવામાં ફતેહમંદ થવાય એ ખરૂં છે, પરંતુ, બીજા રસોમાં પણ એવી કલા આવશ્યક છે. સંઘટ્ટન, વિરોધ, આશ્ચર્ય, વગેરેનું દર્શન થાય એવી લેખરચના જેમ હાસ્ય-

---

નહિં, (સ્પેકટેટર, અંક ૨૪૯), એવું હાસ્યનું અસત્વર્ગ સ્વરૂપ તો સ્વીકાર્ય ન જ થાય.

રસમાં આવશ્યક છે, તેમ પરાક્રમ, શૌર્ય, દીપ્તિ વગેરેનું દર્શન થાય એવી લેખરચના વીરરસમાં આવશ્યક છે; પ્રેમ, અભિલાષ, ચિન્તા વગેરેનું દર્શન થાય એવી લેખરચના શૃંગારરસમાં આવશ્યક છે. તેથી, કલાવિધાનને હાસ્યરસનું મૂળ કહેવું એ યથાર્થ નથી, પરંતુ એડિસન કહે છે તેમ હાસ્યરસ હોવાનો દાવો કરનાર ખોટા વેશધારીઓ ઘણા હોય છે, અને તે માટે, કલાવિધાનદ્વારા ખરા ખોટાનો ભેદ પારખવાની ઘણી જરૂર છે.

આ રસના કલાવિધાનમાં મ્હોટો પ્રશ્ન અસંભવનો છે. સ્વ. નવલરામના "હાસ્યરસ વિષેના નિબંધ" નું તાત્કાલિક કારણ એ જ હતું. સ્વ. નર્મદાશંકરે 'ભટના ભોપાળા'માં અસંભવિતપણાનો દોષ મૂકી એમાં હાસ્યરસ છે જ નહિ એમ કહ્યું હતું તે ઉપરથી સ્વ. નવલરામે તે પ્રસંગે પ્રતિપાદન કર્યું હતું, કે હાસ્યરસમાં અસંભવ એ દોષ નથી, પણ 'અસંભવના પ્રમાણમાં જ હાસ્યરસની ખુબી છે', અને, એ મતના સમર્થનમાં ઘણાં ઉદાહરણો આપ્યાં હતાં. એ પ્રતિપાદનનો સાર એ નિબંધમાં લખ્યો છે.

રસિક કૃતિઓની રચનામાં અનુકરણનું સ્થાન છે કે કલ્પનાનું સ્થાન છે, એ સામાન્ય પ્રશ્ન આ વિષયમાં પણ અંતર્ભૂત રહેલો છે. એ સામાન્ય પ્રશ્ન વિશે અમે બીજે પ્રસંગે વિવેચન કર્યું છે. અને અહીં એ સંબંધે એટલું જ કહીશું કે સાહિત્યની મનઃસૃષ્ટિમાં અનુકરણ અને કલ્પના એ બન્નેનો સમાવેશ થાય છે; વાસ્તવિકતાના અનુકરણની પણ જરૂર છે અને નવીનતાની કલ્પનાની પણ જરૂર છે; વાસ્તવિક રીતે કોઈ દિવસ હોઈ શકે જ નહિ એવી સ્થિતિની કલ્પના રસને પુષ્ટ કરતી નથી, તેમ જ, નિત્ય સાધારણ રીતે જોવામાં આવે એવી બિનાઓનું અનુકરણ મનનું રંજન કરતું નથી. વાસ્તવિકતાનું ધોરણ લક્ષમાં રાખી નવી અને અપૂર્વ સૃષ્ટિ ઉપજાવવી એ કલાવિધાયકનું કામ છે. દા. વિલિયમ અર્નેસ્ટ હેનલી કહે છે તેમ, 'રસિક કલામાં કુદરત નહિં પણ કુદરતનો સાર આવે છે'; 'વાસ્તવિક

તામાં જે સ્થૂલ અને અપ્રસ્તુત અંશો હોય તે કહાડી નાંખી જે અમર હાર્દ હોય તે પસંદ કરી અને એકઠું કરી પ્રકટ કરવું જોઇએ,' જેને કુદરતમાં સંભવ જ ન હોય તેમાં આ હાર્દ હોઈ શકે નહિં તથા ચિત્ત તે કબુલ કરે નહિં. અને, જે કુદરતના બાહ્ય સ્થૂલ આકાર ઉપરથી માત્ર નકલ કરી ઉતારી લીધેલું હોય તેમાં પણ એ હાર્દ હોય નહિં અને ચમત્કાર હોય નહિં. કલાવિધાયકે કલ્પનાને સૃષ્ટિમાં ફેરવી રસિક અંશો એકઠા કરી તે વડે નવી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવી જોઇએ. સંભવની શકયતા જાળવી અપૂર્વ અને અદ્દભુત કૃતિ ઉદ્દભૂત કરવી જોઇએ.

તેથી, 'આવું કોઈ દિવસ બન્યું નથી,' એ વાંધો હાસ્યરસવાળી કૃતિ સામે લેઈ શકાય નહિં. 'એવું બની શકે તેમ હોય' તો બસ છે. મૂર્ખોની સભા કોઈ ઠેકાણે મળી ન હોય તો હરકત નથી. પણ, પંડિતો પેઠે મૂર્ખોની સભા મળે એ શકય છે, અને, મૂર્ખો જેવા વિચાર કરે અને જેવી પ્રવૃત્તિ કરે તેવા વિચાર અને પ્રવૃત્તિ એ સભાના વર્ણનમાં દાખલ કરેલાં હોય તો સંભવની શકયતા જળવાય છે. સાધારણ માણસો હમેશના વ્યવહારમાં જે બોલે છે, ચાલે છે તેના વર્ણનમાં હાસ્યરસ હોતો નથી, પણ, હમેશ ન બને એવું તરેહવારપણું હોય ત્યારે જ હાસ્યરસ શકય થાય છે. આ જ અર્થમાં સ્વ. નવલરામ કહે છે કે 'અસંભવના પ્રમાણમાં જ હાસ્યરસની ખુબી છે.' 'સાધારણ રીતે ન બને તે' એટલો જ એ વાકયમાં 'અસંભવ'નો અર્થ છે. સાધારણ રીતે જોવામાં ન આવતી તે છતાં જનસ્વભાવમાં વસતી,—એવી વિલક્ષણતાને મૂર્ત રૂપ આપી આગળ પડતી કરવાથી અને સાધારણ લક્ષણ સાથેનો તેનો વિરોધ દર્શાવવાથી સંઘટ્ટન થઇ હાસ્યમયતા પ્રકટ થાય છે.

'મારી સાસુએ એમ કહ્યું જે વાસીદાં વાળી મેલ;
મેં ભોળીએ એમ જાણ્યું કે સાવરણી બાળી મેલ.
મારી સાસુએ એમ કહ્યું જે પાણી ભરી મેલ;
મેં ભોળીએ એમ જાણ્યું કે બેડાં ફોડી મેલ.

મારી સાસુએ એમ કહ્યું જે રાંધણુ રાંધી મેલ;
મેં ભોળીએ એમ જાણ્યું કે ચુલો ખોદી મેલ.
મારી સાસુએ એમ કહ્યું જે ગાયો દોહી મેલ;
મેં ભોળીએ એમ જાણ્યું કે ગાયો છોડી મેલ;
મારી સાસુએ એમ કહ્યું જે કોડમાં દીવો મેલ;
મેં ભોળીએ એમ જાણ્યું કે સોડમાં દીવો મેલ.

રાંદેલ (રન્નાદેવી) નાં ગીત.

બધી વહુઓ ભોળી નથી હોતી અને સવળાનું અવળું કરનારી નથી હોતી. પણ કેટલીક વહુઓ ભોળી હોય છે, કેટલીક ભોળી વહુઓ સાસુના તાપથી ગભરાટમાં રહેનારી હોય છે. કેટલાંક માણસો ગભરાટ માં ખોટું સાંભળે છે અને ખોટું સમજે છે. કેટલાંક ભોળાં માણસો ખોટું સાભળ્યા કે ખોટું સમજ્યા પછી યોગ્યાયોગ્યતાનો વિચાર કર્યા વિના—પોતે જે સાંભળ્યું હોય કે પોતે જે સમજ્યાં હોય તેના અમલ કરે છે: એ બધા સંભવોની શકયતા એકઠી કરતાં આ ગીતમાં વર્ણ-વેલી હકીકત કોઈ વખત બની ન હોય, તો પણ, ન બને એવી નથી એમ લાગે છે. 'વાળી' કહ્યું હોય ત્યાં 'બાળી' સંભળાય એ શકય છે, તેથી, ગભરાયેલી ભોળી વહુ 'વાસીદાં વાળી મેલ' એવો સાસુનો હુકમ સાંભળી સાસુને પુછી જોવાની હિમ્મત ન હોવાથી તેમ જ હુકમનો અમલ કરતાં ઢીલ કરવાથી સાસુ વઢશે એવી બીક હોવાથી અને 'વાસીદાં બાળી મેલવાનું' કોઈ શા માટે કહે એવી સમજણ ન હોવાથી, વધારે વિચાર ન કરતાં 'વાસીદાં વાળી મેલ' વચનને 'સાવ-રણી બાળી મેલ' ના અર્થમાં સમજી લે અને તે પ્રમાણે અમલ કરે એ શકય છે. તે જ પ્રમાણે, 'દોહી' કહ્યું હોય ત્યાં 'છોડી' સંભળાય અને 'કોડ' કહ્યું હોય ત્યાં 'સોડ' સંભળાય એ બનવા જોગ છે, અને ગભરાયેલી ભોળી વહુઓ એ પ્રમાણે સંભળાએલા વચનનો અમલ કરે એ બનવા જોગ છે. એવા ભોળપણ અને ગભરાટનું સ્વરૂપ વધતાં તે

એવું પણ થાય કે સાસુએ શું કહ્યું તે વહુ સાંભળે નહિં, એટલું જ નહિં પણ તે સમજે પણ નહિં, અને પાણીનાં વાસણ તરફ કે રાંધવાની જગા તરફ આંગળી કરી સાસુએ ગુસ્સામાં કહ્યું હોય તે ફોડી નાખવાનું જ કે ખોદી નાખવાનું જ કહ્યું હોય એમ માની લઈ ઉપર કહી તેવી વૃત્તિથી વધારે વિચાર ન કરતાં એકદમ તેનો અમલ કરે એ શક્ય છે. આ પ્રકારોમાં સંભવને ખેંચીને અસંભવના રૂપમાં મુકવાની કલાથી હાસ્યમયતા પુષ્ટ થાય છે.

અસંભવ સરખું રૂપાન્તર પામેલી આ સંભવની શક્યતાનું પ્રો. બર્ગસને નિરૂપણ કર્યું છે તે લક્ષમાં લેવા યોગ્ય છે. તેઓ કહે છે, હાસ્યપાત્ર લક્ષણોમાં અને અંશોમાં ખાસ જાતની તર્કવ્યવસ્થા (logic) હોય છે. એ તર્કવ્યવસ્થા વિચિત્ર પ્રકારની હોય છે અને તેમાં કેટલીક વખતે અયુક્તતા (absurdity)નો સમાવેશ થયેલો હોય છે. કેટલાકનો મત એવો છે કે હાસ્યમયતા છેક છેડા પર જાય છે ત્યારે તેમાં અયુક્ત તર્કવ્યવસ્થા હોય છે. અને અયુકતતાને મૂર્તિમન્ત થયેલી જોઇ–દેખાઈ આવે એવી અયુક્તતા જોઇ–આપણને હસવું આવે છે; કેટલાકનો મત એવો છે કે એવે પ્રસંગે આપણે ક્ષણભર અયુક્ત વાત કબુલ કરી લઇએ છીએ અને પછી તરત જ ભૂલ સુધારી દઇએ છીએ. કેટલાકનો મત એવો છે કે એવી વાત એક દૃષ્ટિબિન્દુથી અયુક્ત જણાય છે, પણ, બીજા દૃષ્ટિબિન્દુથી તેનો ખુલાસો થઈ શકે તેમ હોય છે. આ બધા મતમાં કંઈક સત્ય હશે. પરંતુ, એ બધા મત કેટલાંક બહાર દેખાતાં હાસ્યમય પરિણામને જ લાગુ પડે છે, અને, એવા પ્રસંગમાં હાસ્યમયતાનું જે લક્ષણ હોય છે તેનો એ મતથી ખુલાસો થતો નથી. અર્થાત્, હાસ્યમયતામાં અયુક્તતા રહેલી હોય છે ત્યારે તે કયી જાતની અયુક્તતા હોય છે તેનો એ મતથી ખુલાસો થતો નથી. આની તાત્કાલિક સાબીતી એ જ કે એ મતને પ્રકારે અયુક્ત વાતોવાળાં ઉદાહરણો ગોઠવી જોઈશું તો માલમ પડશે કે એમાંથી ઘણામાં કાંઈ હાસ્યમય હોતું નથી. આથી જણાય છે કે

હાસ્યમયતામાં જ્યારે અયુક્તતા રહેલી હોય ત્યારે તે સામાન્ય અયુક્તતા નથી હોતી, પણ, અમુક જાતની અયુક્તતા હોય છે. એ અયુક્તતાથી હાસ્યમયતા ઉત્પન્ન થતી નથી, પણ, ઉલટું હાસ્યમયતા પોતાનો વિશેષ અંશ એ અયુક્તતામાં ફેલાવે છે. અયુક્તતા એ કારણ નથી હોતું પણ પરિણામ હોય છે, અને તે એવું ખાસ જાતનું પરિણામ હોય છે કે તેના કારણનું વિશેષ સ્વરૂપ તેમાં પ્રાદુર્ભૂત થાય છે.

એક ઉદાહરણ કલ્પીએ. બહાર ફરવા ગયાં ત્યાં આપણે કોઈ ડુંગરની ટોચ પર કાંઇ એવું જોયું કે તે આઘેથી હાલ્યા ચાલ્યા વિના ઉભેલા શરીર જેવું કાંઈક દેખાતું હોય, અને તેના હાથ ચકર ચકર ફરતા હોય એમ દેખાતું હોય. એ શું છે તે આપણે જાણતા નથી, પણ, આપણા વિચારોમાં શોધ કરવા માંડીએ છીએ, એટલે કે, એ શું હોઇ શકે—એવું શું હોય તે નક્કી કરવા આપણી સ્મરણશક્તિ ચલાવીએ છીએ, આપણને યાદ આવે તેમાંથી આ દેખાવને બંધ બેસતું શું હોય એ વિચારીએ છીએ. થોડી વારમાં પવનચક્કીની આકૃતિ આપણા મન આગળ ઉભી થાય છે; અને, આપણે મનથી નક્કી કરીએ છીએ કે એ પવનચક્કી છે. ઘેરથી નિકળતા પહેલાં આપણે જંગી હાથવાળા રાક્ષસોની અદ્‌ભુત વાર્તાઓ વાંચતા હતા તેથી ફેર પડતો નથી, કારણ કે, ઘટતી વાતો યાદ લાવી અક્કલ વાપરવી એમાં મુખ્યત્વે સાધારણ સમજ (common sense) હોય છે, તોપણ, નિરુપયોગી વાત વિસારે મુકી અક્કલ વાપરવી એમાં વળી વિશેષ રીતે સાધારણ સમજ હોય છે. મન વખતોવખત બદલાતી સ્થિતિને અનુકૂળ થાય અને વસ્તુઓ બદલાય તે સાથે ગતિ કરી વિચારો બદલાય એ પ્રયાસ તે સાધારણ સમજ છે.

પણ હવે, રણસંગ્રામોમાં જવા નિકળેલા ડૉન ક્વિક્ઝૉટ તરફ દૃષ્ટિ કરીએ. તેમણે વાંચેલી બધી અદ્‌ભુત વાર્તાઓમાં લખેલું છે કે 'નાઇટ્સ' (વીર પુરુષો) ને રસ્તામાં રાક્ષસો સામા મળે છે. ડૉન ક્વિક્ઝૉટ ધારે છે કે મને પણ સામો રાક્ષસ મળવો જોઇએ. રાક્ષસનો

વિચાર તેના મનમાં ઠસી ગયેલો છે અને બહાર નિકળી આવી કોઇ પદાર્થમાં ગોઠવાવાની તક જોઈ રહેલો છે તેથી, જે પદાર્થ સહેજ પણ રાક્ષસની આકૃતિ જેવો દેખાય છે તે તેની દૃષ્ટિએ રાક્ષસ બની જાય છે. આ રીતે, જ્યાં આપણે પવનચક્કીઓ જોઇએ છીએ ત્યાં ડૉન ક્વિક્ઝૉટ રાક્ષસો જુએ છે. આ હાસ્યમય છે; આ અયુક્ત પણ છે. પણ એ શું માત્ર અયુક્તતા જ છે—ગમે તે રીતે અયુક્ત કહેવાય એવી એ સ્થિતિ છે ?

આ સ્થિતિમાં સાધારણ સમજને કાંઈ જુદી રીતે ઉંધી વાળી હોય છે. વસ્તુઓ પ્રમાણે પોતાના વિચાર બાંધવાને બદલે એમાં પોતાના વિચાર પ્રમાણે વસ્તુઓ બાંધવાનો પ્રયત્ન હોય છે. આપણે જે જોઇએ છીએ તેનો વિચાર કરવાને બદલે આપણે જેનો વિચાર કરતા હોઇએ છીએ તે આપણા આગળ આવેલું જોઇએ છીએ. બુદ્ધિ વાપરીએ તો તો આપણી સ્મૃતિમાં જે વસ્તુઓ રહેલી છે તેને પોતપોતાને ઠેકાણે આપણે રહેવા દઈએ; એમ હોય ત્યારે, પ્રસંગાનુસાર ઘટતી વસ્તુ સ્મૃતિમાંથી આવી બોલાવેલી હાજર થશે અને જેનો પ્રસંગ હશે તેનો અર્થ સમજાવવાનું કાર્ય કરશે. પણ ડૉન ક્વિક્ઝૉટને તો એથી ઉલટું એવું છે કે તેની સ્મૃતિમાંની એક વર્ગની વસ્તુઓ બીજી બધી પર અમલ ચલાવે છે અને સ્વભાવ ઉપર પણ અધિકાર ચલાવે છે. તેથી, કલ્પનાને તાબે થવાની વાસ્તવિકતાને ફરજ પડે છે, અને, મનના તરંગ સારૂ મૂર્તિમંત આકૃતિ પુરી પાડવી એટલું જ કામ વાસ્તવિકતાને કરવાનું રહે છે. ભ્રમ એક વાર ઉત્પન્ન થયા પછી ડૉન ક્વિક્ઝૉટ તેનો વિસ્તાર તર્કાનુસાર કરી પરિણામો ઉપજાવે છે. ઉંઘમાં ફરવાની ટેવ હોય તેવો માણસ પોતાના સ્વપ્ન પ્રમાણે આચરણ કરે છે તેની પેઠે ડૉન ક્વિક્ઝૉટ ભ્રમમાં પણ દરેક કામ ખરા પ્રમાણે ચોકસાઇથી અને રીતસર કરે છે. ભ્રમનો ઉદ્ભવ આ પ્રમાણે થાય છે. અને, વિશેષ જાતની અયુક્તતાનું નિયંત્રણ આ વિશેષ જાતની તર્કવ્યવસ્થાથી થાય છે.

આ તર્કવ્યવસ્થા ડૅાન કિવકસૉટની એકલાની નથી. પણ, હાસ્યપાત્ર મનુષ્યોના મનનું એવું વલણ બંધાઈ જાય છે કે સાંભળ્યા વિના અને જોયા વિના તેઓ એક ભૂલભરેલે રસ્તે ચાલ્યા જાય છે, અને પોતાને જે જોવું હોય તે જ દેખાય છે એમ તેઓ ધારે છે, તથા પોતાની કલ્પના પ્રમાણે જ બધી ઘટના છે એમ તેઓ માને છે. સાધારણ સમજની આવી વિપરીતતા દીવાનાપણામાં જોવામાં આવે છે, પણ, દીવાના માણસનું આવું વર્તન જોવામાં આવે છે ત્યારે હાસ્ય ઉત્પન્ન થતું નથી પણ દયા ઉત્પન્ન થાય છે. જો કોઈ જાતનું દીવાનાપણું હસવા સરખું હોય તો તે મનની સાધારણ સ્વસ્થતાવાળું હોવું જોઈએ; ગાંડો ન હોય તેનું જ દીવાનાપણું હસવા સરખું થાય. આવું દીવાનાપણું સ્વપ્નાવસ્થામાં હોય છે. સ્વપ્નાવસ્થામાં આવેલો માણસ ગાંડો નથી હોતો. તેની તર્કવ્યવસ્થા આવી જ જાતની હોય છે. આ રીતે, એવો સિદ્ધાન્ત થઈ શકશે કે હસવા સરખી અયુક્તતા સ્વપ્નના પ્રકારની હોય છે.' (લાફ્ટર; ઍન એસે ઑન ધ મિનિંગ ઑફ ધ કૅામિક.)

'અસંભવ' માં રહેલી આ હાસ્યજનક અયુક્તતા (comic absurdity) સ્વપ્નની અયુક્તતાને શી રીતે મળતી હોય છે તે પ્રો. બર્ગસન આ પ્રમાણે દર્શાવે છે; 'ડૅાન કિવક્સૉટ સરખા મનુષ્યોનો દીવાનાપણા જેવો અને હસવા સરખો બુદ્ધિવ્યાપાર ઉપર વર્ણવ્યો તેવો જ બુદ્ધિવ્યાપાર સ્વપ્નમાં થાય છે. માણસ ઉંઘમાં પડતાં તેનું મન પોતાના જ વિચારથી પ્રસન્ન થઈ બાહ્ય જગતથી વસ્તુતઃ અલગ થઈ જાય છે, અને, માત્ર પોતાની કલ્પનાનો સાક્ષાત્કાર કરવાનાં નિમિત્ત મળે એટલા પુરતો જ બાહ્ય જગતનો આશ્રય લે છે. ગુંચવાયેલા અવાજોનો ભણકારો ઉંઘનારના કાનમાં પડે છે, તેની દૃષ્ટિએ રંગ દેખાય છે, અને તેની ઇન્દ્રિયોની ગ્રહણશક્તિ સમૂળગી બંધ થઈ ગયેલી નથી હોતી, પરંતુ, સ્વપ્નાવસ્થામાં તેની ઇન્દ્રિયો જે ગ્રહણ કરે છે તે શું છે તે સમજવા સારૂ તે પોતાની બધી સ્મૃતિઓનો ઉપયોગ કરતો નથી, પણ, જે સ્મૃતિ પોતાને ખાસ પ્રિય હોય તેનો જ ઉપયોગ

કરે છે અને તેને આધારે વસ્તુસ્વરૂપ કલ્પે છે. આ રીતે, સ્વપ્ન અનુભવનારના મનની તે તે વખતની વૃત્તિ પ્રમાણે અને તેની કલ્પનામાં તે તે વખતે ભરાયેલા ભાવ પ્રમાણે તે એક જ ઇન્દ્રિયાનુભવ પરથી જુદી જુદી વસ્તુઓનો સ્વપ્નમાં સાક્ષાત્કાર કરે છે. બારી પરના બાકામાંથી આવતો પવનનો સુસવાટો કોઇ વેળા સ્વપ્નામાં જંગલના પશુની ગર્જના બને છે અને કોઇ વાર મધુર સંગીત બને છે. સ્વપ્નમાં આમ જેવો ભ્રમ થાય છે તેવો જ ભ્રમ હાસ્યજનક અયુક્તતામાં થાય છે. હાસ્યમય અવસ્થાની અને સ્વપ્નાવસ્થાની તર્કવ્યવસ્થા એક સરખી હોય છે. જે તર્ક સાંભળી આપણે હસીએ છીએ છે, ખોટા છે એમ આપણે જાણીએ છીએ, પણ, તે એવા હોય છે કે સ્વપ્નમાં તે સાંભળ્યા હોય તો આપણે તે ખરા માનીએ. એમાં ખરા તર્કની એવી ખોટી નકલ હોય છે કે નિંદ્રામાં પ્રવેશ કરતું મન એવા તર્કથી છેતરાય. એમાં કોઇ જાતની તર્કવ્યવસ્થા તો હોય છે જ, પણ, તે એવી હોય છે, કે તે તેમાં વિચાર કરવાનો શ્રમ પડતો નથી. નર્મયુક્ત વાક્ચાતુર્યનાં વચનો (witticisms) ઘણી વાર આ જાતનાં હોય છે. વિચારોની એવી રમતથી આખરે શબ્દોની રમત ઉદ્ભવે છે. જુદા જુદા વિચારોનો સંબંધ માત્ર ઉપર ઉપરનો થવાથી શબ્દોના અર્થને બદલે શબ્દોના અવાજ ઉપર લક્ષ જતાં દ્વિઅર્થ શબ્દોની ચતુરાઇમાં આપણે ઉતરીએ છીએ. હાસ્યરસની આવી તર્કવ્યવસ્થામાં વિચારોનું અન્તઃસ્વરૂપ જતું રહેવા છતાં તેનો શબ્દરૂપી બાહ્ય આકાર કાયમ રહેવાથી જે વિલક્ષણતા થાય છે તે સ્વપ્નમાં પણ હોય છે. ઉદાહરણાર્થ, પ્રહસનમાં કેટલાક હાસ્યમય અભિનય એવા હોય કે એક પાત્રના કાનમાં બીજું પાત્ર કંઈ શબ્દો કહે છે તે પરથી સાંભળનાર પાત્ર મૂર્ખાઇ ભરેલી રીતે અને અર્થ સમજાતો ન હોય તેવા ડોળથી તે શબ્દો ફરી બોલી જાય છે. સ્વપ્નમાં પણ આવી ઘટના હોય છે. આસપાસ જાગતા લોકો બોલતા હોય તેમનાં વચનો ઉંઘમાં પડેલા માણસને કાને પડતાં તેના ચિત્તમાં તે વચનો અર્થ વિનાનાં

થઈ જાય છે અને મરડાઈને એવા તરેહવાર તથા આકસ્મિક રૂપે એકઠાં થાય છે કે સ્વપ્નમાં તે અતિવિલક્ષણ અર્થ ધારણ કરે છે.'

પ્રો. બર્ગસનના આ વિવેચનનો સાર એ છે કે હાસ્યરસમાં વર્ણવેલો અસંભવ પ્રથમ દૃષ્ટિએ અયુક્ત (absurd) લાગે, એવી અયુક્ત સ્થિતિમાં કોઇ માણસ આવે જ નહિં–એવા અયુક્ત વિચાર કોઈ માણસ કરે જ નહિં–એવાં અયુક્ત વચનો કોઈ માણસ બોલે જ નહિં એમ પ્રથમ દૃષ્ટિએ લાગે, તો તે ભૂલ છે. કેટલાક માણસો પોતાના મનના તરંગને એવા વશ થઈ જાય છે કે એ તરંગથી કલ્પેલી વાતને સાચી માની લેછે અને જે તર્કવ્યવસ્થા સાધારણ મનુષ્યો સાચી વાત સંબંધે વાપરી ખરા વિચાર બાંધે છે, તે જ તર્કવ્યવસ્થા એવા મનુષ્યો પોતાના તરંગમાં આવેલી કલ્પિત વાત સંબંધે વાપરી અયુક્ત વિચાર બાંધે છે. રાક્ષસોને જંગી હાથ હોય છે એવું વાર્તામાં વાંચ્યુ હોય તે છતાં જ્યાં આઘેથી કોઈ એવી આકૃતિ દેખાય કે તેને જંગી હાથ છે એમ આભાસ થાય તોપણ સાધારણ મનુષ્યો એમ ન માની લે કે રાક્ષસ ઉભો છે. પરંતુ ડૉન કિવર્શોટ સરખા મનુષ્યના મનમાં રાક્ષસો સાથે યુદ્ધ કરવાના તરંગ રમી રહ્યા હોય તો તે એ આકૃતિને રાક્ષસ જ માને, અને ખરેખરો શત્રુ ઉભો હોય ત્યાં સાધારણ મનુષ્ય જે પ્રમાણે બોલે ચાલે તે જ પ્રમાણે આવા તરંગી મનુષ્યો વગર શત્રુએ બોલે ચાલે. જ્યાં ચિત્તમાં એક વાર ભ્રમ સ્થાપિત થયો હોય ત્યાં તર્કવ્યવસ્થા અયુક્તતા ઉપજાવે છે અને એવી અયુકતતા હાસ્યમય થાય છે. 'બાન્ધવ' એટલે કોણ તે ન જાણનાર મૂર્ખ **श्मशाने यस्तिष्ठति स बान्धवः** ('સ્મશાનમાં જે ઉભો રહે તે બાન્ધવ') એવું વચન સાંભળી બાન્ધવ કેવો હોય તે જોવા સારૂ સ્મશાનમાં જાય અથવા સ્મશાનમાં બાન્ધવ ઉભો હશે એમ ધારે, એ શક્ય છે. અને, 'સ્મશાન જવાને પ્રસંગે મદદમાં ઉભો રહે તેને બાન્ધવ સમજવો' એવો એ વાક્યનો ખરો અર્થ ન સમજતાં 'સ્મશાનની ભૂમિમાં જે પગ માંડી ઉભેલો હોય તે બાન્ધવ કહેવાય' એવો

ખોટો અર્થ તે સમજે. તો પછી, બાન્ધવનું દર્શન કરવા સારૂ તે શ્મશાનભૂમિમાં જાય અથવા શ્મશાનભૂમિમાં બાન્ધવ મળશે એમ ધારે, અને, શ્મશાનભૂમિમાં જતાં ત્યાં ગધેડાને ઉભેલો જોઈ 'આ બાન્ધવ છે' એમ એકદમ માની લે, એ સાધારણ તર્કવ્યવસ્થાનું પરિણામ છે. એ ન બને એવી અયુક્તતા નથી પણ હસવા સરખી અયુક્તતા છે. જંગી આકૃતિ જોઇ એ કયી વસ્તુ હોવી જોઇએ તે નક્કી કરવા સાધારણ મનુષ્ય પોતે પ્રથમ જોયેલી ઉંચા કદની વસ્તુઓ યાદ લાવવા પ્રયત્ન કરે, પણ, ડૉન ક્વિર્ઝોટ સરખા મનુષ્યોના મનમાં રાક્ષસો એવા રમી રહ્યા છે કે બીજી કોઈ વસ્તુઓ યાદ લાવવાનો પ્રયત્ન ન કરતાં તેઓ પોતાને મનગમતી રાક્ષસની કલ્પના જ યાદ લાવે છે અને પછી સાધારણ તર્કવ્યવસ્થાથી 'આ રાક્ષસ છે' એમ અનુમાન કરે છે. શ્મશાનમાં ગધેડાને ઉભેલો જોઈ સાધારણ મનુષ્યો પોતે પ્રથમ જોયેલી લાંબા કાનવાળી, મહોંના લાંબા નાળચાવાળી, ધોળા રંગવાળી, લટકતી પુંછડીવાળી ગધેડાની આકૃતિ યાદ કરી સાધારણ તર્કવ્યવસ્થા વડે 'આ ગધેડો છે' એમ અનુમાન કરે છે. પણ, અક્ષરાર્થને વળગી રહેનાર મૂખ એવું કાંઈ યાદ લાવવાનો પ્રયત્ન ન કરતાં **श्मशाने यस्तिष्ठति स बान्धवः** એ વાક્ય જ યાદ કરે છે, અને, તેથી એ જ સાધારણ તર્કવ્યવસ્થા વડે 'આ બાન્ધવ છે' એમ અનુમાન કરે છે.

આમ, આ અયુક્તતા એવી નથી કે મનુષ્યના તર્કમાં જ તે ઉતરે નહિં અને તર્કવ્યવસ્થા ચલાવી શકે તેવો મનુષ્ય એવું વર્તન કરે જ નહિં. એવી અવસ્થામાં તર્કવ્યવસ્થાનું બળ તો હોય છે, પણ, મનની વિલક્ષણતાને લીધે એ બળ આગળ રજુ થનારાં ઉપાદાન એવાં બદલાઇ જાય છે કે પરિણામ અયુક્ત થાય છે. તે છતાં, મૂળમાં વાસ્તવિક વિલક્ષણતા રહેલી હોવાથી અયુક્તતા શ્રોતાના ચિત્ત આગળ 'અસંભવ'ના દોષથી અસ્વીકાર્ય નથી બનતી, પણ, તેના ચિત્તને વિલક્ષણતાના સંભવની પ્રતીતિ કરાવી પ્રસન્ન કરે છે અને હાસ્ય ઉપજાવે છે. તર્કવ્યવસ્થાની પ્રવૃત્તિ ખરેખરી રીતે આ પ્રકારે થાય છે એ

હકીકતના ઉદાહરણ સારૂ પ્રો. બર્ગસન સ્વપ્નાવસ્થાના અનુભવ શી રીતે થાય છે તે વર્ણવે છે. એ અવસ્થામાં પણ માણસ પોતાને મનગમતી કલ્પનાથી ઘેરાઈ જાય છે; ઇન્દ્રિયો જે ગ્રહણ કરે તે શું છે તે સમજવા સારૂ પૂર્વના અનુભવ પ્રસ્તુતપણે યાદ ન લાવતાં માણસ પોતાના મનમાં વિશેષ ઠસી ગયેલો અમુક અનુભવ જ યાદ લાવી અને પછી સાધારણ તર્કવ્યવસ્થા ચલાવી 'આ તે અમુક વસ્તુ છે' એવા ખોટા અનુમાનમાં ઉતરી પડે છે, પોતાને દોરડાનો સ્પર્શ થતો હોય તો સાપનો સ્પર્શ થાય છે એમ ધારે છે, પોતાની આંખમાં તેજનું એક કિરણ આવતું હોય તો આગ લાગી છે એમ ધારે છે. આ રીતે જ્યાં મનની વિલક્ષણતાને લીધે બધી કલ્પાઓનું સમતોલન ન રહેતાં એકાદ કલ્પના આગળ પડતી થઇ સર્વ અનુભવોને પોતાના રૂપના કરવા મથે છે ત્યાં મન ભ્રમને વશ થાય છે અને તેથી મન આગળ આવતી વસ્તુઓ એવી મરડાઈ જાય છે, એવી વાંકી થઈ જાય છે, કે તે પર ચાલવેલો તર્કવ્યાપાર અયુક્ત પરિણામો જ ઉભાં કરે છે. તેથી તેઓ કહે છે કે હાસ્યમયની તર્કવ્યવસ્થા (logic of the laughable) અને સ્વપ્નમયની તર્કવ્યવસ્થા (logic of dreams) એક સરખી હોય છે; બન્નેમાં મનના તરેહવાર વલણ પર તર્કવ્યાપાર રચાય છે અને એ રીતે આરંભમાં વક્રતા હોવાથી બધી ઘટના અયુક્ત બને છે તથા આરંભની વક્રતામાં સમાયેલું હાસ્યમયતાનું બીજ એ અયુક્ત ઘટનાને હાસ્યમય બનાવે છે.

આ નિરૂપણથી એ ફલિત થાય છે કે જેમના મનમાં વિલક્ષણતા હોય છે તેમના તર્કવ્યાપાર હાસ્યમય થાય છે. એવા તર્કવ્યાપાર અયુક્ત પણ થાય છે, પરંતુ, અયુક્તતાથી હાસ્ય થતું નથી, પણ, જે વિલક્ષણતાથી હાસ્ય થાય છે તે જ વિલક્ષણતા અયુક્તતા ઉત્પન્ન કરે છે, અને તેથી, એવી અયુક્તતા હાસ્યથી રંગાય છે. એ વિલક્ષણતા વાસ્તવિક હોય છે, અને, સાધારણ રીતે થઈ શકે એવો તર્કવ્યાપાર તે વિલક્ષણતા ઉપર પ્રવૃત્ત કરતાં એવી અયુક્તતા ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી, એમાં

અસંભવનો દોષ હોતો નથી. આમ કલા સંબંધે 'અસંભવ' ની ઉપર કરેલી વ્યાખ્યા પ્રો. બર્ગસનના આ નિરૂપણ સાથે એકાર્થ થાય છે. મૂળની વિલક્ષણતા તે 'સંભવ' છે; અને તેને તર્કવ્યાપારમાં ખેંચી અયુક્તતાના અર્થાત્ અસંભવના રૂપમાં મુકવાની કલાથી હાસ્યમયતા પુષ્ટ થાય છે.

સ્વિફ્ટની 'ગલિવર્સ ટ્રાવેલ્સ' સરખી કૃતિઓમાં જે અસંભવનો અંશ હોય છે તે વાર્તાનો વિષય હોય છે, હાસ્યરસનો વિષય નથી હોતો. એવા અમાનુષ વૃત્તાન્તની વાર્તાઓને આધારે હાસ્યરસની કૃતિઓ થાય છે. તેમ જ વીરરસ, શૃંગારરસ વગેરે રસની કૃતિઓ પણ થાય છે. સ્વિફ્ટે એ ગ્રન્થમાં અમાનુષ પ્રાણીઓ કલ્પી તેમનામાં મનુષ્યોનાં લક્ષણ આરોપિત કર્યાં છે. અને એ આરોપણમાં મનુષ્યસ્વભાવમાં રહેલી વિલક્ષણતાને આગળ પડતી કરી તેમાંની હાસ્યમયતા દર્શાવી છે. એ હાસ્યમયતા મનુષ્યના લક્ષણની છે અને સંભવે તેવી છે; જેવાં પ્રાણીઓ હોઈ શકે નહિ તેવાં પ્રાણીઓના અસ્તિત્વ પર હાસ્યમયતાનો આધાર નથી, અર્થાત, અસંભવ ઉપર હાસ્યમયતાનો આધાર નથી. સ્વિફ્ટે એ પ્રાણીઓને સૂક્ષ્મ વસ્તુને મ્હોટી આકૃતિમાં દેખાડનાર અગર મ્હોટી વસ્તુને સૂક્ષ્મ આકૃતિમાં દેખાડનાર કાચ જેવાં કલ્પ્યાં છે. એ કાચથી થતી નાની મ્હોટી આકૃતિમાં હાસ્ય સમાયું નથી. પણ, એ કાચથી જણાઇ આવતાં મૂળ વસ્તુનાં તરેહવાર લક્ષણોના દર્શનમાં હાસ્ય સમાયું છે.

હાસ્યરસના કલાવિધાનમાં જેમ સંભવની શક્યતા સચવાવી જોઇએ તેમ એ સંભવ તે ઘણી વાર નજરે પડે એવા પ્રસંગોનો સંભવ હોવો જોઇએ; કોઇ એકાદ વખત જ જોવામાં આવે એવા પ્રસંગનો એ સંભવ હોવો જોઇએ નહિ. અર્થાત્, મનુષ્યસ્વભાવની જે વિલક્ષણતાના ચિત્રથી હાસ્યરસ ઉપજાવવાનો હોય તે વિલક્ષણતાવાળાં માણસો વખતોવખત જોવામાં આવે છે એવો આપણો સાધારણ અનુભવ હોવો જોઇએ; એવું વિલક્ષણ માણસ કોઈ એક જ થઇ

ગયું અને એવા પ્રકારનાં બીજાં માણસો જોવામાં ન આવે, એમ હોય તો, એવો સંભવ હાસ્યરસ માટે પુરતો નથી. હાસ્યરસના સ્વરૂપ પર દૃષ્ટિ કરીશું તો વિલક્ષણતાના આ વિસ્તારની આવસ્યક્તાનું કારણ જણાઈ આવશે. જે સંઘટ્ટનથી હાસ્યરસનો ઉદ્ભવ થાય છે તે સંઘટ્ટન બરાબર જામે એટલા માટે સામાસામી અથડાતી બન્ને વસ્તુઓ પહોળી હોવી જોઇએ. હાસ્યરસમાં ઘણાખરા મનુષ્યોનાં સામાન્ય લક્ષણો સાથે કેટલાક મનુષ્યોનાં વિચિત્ર લક્ષણો અથડાય છે. ત્યાં એ સામાન્ય લક્ષણો–(જેને ‘ સુલક્ષણો ’ કહીએ તો ચાલે તે)ની બાજુ તો ઘણી વિસ્તારી હોય છે, પણ, સામી બાજુએ વિચિત્ર લક્ષણનું એક બિન્દુ જ હોય તો સંઘટ્ટન જોઇએ તેવું થાય નહિ. સુલક્ષણો તે મનુષ્યોના મ્હોટા સમૂહનાં હોઈ તેનો પટ પહોળો હોય છે; વિચિત્ર લક્ષણોનો પટ એવો પહોળો તો હોઇ શકે નહિ, પણ, સંઘટ્ટનથી ધ્રુજારો અને અથડાઅથડીનો સંક્ષોભ કરી શકે એટલો તો તેનો પટ પહોળો હોવો જોઇએ; એક બે બિન્દુ જેટલી પહોળાઈ વિસ્તીર્ણ પટ સામે અથડાય તેથી એ કાર્ય થઈ શકે નહિં. આનું તાત્પર્ય એ છે કે મનુષ્યોનાં સામાન્ય લક્ષણોની સામે જે વિચિત્ર લક્ષણો રજુ કરવામાં આવે તે જવલ્લે માલમ પડતા એક કે બે મનુષ્યનાં નહિ પણ કંઇ કંઇ વાર માલમ પડે એવાં મનુષ્યોનાં લક્ષણો હોવાં જોઇએ, અર્થાત એવાં વિચિત્ર લક્ષણવાળાં મનુષ્યોનો કોઈ વર્ગ હોવો જોઇએ.

આ વિલક્ષણતાનાં ઉદાહરણો તરફ દૃષ્ટિ કરીશું તો આ વસ્તુ સ્થિતિ વધારે સ્પષ્ટ થશે. ડૉન ક્વિક્ઝૉટ, જીવરામભટ્ટ, અડવો, એ જાતનાં હાસ્યપાત્ર મનુષ્યો આપણને અનેક વાર મળી આવે તેવાં હો છે તેથી આપણને તેમની વિલક્ષણતાના વર્ણનમાં રસ પડે છે. એ પાત્ર આપણા સહુના પરિચયમાં આવ્યાં છે અને આવે તેમ છે ભાનથી આપણે એ પાત્રો તરફ આકર્ષાઇએ છીએ, અને, તેમ વિલક્ષણતા સામે આપણી સુલક્ષણતા ધરી એ બેના સંઘર્ષનો અ ભવ કરીએ છીએ; એવા મનુષ્યો પોતાના વર્ગના નમુના રૂપ ન હે

અને માત્ર છુટીછવાઈ વ્યક્તિઓ જ હોય તો આપણને તેમની વિચિત્રતા કુતૂહલભરેલી ન લાગે અને તેથી વિનોદ ન થાય. મિથ્યાભિમાની મનુષ્યો જે જાતના હોય છે તેવા જીવરામભટ્ટ છે એ સાક્ષાત્કાર થવાથી આપણને તેની મૂર્ખાઇઓ હસવા સરખી લાગે છે. જીવરામભટ્ટ જેવા વર્ણવેલા છે તેવા ખરેખરા થઇ ગયા હોય, પણ, એવા એ એક જ થયા હોય, અને, એવા મનુષ્યો બીજા કોઈ જ જોવામાં આવતા ન હોય, તો આપણે એવા સ્વભાવને કુદરતનો આકસ્મિક ફાંટો ગણીએ, અને, આપણને તેની મૂર્ખાઇ રસભરી ન લાગે તથા તે જોઈ હસવું ન આવે. અડવાને રાત્રે વગડામાં ભીલોએ લુંટયો અને તેની પાસેના રૂપીઆ લઈ લીધા ત્યારે ભીલોમાંથી એકે કહ્યું, 'જુવોને ત્રાંબાના રૂપીઆ તો નથી.' તે સાંભળી અડવો બોલ્યો, 'અમે શાહુકાર ત્રાંબાના ના રાખીએ; પતીજ ન પડે તો પેલા ઝાડ પર સોની બેઠા છે તેની પાસે પરખાવો.' એ રીતે અડવાએ ઝાડ પર સંતાઈ બેઠલા સોનીને બતાવી દીધો અને ભીલોને હાથ સોંપી દીધો, એ મૂર્ખાઇ આપણને હાસ્યજનક લાગે છે; કેમકે એ પ્રકારે પોતાનું ડહાપણ બતાવવા જનારા મૂર્ખાઓ આપણે વખતોવખત જોઇએ છીએ. પણ, મહમદ તઘલખે પોતાના પડી ગયેલા દાંતને દબદબા સાથે દટાવી તે ઉપર મહોટો રોજો બંધાવ્યો એ વર્તનમાં મૂર્ખાઇ કરતાં ગાંડાઇ વધારે હતી, અને, એવો ગાંડો તો મહમદ તઘલખ જ હતો, એ સ્થિતિને લીધે એ પ્રસંગ ઝાઝો હાસ્યોત્પાદક નથી લાગતો. અલબત્ત, હાસ્યરસનો કોઇ કુશળ આલેખક બીજા અંશો ઉમેરી એ પ્રસંગને હાસ્યમય બનાવી શકે, પણ, છે તેવો તો એ પ્રસંગ એવો એક વ્યક્તિનું જ અસાધારણ લક્ષણ બતાવનારો છે કે આપણી હાસ્યવૃત્તિ તે તરફ આકર્ષાતી નથી. શરીરના કઢંગાપણા સંબંધે પણ એ જ અનુભવ જોવામાં આવે છે. ખુંધા માણસો ઘણી વેળા મળી આવે છે તેથી તેમની આકૃતિ (દયાનો પ્રસંગ ન હોય ત્યાં) હાસ્યપાત્ર થાય છે, પણ, એ છોકરાં શરીરે સંધાઇ ગયેલાં કવચિત આપણને

દેખાડવામાં આવે છે તો તેથી હાસ્ય થતું નથી પણ ત્રાસ જ થાય છે. હાસ્યની વૃત્તિ જ એ પ્રકારની છે કે તેના ઉલ્લાસ માટે વિલક્ષણતાના વિસ્તારની આવસ્યક્તા છે. પ્રદર્શિત થતી વિલક્ષણતા માત્ર એક મનુષ્યની નથી પણ અમુક ચિત્તવૃત્તિવાળા મનુષ્યોની છે, અને, જે મનુષ્યનું ચિત્ર રજુ થયું છે તે એવા મનુષ્યોનો નમુનો છે, એવો અનુભવ થાય ત્યાં જ હાસ્ય ઉલ્લાસ પામે છે.

ઉપર બીજા વિવેચન સંબંધે કહ્યું હતું કે ઉપહાસની કથા કોઈ છુટક વ્યક્તિ (individual) ના ચિત્રરૂપ હોતી નથી પણ અમુક જાતના નમુના (types) ના ચિત્રરૂપ હોય છે, તેનો ભાવાર્થ આ ઉપરથી સમજાશે. જ્યાં કોઈ કથા નામની જ જોડી કહાડેલી હોય છે, પણ, તેમાં કોઈ અમુક ખરેખરી વ્યક્તિનું નામ બદલી તેનું જ આચરણ વર્ણવ્યું હોય છે, અને તે વર્ણન પણ એવું હોય છે કે હાસ્યરસને કોઈ રીતે પુષ્ટ ન કરનારી તેની ખાસીઅતો વીગતવાર દર્શાવી હોય છે તથા તેની હાસ્યજનક ખાસીઅતો કોઈ વર્ગના લક્ષણ તરીકે જણાય એવી રીતે ચિતરેલી હોતી નથી, ત્યાં રચના કેવળ અકુશળ લાગે છે. હાસ્યને બદલે દ્વેષ ઉદ્દિષ્ટ જણાય છે, અને હસવા સરખા અંશ પણ કથળાવી નાખેલા જણાય છે, તેનું આ જ કારણ છે. હાસ્યરસને નમૂનાની અપેક્ષા હોય છે અને વ્યક્તિઓનો તે નમુના તરીકે જ સ્વીકાર કરે છે. વિચિત્ર સ્વભાવવાળા તરેહવાર મનુષ્ય માટે ‘એ પણ એક નમુનો છે’ એમ સાધારણ વાતચિતમાં કહેવામાં આવે છે તે ઉક્તિમાં આ તત્ત્વ કેટલેક અંશે ગર્ભિત રહેલું છે.

હાસ્યરસમય કથાઓનાં પાત્રો બધા અંશોમાં કોઈ અમુક વ્યક્તિ જેવાં હોતાં નથી. પણ, તેમની વિલક્ષણતા જુદી જુદી વ્યક્તિઓની વિલક્ષણતાનું સ્મરણ કરાવે છે, અને તે છતાં એ બધી વિલક્ષણતા એક વ્યક્તિમાં એકઠી થયેલી હોય એ સંભવ શક્ય જણાય છે, તેનું કારણ પણ એ જ છે કે એ પાત્રો નમુના દર્શાવવા ચિતરેલાં હો-છે, કોઈનું જીવનચરિત વર્ણવવા ચિતરેલાં હોતાં નથી. છુટક વ્યક્તિના

જીવનમાં બધા પ્રસંગો હાસ્યમય નથી હોતા, હાસ્યમય નહિં એવા ઘણા પ્રસંગો પણ તેમાં હોય છે. તેથી, હાસ્યમય કથા તે જીવનચરિતથી જુદી જ જાતની રચના હોય છે. મનુષ્યોના જીવનમાં જુદે જુદે પ્રસંગે બનતા હાસ્યમય પ્રસંગો એક બીજા સાથે સંધાય તેવી રીતે એકઠા કરી મનુષ્યસ્વભાવમાં રહેલી વિલક્ષણતા દર્શાવવી એ હાસ્યમય કથાનો ઉદ્દેશ છે, અને, તે માટે હાસ્યમય નમુના જ ઉપયોગી થાય છે, વચમાં વચમાં હાસ્યમયતા આવે એવાં જીવનચરિત ઉપયોગી થતાં નથી.

હાસ્યરસનાં પાત્રો આ રીતે નમુના હોવા જોઇએ એમ કહેતાં એ લક્ષમાં રાખવાનું છે કે એ નમુના તે નમુનેદાર માણસ હોવા જોઈએ; એટલે, નમુના તરીકે ગણી શકાય તેવાં માણસો હાસ્યરસનાં પાત્ર હોવાં જોઈએ. ખરેખરા અને જીવતા માણસો જ હાસ્યપાત્ર થઈ શકે છે. માણસોના સ્વભાવની ઘટનામાં અમુક કારણોથી જે વિલક્ષણ અંશ દેખા દે છે તેનો હાસ્યમય સાક્ષાત્કાર માણસોની મૂર્તિના દર્શન વિના થતો નથી. મનુષ્યસ્વભાવના અમૂર્ત વર્ણનમાં એવું અસ્પૃશ્ય તત્ત્વચિંતન રહેલું હોય છે, કે તે સંઘટ્ટનને કે તાત્કાલિક આશ્ચર્યને પ્રતિકૂળ થઇ પડે છે. આંખ, નાક, ને હાથ પગવાળો મૂર્તિમંત મનુષ્ય ચિતરાયો હોય ત્યાં જ તેની વિલક્ષણતા હાસ્યનો પ્રસંગ આણી શકે છે. જીવરામભટ્ટને ઠેકાણે 'મિથ્યાભિમાન,' અડવાને ઠેકાણે 'બેવકૂફી,' અને ડૉન ક્વિક્ઝોટને ઠેકાણે 'મગજનો પવન,' એવાં અમૂર્ત પાત્ર કલ્પી કથા રચી હોય તો તે કદી હાસ્યમય થાય નહિં. અમૂર્ત ભાવના મુખમાં ગમે તેવી મનુષ્યવાણી મુકી હોય કે તેને ગમે તેવાં મનુષ્યકૃત્ય કરતો દર્શાવ્યો હોય પણ તેથી કદી ભાવવાળો મનુષ્ય બોલે છે કે કૃત્ય કરે છે એવો રસિક સાક્ષાત્કાર થાય નહિ. રસિક વિષયોમાં અમૂર્ત પાત્ર માટે સ્થાન જ નથી હોતું. એ વિષયોમાં મૂર્તિમંત પાત્રનું એટલું મહત્ત્વ હોય છે કે 'જીવરામભટ્ટ'ને ઠેકાણે 'મિથ્યાભિમાન-શંકર' નામ કલ્પ્યું હોય તો તેથી પણ વાસ્તવિકતામાં ઊનતા થઈ રસની ક્ષતિ થાય છે. આ માટે, પ્રથમ સૂચવ્યું છે તેમ દુર્ગુણના

વર્ણનથી દુર્ગુણનો ઉપહાસ થઈ શકતો નથી. દુર્ગુણનો ઉપહાસ કરવા સારૂ કોઈ દુર્ગુણી મનુષ્યની કથા કલ્પવી પડે છે. અલબત્ત, એ દુર્ગુણી મનુષ્ય તે કોઇ અમુક દુર્ગુણી મનુષ્ય નહિં, પણ, હાસ્યપાત્ર લક્ષણવાળા દુર્ગુણી મનુષ્યોના નમુનારૂપ મનુષ્ય હોવો જોઈએ.

હાસ્યરસનાં પાત્ર શા માટે નમુનારૂપ હોય છે તેનાં પ્રો. બર્ગસન કંઇ જુદા પ્રકારનાં કારણ બતાવે છે. તેઓ કહે છેઃ જ્યાં કોઇ માણસનું લક્ષણ એવી રીતે બંધાય કે તે ફરે નહિં અને બંધાયું હોય તેવું ને તેવું જ રહે ત્યાં તેમાં હાસ્યમયતાનો અંશ દાખલ થાય છે. આ રીતે કોઈ કથાના કે નાટકમાંના પ્રખ્યાત નાયકનું નામ કોઇ આપણા ઓળખીતાને આપણે આપીએ તો તે પણ હાસ્યમય લાગે છે, કેમકે. એ નાયકનું લક્ષણ હાસ્યમય ન હોવા છતાં તૈયાર કરી મુકેલા બંધારણ તરીકે તેના સ્વરૂપનો ઉપયોગ નકલીપણાથી કરવામાં આવે છે. આથી, કોઈ પણ નમુનાને મળતા હોવામાં નકલનો અંશ આવવાથી તેમાં હાસ્યમયતા જણાય છે, અને તેજ રીતે, દરેક હાસ્યપાત્ર માણસ તે નમુનો જ હોય છે. આમ હોવાથી, ઉંચા પ્રકારના હાસ્યરસની કથાઓ અને નાટકોનો ઉદ્દેશ સ્થિર બંધાઇ ગયેલાં લક્ષણો-નું અર્થાત્ સામાન્ય નમુનાઓનું ચિત્ર આપવાનો હોય છે. બીજા કોઇ રસની રચનામાં એવા સામાન્ય નમુનાઓનું ચિત્ર આપવાનો ઉદ્દેશ હોતો નથી. આનું કારણ એ છે કે રસિક કલાનો ઉદ્દેશ એ હોય છે કે આપણી બહારની વસ્તુઓનું અને આપણા અન્તરાત્માની પ્રવૃત્તિઓનું ખરૂં સ્વરૂપ દર્શાવવું. હમેશના જીવનવ્યવહારમાં તો આપણે ઉપયોગિતાના દૃષ્ટિબિન્દુથી એ વસ્તુઓ અને પ્રવૃત્તિઓ તરફ નજર કરીએ છીએઃ એ વસ્તુઓ અને પ્રવૃત્તિઓ ઓળખવામાં અને વાપરવામાં કામ આવે એવા એમના એક બે બાહ્ય અંશ લઈ એટલે-થી જ આપણે અટકીએ છીએ, અને, એવા એક બે અંશ લઈ એવી ઘણી વસ્તુએ. અને પ્રવૃત્તિઓને સામાન્ય વર્ગમાં મુકી સામાન્ય નામથી ઓળખીએ છીએ. આવા ઉપયોગપ્રધાન વ્યવહારમાં આપણે

એ વસ્તુઓ અને પ્રવૃત્તિઓનાં અન્તઃસ્વરૂપ જોતા નથી. એ દરેક વસ્તુઓ અને એ દરેક પ્રવૃત્તિ કેવી વિશેષતાવાળી છે, દરેકનું કેવું પૃથક્ લક્ષણ (individuality) છે તે આપણે વિચારતા નથી. રસિક કલા આ અન્તઃસ્વરૂપ, આ વિશેષતા, આ પૃથક્ લક્ષણ સુધી પહોંચી તેને પ્રકટ કરે છે. આ રીતે, રાજ્યલોભ કે કર્મભીરુતા સરખા સામાન્ય ભાવ વર્ણવવાને બદલે નાટકની રસિક કલા મેકબેથ કે હેમ-લેટ સરખાં પોતાની વિશેષતાથી અને પૃથક્ લક્ષણથી એ ભાવ ધારણ કરનારાં મૂર્તિમંત પાત્રો ચિતરે છે, અને, એ દરેક પાત્રનું અન્તઃ-સ્વરૂપ એવી રીતે પ્રદર્શિત કરે છે કે રાજ્યલોભ અને કર્મભીરુતા સરખા સામાન્યભાવનું અસ્તિત્વ જાણવા ઉપરાંત ઉંડા ઉતરી તે તે પાત્રમાં શી શી વિશેષતા સાથે એ ભાવ સંકળાયેલા છે અને તે તે પાત્રનું એકંદરે કેવું પૃથક્ લક્ષણ બંધાયેલું છે તે આપણને સમજાય છે. કવિ એક ધન્ય ક્ષણે પોતાની કલ્પનામાં આવી ગયેલો કોઇ વિશેષ પૃથક્ ભાવ પ્રકટ કરે છે, ચિત્રકાર એક ધન્ય ક્ષણે પોતાની કલ્પનામાં આવી ગયેલું કોઇક વિશેષ પૃથક્ રૂપ પ્રકટ કરે છે, સંગીતવિધાયક એક ધન્ય ક્ષણે પોતાની કલ્પનામાં આવી ગયેલો કોઇ વિશેષ પૃથક્ ભાવ પ્રકટ કરે છે. હાસ્યરસની કલા આથી જુદા પ્રકારની હોય છે. તે પૃથક્ વિશેષ લક્ષણ દર્શાવતી નથી; પણ, સામાન્ય લક્ષણ દર્શાવે છે. અન્તઃસ્વરૂપમાં ઉંડી ઉતરતી નથી. પણ બાહ્ય સ્વરૂપ દર્શાવે છે. કોઇ માણસ પોતાના લક્ષણને હાસ્યમય કલ્પતું નથી, અને તેથી, હાસ્યમયતાનું નિરિક્ષણ સામાન્યભાવ (generality) વાળું થાય છે. બીજાના સ્વભાવની પરીક્ષા કરતાં ઉપર ઉપરના અંશો જ ગ્રહણ કરે છે, અને તેથી મનુષ્યો એકબીજાને મળતા જણાય એટલે સુધી જ તેમનાં લક્ષણ તે નિરીક્ષણને પ્રાપ્ત થાય છે. એ નિરીક્ષણ એથી વધારે ઉંડું ઉતરતું નથી, અને, ઉંડું ઉતરવા જાય તો મનુષ્યોના પૃથક્ વ્યક્તિત્વ સુધી જઇ પહોંચે, તથા બહારના પરિણામ અને અન્દરનાં કારણનો સંબંધ હાથ લાગતાં હાસ્યમતા લુપ્ત લુઇ જાય.

આ રીતે, વિલક્ષણ સ્વભાવનાં અનેક માણસોનો સરેરાશ અંશ હાસ્યનું ઉપાદાન બને છે. વળી, દૂષણ સુધારવું એ હાસ્યનો હેતુ હોય છે તેથી જેમ બને તેમ વધારે માણસોને લાગુ પડે એવી હાસ્યની વૃત્તિ હોય છે. આ કારણથી હાસ્યમય દર્શન વ્યક્તિમાંથી નહિ પણ જાતિમાં ઉદ્‌ભૂત થાય છે. એક જ વ્યક્તિમાં સ્થપાઇ ગયેલાં હોય એવાં લક્ષણો નહિ પણ અનેક વ્યક્તિઓમાં પ્રકટ થઇ શકે એવાં લક્ષણો હાસ્યમય દૃષ્ટિ પસંદ કરે છે. હાસ્યરસનું આવું દર્શન નાટકની રંગભૂમિ પર પ્રકટ કરતાં બીજા રસની પેઠે તેનું પ્રધાન પ્રયોજન આનંદ આપવાનું હોય છે પણ બીજા રસથી હાસ્યરસ એ બાબતમાં ભિન્ન હોય છે કે હાસ્યરસમાં સામાન્યભાવ હોય છે અને દૂષણો સુધારવાનું તથા બોધ દેવાનું પ્રયોજન પણ આગળ પડતું હોય છે. તેથી, હાસ્યમય રચનાનું સ્થાન કલા અને જીવનવ્યવહારની મધ્યમાં આવેલું છે. એ રચનામાં શુદ્ધ કલા પેઠે વ્યવહાર અને ઉપયોગિતાના દૃષ્ટિબિન્દુનો કેવળ અભાવ હોતો નથી. (લાફ્ટર; ઍન એસે ઑન ધ મીનિંગ ઑફ ધ કૉમિક.)

બીજા રસના પ્રમાણમાં હાસ્યરસમાં ભાવનાની ન્યૂનતા હોય છે, અને તેથી કલાના પ્રદેશમાં પણ હાસ્યરસનું સ્થાન બહુ ઉંચી પંક્તિનું હોતું નથી, એ પ્રો. બર્ગસનનું કહેવું ખરૂં છે. અને, જ્યાં ભાવના ઓછી હોય ત્યાં વિરલતા ઓછી હોય અને સાધારણતા વધારે હોય એ પણ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ, હાસ્ય સિવાયના રસમાં પાત્રોના લક્ષણમાં કાંઈ જ સામાન્ય ભાવ ન હોય એમ બનતું નથી, અને, પ્રો. બર્ગસનનું એમ કહેવું પણ જણાતું નથી. હરકોઇ રસની સૃષ્ટિમાં કલ્પેલાં પાત્રો એવાં લક્ષણનું દર્શન કરાવે છે કે જે મનુષ્યોમાં ઓછા વધતા વિસ્તારથી વ્યાપેલાં જોવામાં આવે છે. અમુક નાટક કે કથામાંનાં પાત્રો એક બીજાથી જુદાં પડે એવાં લક્ષણનાં હોવાં જોઇએ એ ખરૂં છે, પરંતુ, દરેક પાત્રમાં દુનિયાના માણસો સાથે મળતો આવતો એટલે સામાન્ય અંશ હોવો જોઇએ કે જેથી એવાં પાત્રો હોય છે એવા સંભવની

પ્રતીતિ થાય, અને, એવાં પાત્રોનાં ચિત્ર મનોહર અને બોધદાયક થાય, પરંતુ, બીજા રસ અને હાસ્યરસમાં એટલો ફેર હોય છે કે હાસ્યમય પાત્રોનો સામાન્ય ભાવ બહુ જ વિસ્તારવાળો હોય છે અને એ પાત્રોમાં એ સામાન્ય ભાવનું જ પ્રાધાન્ય હોય છે; અને, બીજા રસમાં સામાન્ય અંશ સાથે એવી વિશેષતા સંકળાયેલી હોય છે કે દરેક પાત્રનું એકંદરે જણાતું સ્વરૂપ કંઈ તેનું પોતાનું જ છે એમ જણાય છે, અને, વિશેષ સ્વરૂપના બંધારણમાં સમાયેલો સામાન્ય ભાવ એ વિશેષ સ્વરૂપને કેવું પુષ્ટ કરે છે તે દેખાડનારી રચના પ્રધાનપણું પામે છે. જીવરામભટ્ટના ચરિત્રમાં મિથ્યાભિમાની મનુષ્યો સાથે મળતો આવતો જીવરામભટ્ટનો સ્વભાવ આકર્ષક થાય છે; પણ, મેકબેથ કે હેમલેટના ચરિત્રમાં રાજ્યલોભી કે કર્મભીરુ મનુષ્યો સાથે મળતો આવતો તે પાત્રનો સ્વભાવ તેના એકંદર સ્વરૂપને કેવું વિશેષ જાતનું બનાવે છે અને તે તે પાત્ર અનેક બળોના સંજોગમાં આવી કેવી પૃથક્ વ્યક્તિનું રૂપ ધારણ કરે છે એ આકર્ષણનો વિષય થાય છે. હાસ્યરસમાં ભાવના બહુ ઓછી હોવાનું આ પરિણામ છે. બીજા રસમાં અપકૃષ્ટ પાત્રના ચિત્રથી ભાવના પુષ્ટ થાય છે; લોભના દર્શનથી ઉદારતા જાગૃત થાય છે. કાયરપણાના દર્શનથી વીરત્વ જાગૃત થાય છે. પરંતુ, હાસ્યરસમાં તેનો અવકાશ નથી; મૂર્ખતાના દર્શનથી સાધારણ સમજ (Common sense) નું ભાન થાય છે એ ખરૂં છે; પણ સાધારણ સમજ તે (ઘણી ઉપયોગી વસ્તુ હોવા છતાં) ભાવના નથી.

બીજા રસનાં નાટક કે કથામાં એનાએ સ્વભાવવાળાં અનેક પાત્રો હોતાં નથી, પણ, હાસ્યરસનાં નાટક કે કથામાં હાસ્યપાત્ર સ્વભાવવાળાં અનેક પાત્રો હોય છે, તે હાસ્યરસમાં આવતા આ સામાન્ય ભાવને લીધે જ છે, એમ પ્રો. બર્ગસન કહે છે. તેઓ કહે છે કે હાસ્યરસનો આલેખક હાસ્યમયતાના અંશવડે મુખ્ય પાત્રના સ્વરૂપની પરિપૂર્ણ કલ્પના કરી રહે છે તે પછી એ જ ઉપાદાન વડે તે ઉપપાત્રો કલ્પે છે, તેમને ગ્રહની આસપાસ ફરતા ઉપગ્રહ જેવાં બનાવે છે, અને, એ રીતે હાસ્ય-

મયતા એ કેવો સામાન્ય ગુણ છે તે દર્શાવે છે: એક જ જાતની વિલક્ષણતાવાળા મનુષ્યો કોઈ અજ્ઞાત આકર્ષણને બળે ખેંચાઇને એક બીજાના સંગમાં આવે છે એ માનસવિકારશાસ્ત્રના નિયમની ઝાંખી કદાચ હાસ્યરસના આલેખકોને થતી હશે. પ્રો. બર્ગસને કહેલા આ કારણ ઉપરાંત એ કારણ પણ ધ્યાનમાં લેવાનું છે કે પદવી, પ્રતિષ્ઠા, પાંડિત્ય, ધન, વગેરે સાધનમાં ઓછે વધતે દરજ્જે આવેલા મનુષ્યો એકસરખી રીતે મૂર્ખતાનું લક્ષણ ધારણ કરનારા હોય છે એ હકીકત તેમના એ દરજ્જાના વિરોધવડે બહુ સ્પષ્ટતાથી દર્શાવી શકાય છે, એથી, હાસ્યરસના આલેખકો એવી રીતે જુદાજુદા દરજ્જાનાં પણ સમાન મૂર્ખતાવાળાં પાત્રો એકઠાં કરે છે. પોપકૃત 'ડન્સિઆડ' અને ડિકન્સકૃત 'પિકવિક કલબ' સરખી કૃતિઓમાં આવું મૂર્ખસંમેલન નજરે પડે છે.

આ રીતે મૂર્ખતાવાળાં એક કરતાં વધારે પાત્રો સાથે સાથે ચિતરવાની કલાનો એક પ્રકાર એવો છે કે ઘણાં હાસ્યાસ્પદ પાત્રો પ્રકટ કરવાને બદલે એવાં બે જ પાત્રો લઇ નાયક અને ઉપનાયકનું યુગ્મ કલ્પવામાં આવે છે, અને તેમના વચ્ચે સ્વામીસેવકભાવ કે ગુરુશિષ્યભાવ કે આશ્રયાશ્રિતભાવ ગોઠવવામાં આવે છે. બન્ને સરખી રીતે મૂર્ખ હોવા છતાં નાયક જે રીતે ઉપનાયક ઉપર કૃપા કરવાનો તથા તેને બોધ દેવાનો ડોળ કરે છે, અને, ઉપનાયક જે રીતે નાયકને માન આપવાનો તથા તેનો બોધ ગ્રહણ કરવાનો ડોળ કરે છે તે રીતમાં પણ હાસ્યનું મર્મ સમાયેલું હોય છે. સર્વૅન્ટિસે ડૉન ક્વિક્ઝૉટ અને સૅન્કો પાન્ઝાનું આવું યુગ્મ રચ્યું છે, અને તે જ ધોરણે સેમ્યુઅલ બટલરે સર હુડિબ્રાસ અને રાલ્ફનું યુગ્મ કલ્પ્યું છે. આવા યુગ્મમાં નાયક અને ઉપનાયક વચ્ચે દરજ્જાનો ફેર જેમ વધારે તીવ્ર કલ્પવામાં આવ્યો હોય છે તેમ તે વધારે દંભમય અને ખોટો હોય છે, અને, એ દંભ હાસ્યને પુષ્ટ કરેછે.

નાયક અને ઉપનાયક બન્નેને હાસ્યાસ્પદ પાત્ર કલ્પી તેમનાં ચિત્ર સાથે સાથે આપવાની આ પદ્ધતિને હેઝલિટ keeping in

character (" હાસ્યમય વિલક્ષણતાનો સંવાદ ')કહે છે. એ પદ્ધતિથી હાસ્યમયતા પુષ્ટ થવાનું કારણ તે આ પ્રમાણે દર્શાવે છે: ' આવાં યુગ્મનાં ચિત્રથી પાત્રોના સ્વભાવનું, આલેખન થયાનું એવું ઉંડું ભાન થાય છે કે હાસ્યની લાગણી પ્રકર્ષ પામે છે. બન્ને પાત્રની હાસ્યમય વિલક્ષણતાના સંવાદથી એકધારી અયુક્તતા (consistency in absurdity) નું દર્શન થાય છે, વિચિત્ર તથા તરેહવાર વસ્તુઓ તરફ બન્ને પાત્રની એવી દૃઢ ભક્તિ માલમ પડે છે કે તે માટે તેમને શાબાશી આપવી જોઇએ એમ લાગે છે. તેમના વર્તનની એક સરખી નિયમિતતાથી વિરોધ પરિપૂર્ણ થાય છે; યથાર્થ માર્ગ મુકી જુદી જુદી દિશામાં તેમને અનેક પ્રસંગે આડે જતા જોઇ આપણી પ્રતીતિ થાય છે કે યથાયોગ્યની મર્યાદાની ખામીનું અથવા મૂર્ખતાનું વલણ તેમનામાં અસલથી સજડ બંધાયેલું છે. ' (લેક્ચર્સ ઑન ધ ઇંગ્લીશ કૉમિક રાઇટર્સ.) ' વિલક્ષણતાનો સંવાદ ' અથવા ' એકધારી અયુક્તતા ' તે ઉપર જેને વિલક્ષણતાનો વિસ્તાર કહ્યો છે અને જેને પ્રો. બર્ગસન વિલક્ષણતાનો ' સામાન્ય ભાવ ' કહે છે તે છે. હેઝલિટના કહેવાનું તાત્પર્ય પણ એ જ છે કે એક કરતાં વધારે પાત્રોમાં વિલક્ષણતાનું દર્શન થવાથી હાસ્યમયતા વિવૃદ્ધ થાય છે.

એનોએ વિચિત્ર ગુણ અનેક પાત્રોમાં વધતા ઓછા પ્રમાણમાં દર્શાવવાની આ પદ્ધતિ હાસ્યરસની કલાનો એક બીજો નિયમ પણ પ્રકટ કરે છે. આખી વાર્તામાં એકલા નાયકનું જ હાસ્યમય વૃત્તાન્ત વર્ણવેલું હોય તો એનાએ ચિત્રથી કંટાળો ઉપજે, એટલું જ નહિ પણ, હાસ્યમયતાનો સખત ભાર અરુચિકર થઈ પડે. ઉપર કહ્યું તેમ હાસ્યરસ વ્યક્તિની પૃથક્તામાં ઉંડો ઉતરતો નથી, અને, વ્યક્તિની વિશેષતા કેવા કેવા અંશવાળી હોઇ સંકુલ બનેલી છે એ હાસ્યરસમાં દર્શાવવાનું હોતું નથી. તેથી, જ્યાં આખી વાર્તા હાસ્યમય જ હોય ત્યાં હાસ્યમયતાની એકે એક વિગતનો સંચય એક પાત્રમાં જ કરવાથી ચિત્ર સંકુલ થઈ જાય છે અને હાસ્યમયતા બોજારૂપ થઈ પડે છે,

મૂર્ખના એ એક વર્ગના લક્ષણ તરીકે જણાવાને બદલે એક પાત્રના લક્ષણ તરીકે જણાઇ વિરોધના ભાસમાં ક્ષતિ થાય છે. ' રંગના તો ટુચકા હોય, કુંડાં ન હોય ' એ સામાન્ય ઉક્તિમાં પણ એ જ આશય રહેલો છે. હાસ્યરસ કદી ઘેરો ચિતરાવો ન જોઇએ, તેનો રંગ હમેશ આછો અને ખુલ્લો હોવો જોઇએ. હાસ્યના રંગનો જેટલો જથો હોય તેટલો બધો એક પાત્રની વિલક્ષણતામાં ભરી દેવાથી અતિશયોક્તિ થઈ જાય છે. એ જથો એક કરતાં વધારે પાત્રોની વિલક્ષણતા ચિતરવામાં વાપર્યાથી ઘેરાશ ઓછી થાય છે, અને, એનાએ રંગવાળા મૂર્ખમંડળનો દેખાવ પણ હાસ્યમય થાય છે; એકસરખી મૂર્ખતાવાળા ઘણા છે એ જાણી વિશેષ હાસ્ય થાય. છે.

પાત્રમાં હાસ્યમયતા ઠાંસી ઠાંસીને ભરવી ન જોઈએ, પણ, હલકે હાથે અને ઘટ્ટ ન થઈ જાય તેમ ભરવી જોઇએ, એ કલાવિધાન સારૂ હાસ્યમય વાર્તામાં પાત્રોને ઠેર ઠેર ફરતાં અને મુસાફરી કરતાં વર્ણવેલાં હોય છે. હાસ્યાસ્પદ પાત્ર જુદી જુદી જાતના સંબંધમાં આવે ત્યારે જ સંઘટ્ટનના જુદા જુદા પ્રસંગ આવી શકે છે. તેવાં પાત્ર એક જ ઠેકાણે કે એક જ જાતના સંબંધમાં આખી વાર્તા દરમ્યાન રહેલાં હોય તો થોડા વિસ્તારમાં ઘણી હાસ્યમયતા ભરી દેવી પડે, અને, હાસ્યમય કથા તે અકુશલતાથી લખેલા જીવનચરિત જેવી થઇ પડે. ડૉન ક્વિક્ઝૉટ સર હુડિબ્રાસ, જિલ બ્લાસ, પિકવિક, વગેરે હાસ્યાસ્પદ નાયકોના વૃત્તાન્તમાં તેમનો પ્રવાસ વર્ણવ્યો છે અને તેમની વિલક્ષણતાથી જુદાજુદા પ્રસંગોમાં જુદી જુદી રીતે હાસ્યમયતા ઉત્પન્ન થતી પ્રકટ કરી છે તે આ જ નિયમ દર્શાવે છે. એવા પ્રવાસને લીધે હાસ્યનો કોઈ અમુક પ્રસંગ બહુ લંબાતો નથી અને હાસ્યોત્પત્તિનાં જુદાં જુદાં કારણ પ્રાદુર્ભૂત થાય છે. આ રીતે હાસ્યમયતા ગાઢ થતી અટકે છે અને પસરાય છે. નાયકની સાથે જ ફરતા ઉપનાયકો તેમના પ્રવાસમાં સાથી હોય છે તેમ હાસ્યમયતામાં પણ સાથી થાય છે, અને, નાયકને માથે આવતો હાસ્યપાત્રતાનો ભાર ઉપાડવામાં સામીલ થાય છે, દરેક પાત્રના માથાનો ભાર હલકો કરે છે.

બીજા રસોમાં જેમ ઉદાત્તતા હોવી આવશ્યક છે તેમ તે હાસ્ય-રસમાં પણ આવશ્યક છે. આ ઉદાત્તતા માટે શુદ્ધતા આવશ્યક છે. રસ અને કલા બન્નેને મનની સ્વચ્છતાની અપેક્ષા છે. અશ્લીલતા અને બીભત્સતાથી જેમ શૃંગારરસ કદર્થિત થાય છે તેમ હાસ્યરસ પણ કદર્થિત થાય છે. અશ્લીલતા અને બીભત્સતાને સ્વાભાવિક યથાર્થતા સામે મુક્યાથી વિરોધના પ્રસંગ થઈ શકે છે તે ખરૂં છે, પણ, એવે પ્રસંગે સંઘટ્ટનની સાથે જ મલિનતાનું ભાન થાય છે અને રસની હાનિ થાય છે. ચાર્લ્સ ડિકન્સના હાસ્યરસમાંની શુદ્ધતા વર્ણવતાં ફ્રેડરિક હેરિસન કહે છે: 'એની કથાઓમાં વાસ્તવિક જીવનવ્યવહાર ખરેખર વર્ણવેલા છે. લન્ડન શહેરમાં વસતાં છેક હલકી સ્થિતિનાં માણસો તેણે બહુ બારીક નિરીક્ષણ કરીને ચિતર્યા છે. સર્વથા પતિત થઇ જનસમાજથી દૂર થઈ ગયેલા કંગાલો, કેવળ અત્યાચારમાં પડેલાં સ્ત્રીપુરુષો, એવાં કચરા સરખાં પાત્રો તેણે વર્ણવ્યાં છે; દુર્વિકાર, વિષયલાલસા, પ્રલોભન, લંપટતા, ઇત્યાદિ પ્રસંગોનાં ત્રાસદાયક વર્ણન તેણે કર્યા છે, પરંતુ તેના ચાળીસથી વધારે ગ્રન્થોમાં એક એવું પાનું નહિં જડે કે જે વાંચવાની મા પોતાની સમજણી પુત્રીને ના કહેશે.' (સ્ટડીઝ ઇન અર્લિ વિક્ટોરિઅન લિટરેચર.) બીજા રસ પેઠે હાસ્ય રસમાં મલિન પાત્રોનો અવકાશ છે, પણ, તે ચિત્ર મલિન હોવાં ન જોઇએ, મલિન પાત્રોની મલિનતા કેવી હાસ્યમય હોય છે તે હાસ્ય-રસની ઉદાત્તતા જળવાય એવી વિશુદ્ધ રીતે દર્શાવવું જોઇએ. મલિન પાત્રોની હાસ્યાસ્પદતા દર્શાવવા સારૂ મલિન ભાષાની જરૂર હોતી નથી.

'નાયક—બાવાજી, દરવાજા ખોલો. ઓરત લોક દરસન કરનેકું આઈ.

બાવો—કિતને બરસકી હો?

નાયક—વરસ સાઠેકની ડોશી છે.

બાવો—જાઓ, પીછે આવ, અબી ભાંગ પીતે હે.

નાયક—દરવાજા ખોલો, બાવાજી, દુસરી આઈ.

બાવો—કિતને બરસકી હે?

નાયક—ચાળીસની છે.

બાવો—બોલો પીછે આવ, અબી ગાંજા ફુંકતે હૈ.

નાયક—બારણાં ઉઘાડો. બાવાજી, ત્રીજી બાઈ આવી.

બાવો—કિતને બરસકી હૈ ?

નાયક—સોળ વરસની.

બાવો (કુદીને)—આને દો, આને દો, (બારણાં ઉઘાડીને) મૈયા આવ, મૈયા આવ, લાલજીકા દરસન કરો. ભેટ ધરો, હમકું પગે લગો. લે એ કંઠી ગલે ડાલો. આવ, આવ, મેં મારે હાથસે તેરે ગલેમેં કંઠી બાંધુ. તેરા નામ કીયા બાઈ ?

રામકી—અજ્યું મારૂં નામ મહારાજ. હું તો દુખાણી છું. મારો ધણી સિત્તેર વરસનો ડોસો છે. તેને જુવાન કરો. તેના દાત પડી ગયા છે તે પાછા ઉગાડો.

બાવો—ઠાકોરજી સબ કરેગા. તુમ સોલ બરસકી ભરજુવાન ઓરત, તેરા ધણી એસા કીયું ?

રામકી—મારાં મુવાં માબાપે મોકાણ વાળી, કુળ જોયું, પૈસો જોયો ને મને ગરદન મારી. મને દળ્યા ડોસાને પરણાવી.

બાવો—પૈસા ખૂબ મિલા હોયગા; સો લાવને અપને દો ખા પીકર મોજ મારેંગે. ડોસા જીતા હૈ કે મર ગયા ?'

બાવાનો વેશ: ભવાઈ સંગ્રહ.

અહીં એક પણ અપશબ્દ વાપર્યાવિના બાવાઓની લંપટતામાં રહેલી હાસ્યમયતા દર્શાવવામાં આવી છે. બાવાઓના મુખમાંથી નિકળતા અશ્લીલ શબ્દોનો આ સ્થળે ઉપયોગ થયો હોત તો ચિત્ર દૂષિત થાત અને અધમતાના અંશ દાખલ થવાથી હાસ્યના મર્મનું દર્શન કરવામાં અવરોધ થાત. જ્યાં ચિત્તને અધમતા સ્વીકારવી પડે છે ત્યાં ચિત્તની જ્ઞાન ગ્રહણ કરવાની શક્તિ ઓછી થાય છે; અને,

હાસ્યનું મર્મ ગ્રહણ કરવામાં પણ અધમતા એ રીતે ચિત્તની શક્તિને ક્ષીણ કરનારી થઇ પડે છે.

હાસ્યરસના કલાવિધાનમાં આ રીતે શુદ્ધતા સચવાવી જોઈએ. પરંતુ, એ શુદ્ધતા ખાતર બોધવચનો દાખલ કરવાની જરૂર હોતી નથી. પ્રત્યક્ષ બોધનાં વચનો હાસ્યરસને મોળો કરી નાખે છે, હવે, બોધ આગળ પડતાં હાસ્યમયતા ગૌણ થઈ જાય છે. આ સંબંધમાં ટેઇન કહે છે, 'બોધ દેવાનો હેતુ જાણીજોઈ આગળ કરવામાં આવે છે ત્યાં નવલકથા અને નવલકથાકાર બન્ને બગડે છે. × × × પાછા નિશાળે જવાનું આપણને પસંદ પડતું નથી; એવી ચોપડી આપણે બંધ કરીએ છીએ અને ઔષધ હોય તેમ તેનો ઉપયોગ કરવાની આપણાં નાનાં ભાંડુને શિખામણ દઈએ છીએ. × × × નવલકથામાં આપણને ધમકાવવામાં આવે તે આપણને પસંદ પડતું નથી. આવી રીતે નવલકથાકાર પંતોજીપણું ધારણ કરી આપણા ઉપર ચઢાઈ કરે તેથી આપણે અપ્રસન્ન થઇએ છીએ.' (હિસ્ટરી ઑફ ઇંગ્લિશ લિટરેચર.) થેકરિકૃત 'હેન્રિ એસ્મન્ડ' ની નવલકથા હાસ્યમય છતાં તેનું સ્વરૂપ બોધપરાયણ નથી એ દર્શાવતાં ટેઇન કહે છે: '(એ પુસ્તક વાંચતાં) આપણે ખરેખરી દુનિયામાં પ્રવેશ કરીએ છીએ. કલ્પનાએ કરેલા આભાસથી આપણે ખુશીથી દોરાઇએ છીએ; જાત જાતનાં ચિત્ર બોધનો હેતુ બતાવ્યા વિના ધીમે ધીમે પ્રકટ થાય છે તે જોઈ આપણને આનંદ થાય છે. આપણને શિક્ષાવચનો કહી કોઇ હેરાન કરતું નથી.'

હાસ્યરસની કૃતિનો એક પ્રકાર એવો છે કે તેમાં ઉપહાસ સાથે આક્ષેપનો અંશ હોય છે; મૂર્ખતા, દુર્ગુણ, દુરાચાર વગેરે દોષને હાસ્યમય રૂપે ચિતરી તે ઉપર તેમાં પ્રહાર કરેલો હોય છે. એવી કૃતિમાં અમુક નમુનાનાં માણસો, અમુક રીતરીવાજો અથવા અમુક કૃત્યો એવી વક્રોક્તિથી વર્ણવેલાં હોય છે કે તે હસવા સરખાં છે એવું ભાન થાય છે, તે ઉપરાંત તે અનિષ્ટ છે એવી પ્રતીતિ થાય છે. આવી

રચનાને ઇંગ્રેજીમાં satire કહે છે, અને આપણી ભાષામાં તેને 'કટાક્ષ-કથન' કહીએ તો ચાલે. એ રચનાનું કલાવિધાન લક્ષમાં લેવા યોગ્ય છે.

જનસમાજમાં પ્રવર્તતી અનિષ્ટના સુધારવાનો હેતુ હોય ત્યાં જ આવી રીતે ઉપહાસ કરી પ્રહાર કરવામાં યોગ્યતા રહેલી હોય છે; તે વિના ઉપહાસમાં ક્રૂરતા આવી જાય છે. અને પ્રહારમાં દ્વેષ તથા ક્રોધ આવી જાય છે. તેમ જ, આવી કૃતિમાં ઉપદેશવાળા ' ચાબખા ' ન જોઇએ. પણ, કથાના મર્મમાંથી હાસ્યાસ્પદતા આપોઆપ ઉદ્‌ભૂત થઇ વચનોની મૃદુતામાં જ તીક્ષ્ણતા રહેલી દેખાવી જોઇએ, સ્તુતિમાંજ આક્ષેપ રહેલો દેખાવો જોઇએ, સાધારણતામાં જ વિલક્ષણતા રહેલી દેખાવી જોઇએ. બાવાને રંગભૂમિ ઉપર ઉભો રાખી તેની સામે આંગળી કરી પ્રેક્ષકોને કહેવું કે

' જોઈ લો જગતના બાવારે, જોઈ લો જગતના બાવા;
ધર્યો ભેખ ધુતીને ખાવાને, જોઈ લો જગતના બાવા.
ઘણી પ્રેમદા પાણી ભરે, ત્યાં જાય બાવો નાહાવા;
રાંડીરાંડના ઘરમાં પેસીને, બાવો બેસે ગાવા. જોઇ લો૦
ગૃહસ્થનાં છોકરાં તેડી રમાડે, પરાણે પ્રીતડી થાવા;
ગૃહસ્થની નારી રીસાય ત્યારે, બાવો જાય મનાવા. જોઇ લો૦
ધુપ કરે ને ધ્યાન ધરાવે, ભોળા લોકને ભમાવા,
ભોજો ભગત કહે ભવસાગર મેલી, જમપુરીમાં જાવા. જોઈ લો૦

એ ગુનેહગારને જાહેરમાં ફટકા મારવાની રીત છે, પણ, એ રસિકતાની રીત નથી. હાસ્ય સાથે રસ ઉપજાવવા માટે તો,

' પરણ્યો લાવે પાલખી, ને બાવો લાવે વહેલ;
પાલખીએ બેસું તો ઢળી પડું, મને ગમી બાવાની વહેલ.
તા થઈ તા થઇ.

પરણ્યો લાવે ટોપરાં, ને બાવો લાવે ગોળ;
ટોપરાના તો કુચા પડે, મને ગળ્યો લાગે તારો ગોળ.
તા થઈ તા થઇ.
અમદાવાદથી ગાડાં જોતર્યાં, ને માંહે ભર્યાં છે હીર;
બાવો હોય તો મૂલવે, મારાં ફાટી ગયાં છે ચીર.
તા થઇ તા થઇ.
ભવાઇસંગ્રહ.

એવી કટાક્ષકથનના પ્રહાર આવશ્યક છે.

કટાક્ષકથન તે 'હેએએ' બોલાવવાથી અને અંગત હુમલા કરવાથી સિદ્ધ થતું નથી, પણ, રસિક સાહિત્યની પદ્ધતિએ સિદ્ધ થાય છે, એ દર્શાવવા ડૉ. ગારનેટ કહે છે, 'સાહિત્યના વિષય તરીકે કટાક્ષકથનની એવી વ્યાખ્યા થઇ શકે, કે જે હસવા સરખું કે અણછાજતું હોય તેમાંથી ઉત્તેજિત થતી વિનોદની કે કંટાળાની લાગણીનો યથાર્થ શબ્દો-માં થતો આવિર્ભાવ તે કટાક્ષકથન છે; પરંતુ, તેમાં સમર્મ હાસ્યરસનો અંશ સ્પષ્ટ રીતે માલમ પડતો હોવો જોઈએ, અને, વાક્યરચનાનું સ્વરૂપ એવું હોવું જોઇએ કે તેનો સાહિત્યમાં સમાવેશ થઈ શકે. સમર્મ હાસ્યરસ વિના કટાક્ષકથન તે માત્ર નિન્દા હોય છે, સાહિત્યના સ્વરૂપ વિના કટાક્ષકથન તે માત્ર જંગલી અને અસભ્ય ઠેકડી હોય છે. કટાક્ષકથનની છાયા સાહિત્યમાં પ્રદર્શિત થતા જુદા જુદા ભાવમાં એવી ફેલાય છે કે આટલે સુધી કટાક્ષકથન કહેવાય અને આટલેથી બીજી જાતનું સાહિત્ય કહેવાય એવી મર્યાદા બાંધવી એ અઘરૂં છે. એક છેડે જોનસન અને કાર્લાઇલ સરખા લેખકોનાં ઉચ્ચ નીતિમય ભાવવાળાં કટાક્ષકથન આવે છે, અને, બીજે છેડે ટેલીરેન્ડ સરખા લેખકનાં કટુતાવાળાં અને ઉપાલંભયુક્ત વાક્ચાતુર્યથી ભરેલાં કટાક્ષકથન આવે છે; પરંતુ, કટાક્ષકથનના લેખકના ઉદ્દેશ ગમે તેટલા ઉન્નત હોય અગર તેનો સ્વભાવ ગમે તેટલો સૌજન્યવાળો હોય તો પણ તેના કલાવિધાનના પાયારૂપે તિરસ્કારની કે અણગમાની

વૃત્તિ રહેલી હોય છે. આ વૃત્તિ માનવ વ્યક્તિના દોષસંબંધે ઉત્પન્ન થતી હોવાને બદલે માનવ જાતિની નિર્બળતા અને અપૂર્ણતાને સંબંધે ઉત્પન્ન થાય. અને તેમ છતાં, ગ્રન્થરચનામાં કટાક્ષકથનનું રૂપ જળવાય એમ બને; પણ, તિરસ્કાર કે ઉપાલંભનો અંશ કેવળ લુપ્ત થઇ જાય તો એવી રચના તે માત્ર ઉપદેશનું વ્યાખ્યાન બની રહે. ' (સેટાયર વિશે લેખ, એનસાઇક્લોપીડિઆ બ્રિટાનિકા, નવમી આવૃત્તિ.)સાહિત્ય-માં કટાક્ષકથનનો પહેલો પ્રયોગ બેલાશક ગ્રામ્ય તથા તોફાની સ્વરૂપોનો થયેલો. તેના વ્યક્તિઓની અંગત ખોડખાંપણોની મજાક થયેલી હોવી જોઇએ.........*સાહિત્યની કલા ઘણો ઉત્કર્ષ પામી ત્યારે કટાક્ષ-કથનની રચનામાં એવો વિકાસ થયો કે તેને નીતિના સાધનનું અથવા કવિતાનાં અનુષંગીનું ઉન્નત રૂપ પ્રાપ્ત થયું,' (સેટાયર વિશે લેખ. એનસાઇક્લોપીડિઆ બ્રિટાનિકા, અગીઆરમી આવૃત્તિ.)

સાહિત્યના આરંભકાળમાં હાસ્યરસનો પ્રયોગ બહુ ઓછો હોય છે તેનું કારણ એ છે કે આનન્દમય કલ્પનામાં અને ઊંડા તત્ત્વચિંતન-માં ગુંથાયેલા મનને હાસ્ય સાથે ગંભીરતા સાચવવી કઠણ પડે છે. લેખકોની કલમ જેમ ધીમે ધીમે કસાય છે તેમ હાસ્યરસ લેખકોના કાબુમાં આવે છે, અને, ગંભીરતા સાચવી હાસ્યરસને સાહિત્યમાં ઉતારવાનો પ્રયોગ સાધ્ય થાય છે. સાહિત્યની ગંભીરતા અને પ્રૌઢતાના ભાન વિના હાસ્યરસની અજમાયેશ કરવા જતાં ગ્રામ્યતા ઉત્પન્ન થાય છે, અને, એવા લેખને સાહિત્યમાં કાયમની પદવી મળતી નથી. સાહિત્યમાં હાસ્ય-રસની કલા સુસ્થિત થયા પછી પણ કટાક્ષકથનનો વિકાસ કેટલેક કાળે થાય છે; જે મનુષ્ય હાસ્યપાત્ર ન હોય તેને ભાંડયાથી હાસ્યરસ ઉત્પન્ન થતો નથી; તેમ જ જે મનુષ્ય હાસ્યપાત્ર હોય તેની અંગત ખાસીઅતો વર્ણવ્યાથી નહિ પણ તેની જાતના મનુષ્યોની સામાન્ય ખાસીઅતો વર્ણવ્યાથી હાસ્યરસ ઉત્પન્ન થાય છે; અને, કટાક્ષકથનના પ્રહાર તે જનસમાજમાંનો સડો દૂર કરવાના હેતુથી જ કરવા યોગ્ય છે, તે વ્યક્તિઓ પર નહિ પણ નમુનાઓ પર જ થવા જોઇએ. તથા, તેની

રચનામાં પરુષતા હોવી ન જોઇએ; એ નિયમો ગ્રહણ થતાં વાર લાગે છે, અને તેમ થતાં સુધી કટાક્ષકથનના પ્રયત્નમાં નિન્દાવ્યાપાર જ પ્રવર્તે છે, અને કટાક્ષકથનનું સાહિત્ય બંધાતું નથી. સાહિત્યમાં, રસમાં અને કલામાં રુક્ષતાનો અને અશિષ્ટતાનો કદી સ્વીકાર થતો નથી.

ઇંગ્લાંડમાં કટાક્ષકથનની કલા સત્તરમા સૈકામાં વિકાસ પામી તે વેળા પણ એ કલા ન જાણનારા અને એ કલાને નામે નિન્દાવ્યાપાર કરનારા લેખકો ઘણા હતા. તેમનાં લખાણ વિશે ડ્રાઇડન કહે છે, 'કટાક્ષકથનનો જે પ્રકાર ઇંગ્લાંડમાં lampoon ('ભંડલેખ') ને નામે ઓળખાય છે તે જોખમભરેલું હથીઆર છે અને બહુધા અન્યાય્ય છે. બીજા મનુષ્યોની આબરૂ પર હુમલો કરવાનો આપણને નીતિનિયમથી કંઇ હક નથી. એવો હુમલો કરી આપણે તેમની પાસેથી જે છીનવી લઇએ છીએ તે પાછું વાળવાનું આપણાથી બની શકતું નથી. "લેમ્પૂન" ના લેખ લખવાની છુટ બે કારણથી જ મળી શકે, અને, એ કારણોથી પણ એવા લેખમાં હમેશ વાજબીપણું હોય એમ હું ખાતરીથી કહેતો નથી. પહેલું કારણ તે વેર છે, અર્થાત, એ જ પ્રકારે આપણું અપમાન થયું હોય અથવા આપણી જાહેર રીતે એવી નિન્દા થઈ હોય કે બીજી કોઈ રીતે આપણે ઇનસાફ મેળવી શકીએ તેમ ન હોય ત્યારે એવા લેખ લખવાની આપણને છુટ મળે. અને, તો પણ આપણે જાણીએ છીએ કે ખ્રિસ્તી ધર્માનુસરણમાં ઉદારતાનું એવું વિધાન છે કે બધા અપરાધોની ક્ષમા કરવી જોઈએ, અને સર્વશક્તિમાન્ પરમેશ્વર વિરુદ્ધ આપણે અહર્નિશ જે અપરાધ કરીએ છીએ તેની ક્ષમાની આપણે જેમ આશા રાખીએ છીએ તેમ આપણી સામેના અપરાધોની પણ આપણે ક્ષમા કરવી જોઈએ. * * * કવિ કોઇ અમુક માણસની સામે લખાણ કરે તે વાજબી ગણવાનું બીજું કારણ એ છે તે માણસ જનસમાજને પીડા (nuisance) રૂપ થઇ પડયો હોય છે. હૅારેસ, પરસીઅસ અને

જુવેનલનાં કટાક્ષકથનમાં જેમને અધમતાની છાપ સાથે ગણાવ્યા છે તે બધા સર્વથા આ જાતના મનુષ્યો છે. દુર્ગુણી મનુષ્યોને દાખલા રૂપે શિક્ષા કરવી એ સદ્‌ગુણનું કાર્ય છે. એવા મનુષ્યોને તેમના અપરાધ માટે અને તેમની દુર્મતિ માટે ઠપકો દઈ શકાય, અને દેવો જોઇએ, કે તેથી, તેમની દુષ્ટતા અસાધ્ય થઇ ગઇ ન હોય તો તેઓ સુધરી શકે, અને, બીજાઓ ભય પામે તથા અત્યાચાર માટે સખત શિક્ષા થતી જોઇ પોતે તેવાં આચરણ કરતાં અટકે. ઉપર પહેલું જે કારણ કહ્યું તે તો માત્ર વેર લેવાનું બહાનું છે; પણ, આ બીજું કારણ એવું છે કે તેને અનુસરી કવિએ પ્રવૃત્તિ કરવી એ આવશ્યક છે. પણ આ કર્તવ્ય બજાવી શકે તેવી શક્તિવાળા 'લેમ્પૂન' લખનારા કેટલા થોડા હાલ વિદ્યમાન છે! એમનાં લખાણ હાથમાં આવે છે ત્યારે કેટલીક વાર તે વાંચ્યા વિના રહેવાતું નથી. પણ, ન્યાયની દૃષ્ટિએ જોતાં, જે મનુષ્યો યોગ્ય રીતે કટાક્ષકથનને પાત્ર છે તેમને પસંદ ન કરતાં તેઓ કેવા જુદા જ મંડળ પર ઉતરી પડે છે! અને, એ અન્યાયાચરણમાં તેમનું બુદ્ધિચાતુર્ય કેટલું થોડું હોય છે! એ લેખકો ઘણુંખરૂં અબલાઓ વિશે લખે છે, અને જે અબલાઓ ઘણી સુશીલ અને ઘણી સુન્દર હોય તેમના પર તેઓ ઘણા સખત હુમલા કરે છે. પુરુષોમાં જેઓ અન્યાયી હોય પણ સમૃદ્ધિમાન્ હોય તેમની એ લેખકો સ્તુતિ કરે છે; પણ, જે સદ્‌ગુણી પુરુષો દુઃખી હોય તેમના પર ઉદ્ધતનાથી તેઓ દરેક પ્રકારના દ્વેષભર્યા આક્ષેપ કરે છે. તેઓ કોઇ રીતની સભ્યતા પાળતા નથી, કોઇ રીતની ખુશામત કરવી ભૂલતા નથી; તેમની મન્દ બુદ્ધિથી બને તેટલું ઝેર વાપરવામાં તેઓ ચુકતા નથી; કારણ કે તેમનામાં બુદ્ધિચાતુર્યની હમેશની ખામી હોય છે, અને, તેમનામાં વિવેકશક્તિની અને વિનોદવૃત્તિની વંધ્યતા હોય છે. વાચકોની અવગણનાથી આવી જાતનાં નિર્માલ્ય લખાણ બંધ પડશે. જ્યાં બુદ્ધિચાતુર્ય ન હોય ત્યાં વિનોદ હોઈ શકતો નથી; જ્યાં સત્યનો પાયો ન હોય ત્યાં કાંઈ અસર થઇ શકતી નથી.

ડ્રાઇડનના સમયના આ નિર્માલ્ય લેખો ઇંગ્રેજી સાહિત્યમાંથી લુપ્ત થઇ ગયા છે. અને, ડ્રાઇડન, સેમ્યુઅલ બટલર તથા પોપ સરખા કુશળ લેખકોનાં રસિક કટાક્ષકથન જળવાઇ રહ્યાં છે, એ હકીકત હાસ્યરસની ઉદાત્તતાની અને કલાવિધાનના સામર્થ્યની સાક્ષી પુરે છે. તેમ જ, ઉત્તમ પંક્તિનાં કટાક્ષકથનો એ જાતના સાહિત્યની યોગ્યતા સિદ્ધ કરે છે. કેટલીક વાર એવી શંકા કરવામાં આવે છે કે કોઈ લેખકે પોતાના મનુષ્યબન્ધુઓના દોષ પર કટાક્ષ કરવો અને પોતે બીજાઓ કરતાં ચઢિયાતો છે એવો દાવો કરવો એ યોગ્ય કેમ કહેવાય ? આવી શંકાનો માર્ક પૅટિસન એ ઉત્તર આપે છે કે, 'પેગંબર કે અવતારી પુરુષ ઉપદેશ દ્વારા પાપનો દંડ કરે છે તે પોતાના નામથી નહિં પણ જગતના ન્યાય કરનાર વિશ્વેશ્વર તરફથી કરે છે, તે જ પ્રમાણે, કટાક્ષકથનનો લેખક પોતાનાં શાસન પ્રકટ કરતો નથી, પણ, જનસમાજનાં શાસન પ્રકટ કરે છે. જનસમાજમાં શી રીતે વર્તવું અથવા સાહિત્યના વિષયમાં રસિકતા શી રીતે જાળવવી એ બાબતના જે નિયમો રાજ્યના કાયદાથી પળાવી શકાતા નથી તેનો અમલ કટાક્ષકથનનો લેખક કરાવે છે. જનસમાજના અભિપ્રાય ફલીભૂત કરવાનું સાધન થઈ તે આ કર્તવ્ય કરે છે. કટાક્ષકથનની અસર ફક્ત એટલી જ નથી કે તેથી દુર્ગુણ પાછો પડે; આવા શસ્ત્રથી સંબદ્ધ થતાં સદ્‌ગુણને પોતાના બળ પરનો વિશ્વાસ વધે છે, અને દુર્ગુણને જાહેર રીતે હલકો પાડેલો જોવાથી સદ્‌ગુણને પોતાની પ્રતિષ્ઠા અને અભિમાન પુષ્ટ થયેલાં લાગે છે. એ નક્કી છે કે પોપના કટાક્ષકથનનાં બાણ વાક્‌ચાતુર્યની તીક્ષ્ણ અણીવાળાં થઇ તથા કવિતાની પાંખથી ગતિવાળાં થઈ એવા ઘણાએકને વાગ્યાં કે જેમનાં નઠોર હૃદય પર અપકીર્તિ સિવાય બીજા કશાથી અસર થાય તેમ નહોતું; અને આ રીતે તેણે જે અમુક માણસોને તિરસ્કારપાત્ર કર્યાં તેમના પર જ અસર થઇ એમ નહિં, પણ, દરેક જમાનામાં જેમને જેમને એ વર્ણન પોતાને લાગુ પડતાં જણાય અથવા પોતાને એ વર્ણન

બીજાઓ લાગુ પાડશે એવી જેમને જેમને બીક લાગે તે સહુ પર એ અસર થવાની.' (પોપ. સેટાયર્સ એન્ડ એપિસલ્સ: ઈન્ટ્રોડકશન.) તાત્પર્ય એ છે કે જે દોષ, દુર્ગુણ કે મૂર્ખતા જનસમાજને કંટકરૂપ થઈ પડે છે તેને તિરસ્કારપાત્ર બનાવવા, જે જનનાં માણસોમાં એવા અનિષ્ટ અંશ હોય તેને હાસ્યપાત્ર બનાવી તેમના પર કટાક્ષકથનના પ્રહાર કરવા. એ જનસમાજની સેવા છે. જનસમાજના બંધારણમાં જ્યાં એવા અનિષ્ટ અંશને દંડ કરવાની બીજી વ્યવસ્થા નથી હોતી ત્યાં માત્ર સાહિત્યથી જ એ કાર્ય થઇ શકે છે. એવા અનિષ્ટ અંશ-વાળા મનુષ્યો પર જનસમાજને જેમ અણગમો થાય છે, તેમ જન-સમાજના વિચારોના પ્રતિનિધિરૂપ સાહિત્યમા પણ એ અણગમો પ્રકટ થાય છે, જનસમાજના હિતાર્થે સાહિત્ય એવા મનુષ્યો પર ઉપાલંભનો પ્રહાર કરે છે. આ કારણથી, ઋગ્વેદના મંત્રોમાં પણ કંજુસ અને લોભીને સ્થાન મળેલું છે. એવા મનુષ્યો સંબંધે પૂષનને પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે કે

अदित्संतं चिदाघृणे पूषन्दानाय चोदय ।
पणेश्चिद्वि म्रदा मनः ॥
परि तृंधि पणीनामारया हृदया कवे ।
अथेमस्मभ्यं रंधय ॥
वि पूषन्नारया तुद पणेरिच्छ हृदि प्रियं ।
अथेमस्मभ्यं रंधय ॥
आ रिख किकिरा कृणु पणीनां हृदया कवे ।
अथेमस्मभ्यं रंधय ॥

मं० ६ । सू. ५३। ३–५–६–७.

'હે દીપ્તિવાળા પૂષન્! દાન કરવાની ઇચ્છા વગરના (પુરુષ)-ને દાન કરવાની પ્રેરણા કર; લોભીનું મન પણ નરમ કર.'

'હે કવિ (ડાહ્યા પૂષન્)! લોભીઓનાં હૃદય આરા (પરોણા) વડે ચીર; પછી એમને અમારે વશ કર.'

'હે પૂષન્! આરા (પરોણા) વડે લોભીનું હૃદય ચીર; તેના હૃદયમાં (અમારૂં) પ્રિય ઇચ્છ, પછી એમને અમારે વશ કર.'

'હે કવિ (ડાહ્યા પૂષન્)! લોભીઓનાં હૃદય કોતરી ચૂરા કર; પછી એમને અમારે વશ કર.'

કંજુસ અને લોભીનાં હૃદય નરમ કરવાની, તેમના હૃદયમાં પરોણા ભોંકીને તેના કકડા કરવાની આ ઉત્કંઠા તેમના તેમ જ જનસમાજના હિત ખાતર ઉત્પન્ન થયેલી છે. એવા મનુષ્યોનાં હૃદય ચીરાય, તેમાં સદ્‌ભાવ પેસે અને તેઓ જનસમાજનું પ્રિય કરવા તરફ વળે, તેથી તેમને લાભ છે—તેમનાં હૃદય ઉન્નતિ પામે તેમ છે, તેમ જ જનસમાજને લાભ છે —એવા મનુષ્યો જનસમાજને વશ (અનુકૂળ) થાય તો જનસમાજને નડતા કંટક દૂર થઈ જાય તેમ છે. એવા મનુષ્યોનાં હૃદય એવાં સખત થઇ ગયેલાં હોય છે કે પરોણા ભોંકયા વિના અને ચીરા પાડયા વિના તેમના ઉપર અસર થતી નથી; તેથી, એવા પ્રહારની જરૂર પડે છે, સાહિત્યનું સ્વરૂપ બદલાયું અને દેવોની પ્રાર્થનાના મંત્રને બદલે વૃત્તાન્ત અને વર્ણન રચાયાં ત્યારે આ પ્રહારનું કામ દેવોને સોંપવાને બદલે કવિઓએ પોતે કરવા માંડયું. કંટકરૂપ મનુષ્યોનાં હાસ્ય-પાત્ર વૃત્તાન્ત વર્ણવી કવિઓએ કટાક્ષકથનના પરોણા ભોંકવા માંડયા. આ રીતે ઐતરેય બ્રાહ્મણમાં 'ભૂખથી ઘેરાયેલા' સૌવયસિ અજીગર્ત-નો લોભ વર્ણવી તેને હાસ્યપાત્ર કર્યો છે. તે સો (દામ) માટે પોતાના પુત્ર શુનઃશેપને યજ્ઞમાં વધ કરવા સારૂ વેચાતો આપે છે. તે પછી શુનઃ-શેપને બાંધનાર કોઈ મળતું નથી તો અજીગર્ત કહે છે કે 'મને બીજા સો આપો હું બાંધું.' તે પછી શુનઃશેપનો વધ કરનાર કોઈ નથી મળતું તો અજીગર્ત કહે છે કે, 'મને બીજા સો આપો તો એનો હું

વધ કરૂં.' આ કટાક્ષકથન દારિદ્ર્યથી થતા લોભ અને લોભથી થતી નિષ્ઠુરતાને હાસ્યપાત્ર બનાવી એવી અનિષ્ટતાને ત્યાજ્ય કરવાનો પ્રયાસ કરે છે.

કટાક્ષકથન આ રીતે હૃદય ચીરનારૂં છે તેથી જે હૃદય ચીરવા જેવાં હોય તેના પર જ તેનાં બાણ છુટવાં જોઈએ. જ્યાં દોષ ન હોય ત્યાં દોષનો મિથ્યા આરોપ કરવામાં માત્ર દ્વેષ હોય છે, અને દ્વેષથી જનસમાજની સેવા થતી નથી. તેમ જ જ્યાં દોષ હોય ત્યાં તે દોષથી જનસમાજનું અહિત થાય છે એવી જેને ગંભીર પ્રતીતિ થઈ હોય તે જ કટાક્ષકથનને સાહિત્યની ઉંચી પંક્તિમાં આણી શકે છે. માત્ર વેર વાળવાની વૃત્તિથી રચાયેલાં કટાક્ષકથન ઉન્નતિહીન હોય છે, અને, સાહિત્યમાં એવા લેખને સ્થાન મળતું નથી. વળી, કટાક્ષકથનનો પ્રહાર જેમ હાસ્યરસથી નરમ થાય છે, તેમ હાસ્યપાત્ર ન હોય તેવા અંશનો કટાક્ષકથનમાં સમાવેશ થઈ શકતો નથી. અમુક દોષ માટે હાસ્યપાત્ર થયેલા મનુષ્યોમાં કોઇ સારા અંશ પણ હોય, પરંતુ, તેનું વર્ણન કટાક્ષકથનમાં દાખલ થઇ શકતું નથી. એ અંશ વર્ણવવામાં આવે તો હાસ્યરસ ખંડિત થાય અને જીવનચરિત્ર તથા ઇતિહાસના અંશ અસ્થાને મિશ્રિત થવાથી કટાક્ષકથન કદર્થિત થાય. તેની સાથે એ પણ લક્ષમાં રાખવાનું છે કે વાસ્તવિકતાનો નાશ કરી અસંભવ દાખલ કર્યાથી બીજા રસ પેઠે હાસ્યરસમાં પણ ક્ષતિ થાય છે, તે માટે, હાસ્યપાત્ર મનુષ્યને એકેએક દોષથી ભરેલો વર્ણવવો ન જોઇએ. એવો મનુષ્ય કોઇ હોતો નથી. ગમે તેવો દુષ્ટ મનુષ્ય પણ કેટલાક દોષથી મુક્ત હોય છે. તેથી, મનુષ્યના સ્વભાવનું બંધારણ લક્ષમાં લેતાં જે જાતના મનુષ્યમાં જેવા દોષ સંભવે તે જાતનો નમુનો માત્ર તેવા દોષ માટે જ હાસ્યપાત્ર થતો ચિતરવો જોઇએ.

તેમ જ વળી, બીજો એક નિયમ છે કે જે વિષય દીર્ઘ કાળ સુધી જનસમાજના લક્ષમાં આવે એવા હોય તે તરફ જ કટાક્ષકથનની પ્રવૃત્તિ હોવી જોઇએ. વર્તમાન સમયની જે જુજ બાબતો થોડા

વખતમાં ભૂલાઈ જાય તેવી હોય તેનો સાહિત્યમાં સંગ્રહ થઈ શકતો નથી, અને, કટાક્ષકથનમાં પણ એ જ નિયમ પ્રવર્તે છે. માર્ક પેટિસન કહે છે તેમ 'બધી ક્ષુદ્ર વસ્તુઓમાં ક્ષુદ્ર કલહ જેવું ક્ષુદ્ર બીજું કાંઇ હોતું નથી.' વ્યક્તિઓ વચ્ચેના ક્ષુદ્ર કલહથી કટાક્ષકથનનું સાહિત્ય રચી શકાતું નથી.

જનસમાજના ઇતિહાસમાં લાંબી મુદત સુધી પહોંચતા વિષયોમાંના દોષ તરફ કટાક્ષકથન ઉપર પ્રમાણે પ્રવૃત્તિ કરે છે, તેથી એવી લાંબી મુદત દરમ્યાન એવા દોષને વળગી ગયેલા વિચારો અને લાગણીઓ ઉપર પણ કટાક્ષકથન પ્રહાર કરે છે. કાંટાવાળો કે ઝેરી છોડ જમીનમાં ઉગ્યા પછી લાંબી મુદત ટકે છે ત્યારે તેના મૂળ સાથે જમીનમાંનો કેટલોક ભાગ સજ્જડ વળગે છે અને તે છોડ કહાડી નાખતાં જમીનમાંના એવા ભાગની પણ ઉથલપાથલ કરવી પડે છે, તે પ્રમાણે, અમુક પ્રકારની મૂર્ખતા, દુર્ગુણ, દુરાચાર કે અનિષ્ટતા જનસમાજમાં લાંબી મુદત સુધી વસવાથી તેને કેટલાંક આવરણ સજ્જડ વળગે છે, અને એ આવરણનો વિચ્છેદ થોડા ઘણા કષ્ટ વિના થઇ શકતો નથી. તેમ જ વળી, લાંબા પરિચયથી એ મૂર્ખતા, દુર્ગુણ, દુરાચાર કે અનિષ્ટતા જનસમાજના નહાના કે મહોટા ભાગને પ્રિય થઈ પડેલાં હોય છે અને એ પ્રીતિ તોડાવ્યા વિના છુટકો હોતો નથી. તેથી, જે વિચારો, લાગણીઓ, સંસ્થાઓ કે વસ્તુઓ જનસમાજને લાંબા પરિચયથી પ્રિય થઇ પડી હોય તે ઉપર કટાક્ષકથનનો પ્રહાર ન કરવો એવો નિયમ થઇ શકતો નથી. એ વિષયોમાં દોષ હોય તો તેના પર કટાક્ષકથનના પ્રહાર આવશ્યક થાય છે, કેમકે, તેથી એ દોષ ઉપર જનસમાજનું ધ્યાન બહુ સબળ રીતે ખેંચાય છે. અપાત્ર ઉપર પ્રીતિ થઇ હોય ત્યાં એ પ્રીતિ મુકાવવા માટે તે અપાત્રની હાસ્યાસ્પદતા દર્શાવવી એના જેવો બીજો ઉપાય હોતો નથી. સ્પેનમાં 'શિવલરી'ને નામે ગાંડાં કહાડવાનો પ્રચાર બહુ વધી ગયો હતો અને જનસમાજના મહોટા ભાગની એ મૂર્ખતા ઉપર રુચિ બંધાઈ હતી તેથી ડૉન કિવક્ષોટની કથા રચી સર્વાન્ટિસે એ પ્રચાર અને રુચિ પર કટાક્ષકથનના પ્રહાર કર્યા હતા.

રોમન કેથોલિક પંથમાં જેસ્યુઇટ મંડળે અસદાચારનો બચાવ કરનારા મિથ્યાવાદ (casuistry) બહુ ફેલાવ્યાથી અને તે ઉપર લોકોની શ્રદ્ધા બેઠેલી હોવાથી પાસ્કલે 'પ્રોવિન્શિલ લેટર્સ' લખી એ મિથ્યાવાદના કલ્પિત નમુના રચી કટાક્ષકથનની પદ્ધતિએ એ વાદનો ઉપહાસ કર્યો હતો. જે ભ્રમ બહુ વિસ્તાર પામ્યો હોય અને લોકોના પક્ષપાતને પાત્ર થયો હોય તે એ કારણોથી હાસ્યાસ્પદતામાંથી મુક્ત થઇ શકતો નથી, પણ, તે ભ્રમ દૂર કરાવવા સારૂ તેની હાસ્યાસ્પદતા દર્શાવવાની ખાસ જરૂર પડે છે. અલબત્ત, જેમાં દોષ નથી હોતો તેમાં હાસ્યાસ્પદતા નથી હોતી. એવી વસ્તુનો ઉપહાસ કરવાનો પ્રયત્ન વ્યર્થ જાય છે; અને, તેને હાસ્યાસ્પદતામાંથી બચાવવાનો નિયમ કરવાની જરૂર રહેતી નથી. હેઝલિટ કહે છે કે Ridicule is the test of truth ('ઉપહાસ એ સત્યની કસોટી છે') એ ઉક્તિ એવા અર્થમાં ખરી છે કે સત્યનો કટાક્ષકથનથી ઉપહાસ કરવા જતાં એવો પ્રયત્ન નિષ્ફળ જાય છે તથા તેમાં હસવા સરખું શું છે તે પણ સ્પષ્ટ થતું નથી, અને એ રીતે સત્યની સત્યતા સાબીત થાય છે.

આ નિયમ લાંબો કાળ ટકતી સંસ્થાઓને લાગુ પડે છે તેમ ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓને પણ લાગુ પડે છે. ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓના લક્ષણમાં કોઇ હાસ્યાસ્પદ અંશ હોય તો હાસ્યપાત્ર નમુના કલ્પવામાં એવા અંશ ઉપાદાન તરીકે વાપરી શકાય છે. ઉદાત્તતા અને સાધુતાને માટે ઇતિહાસમાં સંસ્મરણીય થયેલી વ્યક્તિઓનાં જીવનચરિત્રમાં હાસ્યપાત્ર લક્ષણો હોતાં નથી. પરંતુ, કેટલીક વ્યક્તિઓ એવી હોય છે કે તેમનામાં કેટલાક મ્હોટા ગુણ હોવા છતાં લોભ કે ક્રોધ કે ઇર્ષ્યા કે અભિમાન કે એવો કોઇ અવગુણ હોય છે અથવા સ્વભાવનું કોઇ જાતનું કઢંગાપણું હોય છે, અને, એવા અંશ હાસ્યપાત્ર થાય છે. એ વ્યક્તિઓ ઇતિહાસમાં પ્રતિષ્ઠા પામેલી હોય છે એ હકીકતથી તેમના એ અંશથી હાસ્યપાત્રતા જતી રહેતી નથી. આ રીતે, હાથી અને શિયાળની વાતમાં, રાજ્યલોભને વશ થતાં શિયાળ-

થી દોરાઇ તેણે બતાવેલા માર્ગે દોડનાર અને એ રીતે આખરે કાદવમાં પડનાર હાથી કર્પૂરતિલક તે કોઇ સામાન્ય મનુષ્યનો નમુનો નથી, પણ, કેટલાક સુપ્રસિદ્ધ યોદ્ધાઓ અને રાજાઓનો નમુનો છે. રાજ્યલોભ મ્હોટી પદવીના મનુષ્યોમાં ઉદ્દ્ભૂત થાય છે તે દર્શાવવા કર્પૂરતિલકને હાથી કલ્પ્યો છે, અને, એવા મનુષ્યો હલકા અને લુચ્ચા સલાહકારોની બુદ્ધિએ ચાલી ઠગાય છે, એ દર્શાવવા તેને દોરી જનારને શિયાળ કલ્પ્યું છે. મ્હોટા માણસોના દોષ પ્રશંસા કરવા યોગ્ય હોતા નથી, પણ, ત્યાજ્ય કરવા માટે ધડો લેવા યોગ્ય હોય છે. એ વાત જનસમાજના લક્ષ આગળ રાખવાની જરૂર હોય છે.

જનસમાજમાં પ્રવર્તતા અનિષ્ટ અંશ સુધારવા માટે જ કટાક્ષકથનનો ઉપયોગ થઇ શકે છે, તેથી, કટાક્ષકથનનો ઉપયોગ કરનારના અંતઃકરણમાં એવા સુધારા માટે ખરેખરી ઉત્કંઠા હોવી જોઇએ; જનસમાજનો અપરાધ કરનારને જનસમાજ તરફથી એવી શિક્ષા કરવાનો અધિકાર સામાજિક સુધારણાની ખરેખરી તીવ્ર ઇચ્છા ધારણ કરનારને જ મળે છે. એવી ઉત્કંઠા અને તીવ્ર ઇચ્છાથી જનસમાજમાંના અનિષ્ટ અંશના સ્વરૂપ વિશે ચિત્તમાં વિમર્શન થાય છે, અને, તેને પરિણામે એ સ્વરૂપ પર સખ્ત અરુચિ ઉત્પન્ન થતાં જનસમાજની સખ્ત અરુચિને એકઠી કરી એ સ્વરૂપ તરફ વાળવાની પ્રવૃત્તિ થાય છે. આ પ્રવૃત્તિથી કટાક્ષકથનનો ઉદ્દ્ભવ થાય છે. ટેઇન કહે છે, ‘કોઇ મનોવ્યાપાર વિમર્શન કરતાં કટાક્ષકથનને વધારે અનુકૂલ નથી. વિમર્શન એટલે ધ્યાનની એકાગ્રતા, અને, ધ્યાનની એકાગ્રતા અન્તર્ભાવના વેગ તથા સ્થાયીપણાને સોગણું વધારે છે. દુર્ગુણ વિશે ચિંતન કરવામાં જે મગ્ન થાય છે તેને દુર્ગુણ તરફ ધિક્કાર આવે છે. અને, તેનું ચિંતન જેમ ઉગ્ર તેમ તેનો ધિક્કાર વધારે ઉગ્ર હોય છે. આવી સ્થિતિ હોય છે ત્યારે ગંભીર વક્રોક્તિનું શસ્ત્ર સહુથી વધારે સ્વાભાવિક થઇ પડે છે, કારણ કે, એકાગ્ર થયેલા ધિક્કારની તે સાક્ષી પુરે છે. જે એવી વક્રોક્તિનો ઉપયોગ કરે છે તે પોતાની પ્રથમ પ્રવૃત્તિને

દાખી રાખે છે; પોતાની સામે પોતે ભાષણ કરતો હોય એવો તે ડોળ કરે છે, અને, પોતાને પોતાના વિરોધીનો વેશ ભજવવાની ફરજ પાડે છે. બીજી તરફથી જોતાં માલમ પડે છે કે આ દુઃખભરી સ્થિતિનો જાણી જોઇ કરેલો અંગીકાર તે ચિત્તમાંનો અત્યન્ત તિરસ્કાર સૂચવે છે, વિરોધીને આપેલું શરણ તે તેનું સહુથી સખ્ત અપમાન હોય છે.' (હિસ્ટરી ઑફ ઇંગ્લિશ લિટરેચર.) હાસ્યના પાત્રમાં ખરેખરા દોષ હોય ત્યારે જ આ તિરસ્કાર અને અપમાન યથાર્થ થાય છે. હેઝલિટ કહે છે તેમ 'સહુથી ભારે બદનકશી સત્યથી થાય છે અને વાક્ચાતુર્યનાં શલ્ય ખચકા (કર્ણ) વાળાં થાય છે તે સત્યથી થાય છે.' (લેક્ચર્સ ઑન ધિ ઇંગ્લિશ કૉમિક રાઇટર્સ.)

કટાક્ષકથનનો એક ઉપપ્રકાર એવો છે કે તેમાં હાસ્યપાત્ર વસ્તુનાં કેટલાંક અંગ કે કેટલીક ખાશીઅતો પરસ્પર પ્રમાણ સાચવ્યા વગર એવી રીતે વધારી દેવામાં આવે છે કે તેથી સમસ્ત વસ્તુના સ્વરૂપને મળતાપણું કાયમ રહે છે, પણ, એકંદર દેખાવ અસંગત અને હસવા સરખો થાય છે. હાસ્યપાત્ર વસ્તુની કેટલીક રેખાઓ આમ મ્હોટી થઇ જવાથી તે રેખાઓમાં રહેલું મૂળ તરેહવારપણું ખાસ પ્રાદુર્ભૂત થાય છે, એ રેખાઓમાં વસતી હાસ્યાસ્પદતા સ્પષ્ટ રીતે બહાર પડે છે, અને તેથી, કેટલીક રેખાઓની વિકૃતિ થયા છતાં તથા બીજી રેખાઓ અસલ પ્રમાણે એમની એમ રહ્યા છતાં વસ્તુનું એકંદર સ્વરૂપ વધારે સારી રીતે નજર આગળ આવે છે. અમુક નમુનાના મનુષ્યોમાં કે તેમણે પ્રિય માનેલી સંસ્થાઓમાં રહેલી મૂર્ખતાની, અનિષ્ટતાની કે દુષ્ટતાની રેખાઓ આ રીતે મહોટા અને અનિયમિત પ્રમાણમાં વધારવાથી અને તેમના સ્વરૂપની બાકીની રેખાઓ મૂળ પ્રમાણમાં રહેવા દીધાથી જે વિરૂપતા થાય છે તે ચિત્તને હાસ્યાનુકૂલ વૃત્તિમાં આણીને અને સ્વરૂપમાં રહેલી હાસ્યમયતાને વિરોધદ્વારા આગળ પાડીને હાસ્યરસને વિશેષ રીતે પુષ્ટ કરે છે. આ ઉપપ્રકારને ઇંગ્રેજીમાં caricature કહે છે. આપણી ભાષામાં તેને માટે યથાર્થ

શબ્દ યોજવો કઠણ છે. કદાચ 'અતિકથા,' 'અતિચિત્ર,' 'અતિરેખાવર્ણન' કે એવો કોઇ શબ્દ ખાસ લક્ષણા કરીને યોજી શકાય. 'ઢોંગસોંગ' શબ્દ આવી નવી લક્ષણાથી વાપરવો એ વધારે ઘટતું લાગે છે, અને, એમાં શબ્દાર્થ તથા વ્યાકરણનો અનાદર થતો હોય તો બીજો એવો કોઈ સૂચક શબ્દ નક્કી કરવો જોઇએ કે જેથી અર્થનો પ્રકાશ સારો થાય.

આ ઉપપ્રકારનાં સંક્ષિપ્ત ઉદાહરણ આપવાં મુસ્કેલ છે, કેમકે, આખું વર્ણન વાંચ્યા પછી જ વધારી દીધેલી રેખાઓની વિકૃતિ ધ્યાનમાં આવે છે. કદાચ નીચેનાં ઉદાહરણમાં એવી વિકૃતિ દૃષ્ટિગોચર થશે:

'બંદીવાનો દોદળા ગામના રહીશ છે. એમાં કેટલાક ગરાશીઆ છે, કેટલાક વાણીઆ છે, કેટલાક બ્રાહ્મણ છે, કેટલાક કણબી વગેરે છે. એમના ગામમાં ધાડ પડી તે વારે એ સર્વે બાયલા, કાયર થઇ રડવા લાગ્યા. કોઇ સંતાઇ ગયા, કોઇ નાશી ગયા, તેથી ચોર સુખે ચોરી કરી ચાલ્યા ગયા. કેદીઓ કહે, "મહારાજ! એમાં અમારો શો અપરાધ છે? અમે લૂંટાયા, અમારો માલ ગયો. ચોરને બદલે અમને ઝાલી આણ્યા છે." રાજા કહે, "મેં કાયદો કર્યો છે કે મારા મૂલકમાં જે કાયર માલૂમ પડે તેને સજા કરવી. તમારા ગામમાં બચાવ તમે નહિ કરો તો કોણ કરશે? શું ગામો ગામ ફોજ રાખું?" ગરાશીઆ નીચું જોવા લાગ્યા; પણ બ્રાહ્મણ વાણીઆ આદિને આ વચન નવાઇનાં લાગ્યાં. તે નિર્લજ્જ કહે, "તો શું અમારો દંડ લીધે અમે શૂરા થવાના છીએ?" વનરાજ કહે, "હું તમને દંડ નહિ કરૂં, ને કેદે નહિ બેસાડું, તમને ચૂડા પહેરાવી બે વરસ બાઇડીને વેશે રહેવાની સજા કરીશ. મંત્રી! ચૂડા મંગાવો." રજપૂતોની આંખમાંથી આંસુ પડવા લાગ્યાં, વાણીઆ બે હાથે સલામો કરતા કહે, "મહારાજ! આ ગરાશીઆ તો ઘરમાં બે વરસ ભરાઇ બેઠા ગરાશવડે પેટ ભરશે. એમને ખેતરાં છે તેનો દાણો આવે છે, પણ અમારે તો હાટ માંડી બેસવું, ગુજરીમાં જવું, માલ ખરીદવો ને વેચવો, તેથી બાઇડી-

ને વેશે ને ચૂડાવાળે હાથે અમારી બહુ ફજેતી થશે, લોક હસશે ને છોકરાં તાળીઓ પાડશે!" બ્રાહ્મણો કહે, "મહારાજ! અમારે પણ ભિક્ષાવૃત્તિ તેથી ફરવા જવું, વળી સરાવવા જવું, હોમ કરાવવા; અમારે તો એ સજાથી લાજી મરવાનું થશે!" કણબીઓ કહે, "મહારાજ! અમે બાયડીનાં લુગડાં ને ચૂડા પહેરી ખેતી કેમ કરીશું? ગાડાં ભરી ધાન્ય વેચવા કેમ જાશું? અમે મૂછોવાળા બાયડીના ઘાઘરા સાડલા કે ચૂડા પહેરવાથી બહુ કઢંગા દેખાઇશું! આટલો ગુનાહ માફ કરો બાપજી!" વનરાજ કહે, "તો હવે હિમ્મત પકડી લડશો?" બંદીવાનો કહે, "બાપજી! જીભથી તો લડીએ, ને જો એવો બંદોબસ્ત કરો કે સામાવાળા અમને ના મારે તો વળી હથીઆરથી જરા અજમાશ કરીએ."'

વનરાજ ચાવડો.

'બગલું એ આવે એ જાયરે; બગલું ફોકટ ફેરા ખાયરે;
બગલું કયા વહુને લઈ જાયરે? પાછળ કયા ભાઈ દોડયા જાયરે?
બગલું મોતીવહુને લઈ જાયરે; પાછળ દીનાભાઈ દોડયા જાયરે.
એ મારી બાઈરીને લઈ જાયરે; મારૂં પણતર ફોકટ થાયરે;
એ મારા પૈસા રાયગળ જાયરે; (મારો મનખો વાંઢો થાયરે.)
એ હું તો પરણ્યો તે થયું ફોકરે; મારાં નાણાં બેઠાં રોકરે.'

રાંદેલ. (રન્નાદેવી) નાં ગીત.

પહેલા ઉદાહરણમાં, બીકણ ને કાયર માણસો પોતાનો સાધારણ ધંધો કરતા હોય તે વેળા તેમના કાયરપણાની રેખાઓ અતિશય વધારો કરીને દેખાડી હોય તો એકંદર ચિત્ર કેવું હાસ્યજનક થાય તે દર્શાવ્યું છે; તેમ જ, એવા મનુષ્યો કેવા નિર્લજ્જ થઈ પોતાના કાયરપણાને ઠેઠ સુધી વળગી રહે છે તે પણ એવા સ્વભાવની રેખાઓનો વિસ્તાર કરીને દર્શાવ્યું છે. બીજા ઉદાહરણમાં કન્યા શોધી કહાડવામાં પડતી મહેનતથી અને લગ્નમાં થતા ખર્ચથી વહુની કિંમત

કરનાર અને તે કારણથી વહુની સલામતી માટે અધીરો થઈ ફરનાર માણસ વહુ ખોવાઈ જાય ત્યારે કેવો ઘેલો અને બહેબાકળો થઈ જાય છે તે તેના એ સ્વભાવની રેખાઓ બહુ મ્હોટા પ્રમાણમાં વધારીને દર્શાવ્યું છે અને એ રીતે એ સ્વભાવમાં રહેલી હાસ્યપાત્રતા પ્રકટ કરી છે.

આ ઉદાહરણોની પરીક્ષા કરતાં એક વાત એ લક્ષમાં આવશે કે આવી રીતે કલ્પેલા હાસ્યમય પ્રસંગો વિચારમાં લેતાં ચિત્ત આગળ તેમનું મૂર્તિમન્ત ચિત્ર ઉભું થાય છે અને તે ચિત્રમાં પ્રમાણ ઉપરાંત વધી ગયેલી રેખાઓનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. રેખાઓના વિસ્તાર અને પ્રમાણ-ની વિષમતા આવા પ્રસંગને ખાસ કરી ચિત્રયોગ્ય બનાવે છે. પહેલા ઉદાહરણમાંનું વર્ણન વાંચતાં મૂછો દેખાતા છતાં સાલ્લા ઘાઘરા અને ચૂડા પહેરી દુકાને તોળતા તથા બજારમાં સોદો કરતા વાણીઆ, શેરી-ઓમાં ઝોળી લઈ ફરતા તથા નદી કિનારે ક્રિયા કરાવતા બ્રાહ્મણો, અને હળ ફેરવતા તથા ગાડાં હાંકતા કણબીઓનાં ચિત્ર નજર આગળ આવે છે; તેમ જ એક તરફ યુદ્ધમાં હિંમત ધરી લડવાની આજ્ઞા કરતો વનરાજ અને બીજી તરફ 'અમને સામાવાળા ના મારે તો હથિઆર અજમાવીએ' એવું કહેતા બંદીવાનો એમ સામસામા ઉભેલાનું ચિત્ર નજર આગળ આવે છે. બીજા ઉદાહરણમાં, સ્ત્રીને ઉપાડી લઈ જતું બગલું (=સ્ત્રીનો કોઈ અગમ્ય રીતે વિનાશ થઈ જશે એવી બીક ભરેલી કલ્પના) અને, તેની પાછળ 'ઓ મારી બઈરીને લઈ જાયરે, મારૂં પરણેતર ફોકટ થાય રે' એવી બુમ પાડી દોડયો જતો મનુષ્યઃ એવું ચિત્ર નજર આગળ આવે છે. એ રીતે 'કેરીકેચર'નું કલાવિધાન ચિત્રરચનાને ઘણું અનુકૂળ છે, અને તેથી, એ વિધાનની વ્યાખ્યામાં ચિત્રરચનાનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવે છે. 'કેરિકેચર તે કટાક્ષ-કથનના પ્રયોજન માટે કઢંગી રચનાનો ઉપયોગ કરવાની કળા છે. તેમાં ચિત્ર ચિતરીને કે મૂર્તિ ઘડીને હાસ્યમય રેખાઓ પ્રદર્શિત કરવામાં આવે છે.' (કેરીકેચર વિશે લેખ, એનસાઇક્લોપીડિઆ બ્રિટાનિકા, અગીઆરમી આવૃત્તિ.)

'કેરિકેચર'માં રહેલી આ ચિત્રયોગ્યતાને લીધે કેટલીક વાર એ શબ્દથી માત્ર 'ચિત્રદ્વારા પ્રકટ કરેલું કટાક્ષકથન' એટલો જ અર્થ ઉદ્દિષ્ટ કરવામાં આવે છે. ઈંગ્લાંડમાં એવાં ચિત્રનો પ્રથમ વિધાયક હોગાર્થ નામે ચિત્રકાર ઇસવી સનના અઢારમા સૈકામાં થઈ ગયો. તેણે જનસમાજમાં પ્રવર્તતી મૂર્ખતા અને દુષ્ટતાનો ચિત્રો દ્વારા ઉપહાસ કર્યો છે, અર્થાત્ અમુક પ્રસંગોમાં આવેલા મૂર્ખ અને દુષ્ટ મનુષ્યોના કલ્પિત ચિત્ર ચિતરી એવા નમુના પર કટાક્ષ કર્યા છે. એવા મનુષ્યોના ચરિત્રમાં એક પછી એક આવતા વિવિધ પ્રસંગોમાં જુદાં જુદાં ચિત્ર ચિતરી તે સમસ્ત વડે તેણે ચિત્રમય નાટક રચ્યાં છે, અને તેમાં હાસ્યરસનું દર્શન કરાવ્યું છે.

'કેરિકેચર'નાં ચિત્રનો (cartoon) 'કાર્ટુન' નામે પેટા પ્રકાર વર્તમાન સમયમાં ઉત્પન્ન થયો છે. લોકોના મનમાં રમી રહેલા ચાલતા વિષયોનો એવા ચિત્રમાં ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે. એ ચિત્રોમાં બહુધા રાજકીય બાબતો સંબંધે હાસ્યમય ટીકા કરવામાં આવે છે. એમાં જાણીતા પ્રસંગો ચિતરવામાં આવે છે, તેથી, નમુનારૂપ વ્યક્તિઓ નહિ પણ ખરેખરી વ્યક્તિઓ ચિતરવામાં આવે છે. એક વેળા એવાં ચિત્રવડે બહુ દ્વેષભર્યા હુમલા કરવામાં આવતા, પરંતુ હવે એવો ડંખ એ ચિત્રોમાંથી નિકળી ગયો છે. ઇંગ્લાંડમાં હાસ્યરસનાં ચિત્રદ્વારા જાહેર સવાલોની ચર્ચા કરનારાં અનેક વર્તમાનપત્રો પ્રસિદ્ધ થાય છે. તેમાં રાજકાર્યોના અગ્રેસરોને અમુક કલ્પિત પ્રસંગમાં આવેલા અને સંભાષણ કરતા ચિતરી તે પ્રસંગદ્વારા તેમની કૃતિઓ તથા વિચારોનો મંદ ઉપહાસ કરવામાં આવે છે, અને, એ ઉપહાસવડે તે કૃતિઓ તથા વિચારોની યોગ્યાયોગ્યતાની ચર્ચા કરવામાં આવે છે. 'એ સર્વમાન્ય છે કે "કાર્ટુન"નો કાંઇક ઉદ્દેશ હોવો જોઇએ. ભાવાર્થ રૂપે રહેલા વિચારનું તેમાં સ્પષ્ટ રીતે દર્શન થવું જોઈએ, અને બને તો, તે દર્શનથી હાસ્ય ઉપજવું જોઇએ; અને એ રીતે વિચાર દર્શાવતાં ગમે તેટલી મર્યાદા કે અંકુશ રાખ્યાં હોય

તોપણુ, અને તેમાં પ્રસંગોપાત્ત પ્રોત્સાહક કાવ્ય સરખી ભાવના હોય તો પણ, વર્તમાનપત્રમાં વિવેચનનો મુખ્ય લેખ (leading article) ચિત્રમય બનાવ્યો હોય એવું તેનું સ્વરૂપ હોવું જોઈએ.' (એનસાઈક્લોપીડિઆ બ્રિટાનિકા, અગીઆરમી આવૃત્તિ, કાર્ટૂન વિશે લેખ.) આવાં ચિત્રમાં વ્યક્તિઓ ખરેખરી લેવામાં આવે છે, પણ, તે વ્યક્તિઓએ કરેલાં કાર્ય કલ્પિત પ્રસંગોના રૂપમાં મુકવામાં આવે છે. આ કલ્પિત પ્રસંગો સાધારણ વ્યવહારમાં બનતા અથવા ઐતિહાસિક પ્રસંગોમાં કે વાર્તાઓમાં આવેલા બનાવોના હોય છે. ખરી વ્યક્તિઓને તે પ્રસંગને અનુકૂળ વેશમાં ચિતરવામાં આવે છે, અને તેથી તેમ જ તેના મુખમાં મુકેલાં વચનથી, ચિત્ર હાસ્યમય થાય છે. ઇસપનીતિમાંના તથા તેના જેવી બીજી વાર્તાઓમાંના પ્રસંગ લઈ ખરી વ્યક્તિઓને પશુરૂપે પણ ચિતરવામાં આવે છે. લન્ડનમાં નિકળતું 'પંચ' પત્ર આ પ્રકારનાં ચિત્રદ્વારા ચર્ચા કરનાર વર્તમાનપત્રોમાં મુખ્ય છે.

વિલક્ષણ રેખાઓ વધારવાથી થતા 'કેરિકેચર'ને ચિત્રનું રૂપ આપી શકાય છે તે પ્રમાણે વાણી વડે કે અંગ વડે અનુકરણ કરીને પણ એ કાર્ય થઈ શકે છે. કેટલાક મનુષ્યોની ધાંટો કહાડવાની કે વાક્યરચનાની રીતમાં તેમના સ્વભાવનું તરેહવારપણું રહેલું હોય છે, અને, તેની નકલ વધારેલા રૂપમાં કરી એ તરેહવારપણામાં રહેલી હાસ્યમયતા દર્શાવવામાં આવે છે. તેમ જ, સ્વભાવનું એવું તરેહવારપણું આંખ, મહોં, કે હાથની કઢંગી ચેષ્ટા કરવાની ટેવમાં હોય ત્યારે તેવી ચેષ્ટા મહોટા રૂપમાં કરી તેની હાસ્યમયતા દર્શાવવામાં આવે છે. ફક્ત 'ચાળા પાડવાથી' આ કાર્ય થઈ શકતું નથી.

અલબત્ત, આ રીતે મનુષ્યના સ્વભાવની કઢંગી રેખાઓ વધારી દઈને પ્રકટ કરવામાં એવા સ્વભાવનું યથાર્થ સ્વરૂપ દરેક રીતે જળવાય એમ હમેશ બનતું નથી. કોઇક વેળા કેટલીક રેખાઓ હોય તેના કરતાં વધારે હાસ્યપાત્ર ચિતરાય છે, અને, કોઈક વેળા કેટલીક

રેખાઓ હોય તેના કરતાં ઓછી હાસ્યપાત્ર ચિતરાય છે. આ પ્રકાર જ એવો છે કે તેમાં સમતા બરાબર જળવાતી નથી. પ્રો. બર્ગસન કહે છે તેમ હાસ્યરસદ્વારા મનુષ્યોના દોષ માટે દંડ કરતાં યથાર્થતા ઝીણવટથી સાચવી શકાતી નથી, પણ, એકંદરે પરિણામમાં સરેરાશ ઇનસાફ ("average of justice") થાય છે.

હાસ્યમય કૃતિનો બીજો એક પ્રકાર તે parody ('પરિહાસમય અનુકરણ') છે. એ પ્રકાર એવો છે કે ગંભીર વિષયના કોઈ લેખમાંનાં વચનો કે શૈલીની નકલ હલકા વિષયના વર્ણનમાં આવે છે, અને, એ રીતે ગંભીરતા તથા લઘુતાને પાસે પાસે મુકીને તે બેના વિરોધવડે હાસ્ય ઉપજાવવામાં આવે છે. આ રીતે,

(અસલ.)

જીવને શ્વાસતણી સગાઈ, ઘરમાં ઘડી ન રાખે ભાઈ;
બાપ કહે છે બેટો અમારો, માતા મંગળ ગાઈ;
બેની કહે છે બંધવ અમારો, બાડ પડે ત્યારે ભાઈ.
જીવને શ્વાસતણી સગાઈ, ઘરમાં ઘડી ન રાખે ભાઈ.
લિંપ્યું ને ગુંપ્યું આંગણું ને કાઢયારે વેળા થઈ;
અડશો મા તમે અભડાશો એમ લોક કરે ચતુરાઈરે;
જીવને શ્વાસતણી સગાઈ, ઘરમાં ઘડી ન રાખે ભાઈ.

(નકલ.)

લાડુને દાળતણી સગાઈ, મુખમાં ઘડી ન થાય જુદાઈ;
જીભ કહે છે લાગ અમારો, દાંત રહ્યા મલકાઈ;
પેટ કહે ભક્ષ અમારો, ફુંડ વધે ત્યારે મોટાઈરે;
લાડુને દાળ તણી સગાઈ, મુખમાં ઘડી ન થાય જુદાઈ.
રેડયું ને ઢોળ્યું ઘી ઘણું, ને ચાખ્યારે વેળા થઈ;
બોલશો મા તમે ચૂકી જાશો, એમ ભૂખ કરે ચતુરાઈરે;
લાડુને દાળતણી સગાઈ, મુખમાં ઘડી ન થાય જુદાઈ.

અહીં મૃત્યુના ગંભીર વિષય માટે વાપરેલી શબ્દરચના અને શૈલીની નકલ મિષ્ટાન્નભોજનનો સ્થૂલ વિષય વર્ણવવામાં લાગુ પાડતાં, બેનો વિરોધ હાસ્ય ઉત્પન્ન કરે છે, નકલનાં વચનો વાંચતાં અસલનું સ્મરણ થતું ન હોય તો વિષયોના વિરોધનું ભાન ન થાય, અને નકલ જાતે હાસ્યમય હોય તોપણ અસલની સરખામણીથી થતી વિરોધની તીવ્રતાની ખામી રહે.

વિરોધની આવી તીવ્રતા આ પ્રકારમાં આવશ્યક છે તે ઉપરથી લી હન્ટ કહે છે કે, ' "પેરડી"થી અસલ પર કટાક્ષ થતો નથી, પણ ઉલટું અસલમાં ગુણોત્કર્ષ છે એમ પ્રદર્શિત થાય છે; અસલની "પેરડી" થઈ શકે છે એ તેનો ગુણોત્કર્ષ સિદ્ધ કરવાની કસોટી છે.' (વિટ એન્ડ હ્યુમર.) લી હન્ટના કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે "પેરડી"માં અસલ અને નકલ વચ્ચે એવો તીવ્ર વિરોધ હોવો જોઇએ. અસલ ગુણવન્ત અને નકલ ગુણહીન એમ બે વચ્ચે એવો લાંબો તફાવત હોવો જોઈએ કે ગુણહીન નકલ થઈ શકે છે એટલા જ પરથી જણાઈ આવે કે અસલ ગુણવન્ત જ હોવું જોઇએ. લી હન્ટનો આ મત એટલે સુધી ખરો છે કે ઉપર આપેલાં ઉદાહરણ પેઠે જ્યાં માત્ર વિનોદ માટે નકલ કરવામાં આવી હોય ત્યાં નકલ સાથે સરખામણીમાં અસલનું ચઢિયાતાપણું જ નજર આગળ આવે છે. પરંતુ, અસલ અને નકલ વચ્ચે જે વિરોધ છે તે ગુણવત્તા અને ગુણહીનતા વચ્ચેનો નથી, પણ, ગંભીરતા અને લઘુતા વચ્ચેનો છે. વિનોદ માટે કરેલી નકલ કરતાં અસલનું જે ચઢિયાતાપણું દેખાય છે તે તેની ગંભીરતાનું હોય છે. જ્યાં અસલમાં કોઈ વિષય ગંભીરતાથી ચર્ચેલો હોય તે છતાં તેમાં પ્રકટ કરેલા વિચારમાં દોષ હોય અને તે દોષ ઉપર કટાક્ષ કરવા સારૂ તેની "પેરડી" કરવામાં આવે ત્યાં અસલમાં ગંભીરતા છતાં તેના દોષને લીધે તેનું ઉતરતાપણું જણાય છે. અને, નકલ ગમે તેટલી લઘુ છતાં એ દોષ ઉઘાડા પાડનાર તરીકે તે ચઢિયાતી જણાય છે. જેમકે,

(અસલ.)

કલમ ધરીછ હાથમાં, પણ ચાલતી તે નહિ,
દવા છે દાબડીમાં, પણ ઉઘડતી તે નહિ,
તો કેમ કરૂં જુદાઈનાં દુખનો એલાજ,
કવિતા ! કાંહ ભરાઈ બેઠી છે આજ ?

માહરી મઝેહ.

(નકલ.)

કલમ ધરીછ હાથમાં, પણ ચાલતી તે નહિ,
દવા છે દાબડીમાં, પણ ઉઘડતી તે નહિ,
તો કેમ કરૂં જુદાઇનાં દુખનો એલાજ,
શાહી ! કાંહ ભરાઈ બેઠી છે આજ ?

અહીં, અસલ લખાણનો ઉદ્દેશ ગંભીર છે પણ તે લખાણમાં કાંઈ કાવ્યત્વ નથી, અને તેથી, નકલ કરતી વેળા અસલમાંનું બીજું બધું કાયમ રાખી ફક્ત ચોથી લીટીમાં 'કવિતા' ને ઠેકાણે 'શાહી' શબ્દ મુકી 'પેરડી' કરવાથી એ અર્થ ફલિત થાય છે કે શાહી અને કલમ હોય તો આવાં લખાણ ગમે તેટલાં જથાબંધ લખી શકાય છે, અને એવાં લખાણ માટે જોઇતી 'દાબડીમાંની દવા' તે કવિત્વ નહિં પણ શાહી જ છે. અસલ લખાણ કવિતાને એવું પ્રતિકૂલ છે કે ફક્ત એક શબ્દ બદલવાથી તે આખું લખાણ ખડીઓ ન ઉઘડવાથી લખવાની ક્રિયા અટકી પડવાના સાધારણ પ્રસંગને લાગુ પડતું થઇ જાય છે. નકલમાં વિચારની વિશેષતા કંઇ નથી, ખડીઓ ઉઘડતો નથી તેથી લખાતું નથી એમાં કવિતા લખવા જેવું કાંઈ નથી; પણ, અસલ પેઠે નકલમાં ઉંચા વિષયનો નીરસ વચનો સાથે કઢંગો સંયોગ કરેલો નથી. નકલમાં વિષય પણ નીરસ અને વચનો પણ નીરસ છે એટલી નકલની દોષરહિતતા છે, એ રીતે, નકલ અસલનું કઢંગાપણું બહાર પાડે છે, તથા, નીરસ વચનો વડે ઉંચો વિષય વર્ણવવાના પ્રયત્નથી

અસલમાં જે દોષ આવ્યો છે તે નકલ દર્શાવી આપે છે. આવા પ્રસંગમાં 'પેરડી'ની શક્યતાથી અસલનો ઉત્કર્ષ પ્રતિપાદન થતો નથી.

'પેરડી' વિચારની થઇ શકે છે તેમ જ શૈલીની પણ થઇ શકે છે. ઉપર આપેલાં બન્ને ઉદાહરણમાં અસલની ઇમારતનું ખોખું કાયમ રાખી અર્થ ફેરવી નાખવા જેટલા શબ્દ બદલી નકલ કરવામાં આવી છે તેથી અસલના વિચાર સાથે અસલની શૈલીની પણ 'પેરડી' થઇ છે. એકલી શૈલીની જ 'પેરડી' કરવાની હોય ત્યાં અસલમાંનાં કોઇ વાક્ય લેવામાં આવતાં નથી, અને, અસલમાંના કોઇ શબ્દ બદલી નકલ બનાવવામાં આવતી નથી, પણ, અસલની શૈલીનું અનુકરણ કરી નવાં જ વાક્ય જોડવામાં આવે છે. 'માહરી મજેહ ' ની શૈલીની ' પેરડી '

' આહા ! આ દેખાયછ કેવું સારૂં.
જાણે કરી લઉ બધું મારૂં ! ' *

એવી નકલ જોડી કહાડીને કરતાં અસલમાંના કોઇ વાક્ય કે વિચારનો આશ્રય લેવો પડતો નથી. શૈલીની 'પેરડી' પણ વિનોદ માટે થઇ શકે, તેમ જ અસલમાંના દોષ દર્શાવવા માટે થઇ શકે.

યુરોપમાં પ્રાચીન ગ્રીક સાહિત્યના સમયથી ' પેરડી ' નો પ્રચાર જોવામાં આવે છે. અર્વાચીન સમયમાં ' પેરડી 'નો વિશિષ્ટ લેખ તે Rejected Addresses (' નાપસંદ થયેલાં મંગલાચરણ') નામે ગ્રન્થ છે. સને ૧૮૧૨ માં લન્ડનમાં ' ડ્રૂરી લેઇન થીએટર ' નામે નાટકગૃહનું વાસ્તુ કરવાનું હતું ત્યારે એ સંસ્થાના વ્યવસ્થાપકોએ જાહેર ખબર છપાવી હતી કે એ પ્રસંગે વાંચવા માટે સહુથી સારૂં 'એડ્રેસ' (મંગલાચરણ) લખી મોકલનારને ઇનામ આપવામાં આવશે. આ ઉપરથી જેમ્સ સ્મિથ અને હોરેસ સ્મિથ નામે બે ભાઇઓએ 'રીજેક્ટેડ એડ્રેસિસ' નામે એક કાવ્યસંગ્રહ બહાર પાડ્યો. તેમાં વર્ડ્સ્વર્થ, સધી, કૉલેરિજ. સ્કૉટ, કૅબ, વગેરે તે સમયના વર્તમાન કવિઓની

---

* કવિતા અને સાહિત્ય, છન્દ અને પ્રાસ, આ. ૧ લી, પૃષ્ઠ ૨૮૮.

શૈલીમાં એ પ્રસંગનાં જુદાં જુદાં મંગલાચરણ રચેલાં હતાં, અને, એ સર્વ ઇનામની હરિફાઇમાં નાપસંદ થયાં છે એમ જણાવ્યું હતું.અલબત્ત, એ બધાં કાવ્ય એ બે ભાઇઓએ પોતે જ રચ્યાં હતાં, પણ, એ કવિઓની શૈલીનું તેમણે એવું આબાદ અનુકરણ કર્યું હતું કે એ કૃતિ હાસ્યનિમિત્ત કરેલી છે એમ જેઓ સમજ્યા નહિં તેમણે એ કાવ્યો ખરેખરાં એ કવિઓનાં લખેલાં છે એમ માન્યું અને આ બધા કાવ્ય શા માટે નાપસંદ થયાં એમ કેટલાકે આશ્ચર્ય સાથે પ્રશ્ન પણ કર્યો.

Mock-heroic ('વ્યાજવીર') નામે હાસ્યમય કૃતિનો પ્રકાર છે. તે ' પેરડી ' ને એટલે અંશે મળતો આવે છે કે તેમાં પણ અનુકરણ હોય છે. પરંતુ એ અનુકરણ કોઈ અમુક લેખનાં કે લેખકનાં વચનોનું કે શૈલીનું હોતું નથી. પણ વીરરસના અનુકરણથી વ્યાજ-વીરરસ બને છે. વીરરસને ઉચિત નહિં એવા સામાન્ય કે ક્ષુદ્ર પ્રસંગમાં વીરત્વનો ઉત્સાહ દાખલ કરવાનો આડંબર કરવાથી અને તે પ્રસંગને વીરરસની ગંભીર શૈલીથી વર્ણવવાથી આ કૃતિ હાસ્યમય થાય છે. આ રીતે, જે વિષયમાં કવિત્વનો ઉત્કર્ષ ન હોય તે વિષયને વીરરસના રૂપમાં ગોઠવી તેમાં ઉત્કર્ષનો પરિહાસમય આરોપ કરવાથી આ પ્રકારની કૃતિ થાય છે, તેથી, લી હન્ટ એવી વ્યાખ્યા કરે છે કે 'મોક-હીરોઇક તે એક પ્રકારની વ્યાજોક્તિ છે અને તેમાં કવિત્વમય ઉત્કર્ષને રૂપે પરિહાસ કરવામાં આવે છે.' (વિટ એન્ડ હ્યુમર.) જુના અલંકારો, જુની અતિશયોક્તિઓ, અને પ્રાચીન ભાષાઓમાં રૂઢ થયેલી રીતિની ઉક્તિઓ અર્વાચીન ભાષામાં વાપરવી એ વ્યાજ-વીરરસ ઉપજાવવાનો એક પ્રકાર છે, તેથી, કવિતામાં જ્યાં ત્યાં 'પ્રાચીન શિષ્ટ રીતિ'નો ઉપયોગ કરનારને લી હન્ટ ચેતવણી આપે છે કે એવા લેખકો ઘણી વાર અજાણ્યે વ્યાજવીરરસની કૃતિઓ બનાવી પોતે જ હાસ્યપાત્ર થાય છે.

થોડાં ઉદાહરણથી આ પ્રકારનું સ્વરૂપ દર્શાવીશું.

'ઉંચો કરીને ભુજદંડ તેણે,
એકાગ્રચિત્તે અનિમેષ નેને,
ચાંચલ્ય ધારી પ્રતિઅંગ વ્યાપ્યું,
છરી વતી દૂધિનું દીંટું કાપ્યું'

જે ક્રિયા શૌર્યવાળું પરાક્રમ કરવામાં થાય તે ક્રિયા શાક સમારવામાં વાપરેલી વર્ણવ્યાથી અહીં વીરરસ મશ્કરી ખાતર વપરાયો છે અને તેથી આ ઉક્તિ વ્યાજવીરરસની છે.

'કર્ણસુધી પહોંચતાં વિશાલ અને કમલ જેવાં લાલ નયનો વિકસાવી, જાળ પેઠે ગુંથાયેલી અંગુલીઓવાળો અને પ્રભાતે ખીલેલા પંકજસમ પ્રફુલ થયેલો કર ગોલાયમાન કરી, કામદેવનો સંહાર કરવા શિવ પોતાનું ત્રીજું લોચન ઉઘાડતા હોય, હનુમાનને ગળી જવા સુરસા સાપણ પોતાનું મ્હોં ઉઘાડતી હોય, ધન જોઈ નયન તૃપ્ત કરવા કુબેર પોતાનો ભંડાર ઉઘડતો હોય, મુચુકુન્દ રાજા ઉપર ઢાંકેલું પીતાંબર કાલયવન ઉઘાડતો હોય, એવી શોભા ધારણ કરી, તેણે અનેક કિરણોથી સ્ફુરિત થઈ રહેલા નખનો ટકોરો મારી છીંકણીની દાબડી ઉઘાડી.'

જાણે વીરરસના ઉત્સાહથી ભરેલો અને ગાંભીર્યવાળો કોઇ મ્હોટો પ્રસંગ વર્ણવવાનો હોય તેમ અલંકારોનો આડંબર કરી અને ગૌરવવાળી ભાષા વાપરી આખરે એ સર્વ છીંકણીની દાબડી ઉઘાડવાના વ્યાપારને લાગુ પાડવાથી આ વર્ણનનો બધો ઉત્કર્ષ દાંભિક તથા પરિહાસમય માલમ પડે છે. શ્રી હન્ટ જે 'પ્રાચીન શિષ્ટ રીતિ' વિશે ચેતવણી આપે છે તે આ ઉદાહરણમાં વિશેષે કરી સમાયેલી છે. આ ઉદાહરણમાં એ રીતિનો હાસ્ય ખાતર ઉપયોગ કરવાથી જેમ વ્યાજવીરરસની ઉત્પત્તિ થઈ છે, તેમ એવી રીતિથી ગૌરવ આવે છે તથા ઉક્તિ સુશોભિત થાય છે એમ માની એવી રીતિનો ઉપયોગ કરવાથી લેખકના ઈરાદા વિના લેખ વ્યાજવીરરસવાળો બની જાય અને લેખક હાસ્યપાત્ર બને છે.

'નદી તટે ઉભો શો આ પ્રાસાદ ગગને જતો!
ગભાતા જોઈને જેની નદીનો વેગ થોભતો.

રાજા મ્હોટો વસે કોઈ, ને ડાહ્યા મંત્રિ કોઈ ત્યાં,
ભર્યા ભંડાર તેઓએ, થાય તેની રસોઈ જ્યાં.'

મહેલની ભવ્યતાનું વર્ણન તેમાં વસનારનો મહિમા દર્શાવવા કર્યું છે. પણ, એ મહિમા એટલો જ છે કે તેમણે ભરેલા ભંડારની રસોઈ થાય છે. અને એ રીતે વીરરસની શૈલીનો અનુચિત ઉપયોગ હાસ્ય ઉત્પન્ન કરે છે.

'મોક-હીરોઇક' કૃતિઓમાં સહુથી વિશિષ્ટ તે ઇંગ્રેજ કવિ પોપનું રચેલું The Rape of the Lock ('લટનો બલાત્કાર') નામે કાવ્ય છે.* એ કાવ્યમાં એક સુન્દરીના કેશની એક લટ એક સાહસિક ઉમરાવે બલાત્કારે કાપી લીધાની કથા મહાકાવ્ય (epic)-ની રીતિએ વિસ્તારથી વર્ણવી છે. કાવ્યના પાંચ સર્ગ છે. તેમાં, નાયિકા શૃંગાર શી રીતે સજે છે, કૉફી શી રીતે પીએ છે, એ અને એવા પ્રસંગ વિસ્તારથી વર્ણવ્યા છે. તેની મંડળી પાનાંનો ખેલ રમે છે તે જાણે હથિઆરોથી નિશાનબાજી રમવાની ક્રીડા હોય તેવી ગંભીરતાથી ઝીણી ઝીણી વિગતો સાથે વર્ણવ્યો છે. કેટલાંક સૂક્ષ્મ દેહધારી હવાઈ ભૂતોને નાયિકાનો પક્ષ લઇ લટ કાપવાનું કાર્ય અટકાવવા પ્રવૃત્ત થયેલાં વર્ણવ્યાં છે. એ કાવ્યમાંના થોડા છુટક ભાગના સારરૂપ ભાષાન્તર પરથી એની શૈલીનો કાંઇક ખ્યાલ આવશે,

'કામનાં બાણ વાગે ત્યાં કેવા ઉત્પાત ઉપજે,
વસ્તુઓ ક્ષુદ્રને લીધે કેવા વિગ્રહ ત્યાં મચે;
વર્ણવું એ હું આ કાવ્યે, મોટો વિષય તો નથી;
કીર્તિની આશ તો મ્હોટી, પાત્ર એવાં મહર્ષિથી,
સરસ્વતી! તને દેવી! વિનવું ભેદ તું કહે,
ધીર અમીર તે એવો તું શો ચિત્તમાં લહે,

* ફ્રેન્ચ કવિ બ્વૉઇલોકૃત 'લ્યુટ્રિન' નામે કાવ્યના નમુના ઉપરથી પોપે આ કાવ્ય રચેલું, પરંતુ, 'લ્યુટ્રિન' કરતાં 'રેઇપ ઑફ ધ લૉક' વધારે ખુબીદાર છે.

કે હુમલો કરે જેથી કોમલ સુન્દરી પરે ?
અને અમીર મ્હોટાને સુન્દરી શાથી ના વરે ?
અને અલ્પ મનુષ્યોથી એવાં સાહસ શક્ય છે ?
મૃદુ જે હૃદયો તેમાં ચઢે ક્રોધ કદી વસે ?

ઉગે પ્રભાતે રવિકાન્તિ જેવી
સમુદ્રપીઠે, ઝળકંતિ તેવી
રૂપેરિ સ્રોતે અધિરૂઢ નાવે
પ્રભાતને સુન્દરિ તે દિપાવે.
લીલાભરેલી ગતિ તેનિ સર્વ.
માધુર્ય એવું નહિ લેશ ગર્વ:
કો સ્ત્રીત્વનો દોષ કદી જણાય,
તો વક્ત્ર જોતાં ભુલી તે જવાય.

આ અપ્સરાએ લટ બે અનેરી
મનુષ્યનાશાર્થ હતી ધરેલી;
લાવણ્યથી તે ગુંચળાં વળેલી.
બે બાજુ પૂઠે લટકી રહેલી.
શોભા પુરે ઉજ્વલ કુન્તલો તે,
કૈં ગૌરવર્ણી મૃદુ સ્નિગ્ધ ડોકે.
એ વાંકીચુંકી ગલિમાંહિ ભૂલ્યા
છે કામદેવે કંઇ કેદિ પૂર્યાઃ
પ્રતાપિ વીરો અતિશક્તિમાન
બાંધ્યા જિણી બેડિથિ બંદિમાન.
સુકેશ જેવી બહુ ઝીણી જાળે
પક્ષી અને મીન ફસાય કાળે;
મનુષ્યકેરી અતિભવ્ય જાતિ
સુકેશપાશે સઘળી ફસાતિ.

સૌન્દર્યમધ્યે બળ શું સમાય,
કે એક કેશે પુરુષો તણાય !
સાહસિક અમીરે તે લટ જોઇ પ્રભામયી;
પામ્યો સાનંદ આશ્ચર્ય, આકાંક્ષા તેહની થઈ.
કર્યો સંકલ્પ લેવાનો, ચિત્તે ઉપાય ચિન્તવ્યા,
લેવી કાંતો બલાત્કારે અથવા છલ યોજવાં.
પ્રયત્નો કરતાં જ્યારે સાફલ્ય પ્રેમને મળે,
પૂછતું નથિ કોઇ કે છળે મેળવ્યું કે બળે.
પ્રભાતે ઉઠીને કીધી પ્રાર્થના દેવ સર્વની;
મદદ સહુની માગી વિશેષે કામદેવની.
કામ માટે રચી વેદી તેની આરાધના કરી;
અર્પી પ્રેમકથા બાર મેખલા ત્રણ ત્યાં ધરી.
મૃદુ મન્મથ લેખેથી ચેતવ્યાં પછિ ઇન્ધન;
નિસાસા ત્રણ મૂકીને પ્રગટાવ્યો હુતાશન.
સાષ્ટાંગ દંડવત્ કીધા પ્રણામ બહુ ભાવથીઃ
સતૃષ્ણ લોચને માગી લટ તે અવિલંબથી,

આકાશગામી ગણના અધીશે,
વિશેષ ચિન્તા ઉરમાં ધરી છે;
બોલાવીને ત્યાં અનુયાયી સંઘ,
આજ્ઞા સુણાવી સહુને અલંઘ્ય;
' અનિષ્ટ એવાં શુકનો જણાય,
સ્ત્રીરત્નને સંકટ તેથિ થાય;
આપત્તિ કિંવા અપમાન થાશે ,
કિંવા બલાત્કાર કંઈ જણાશે.
અગમ્ય એ સંકટનો પ્રકાર;
અદૃશ્ય છે એ વિધિનો પ્રહાર;

શું કોઈ દેવી કુંકુ પાડશે કે?
ચીરો થશે કો બરણી વિશે કે?
કે શું થશે લાંછિત ડાઘ લાગી
કાં આબરૂ કે નવિ તેનિ સાડી?
ખોશે શું તે ઉત્સવને પ્રસંગે
કાં હૈયું કે ભૂષણ ધાર્યું અંગે?
જાઓ ત્વરાથી રહિ જાગરૂત
રક્ષા કરો તે અબલાનિ ખૂબ.
કો સાચવો કુંડલ, કંકુ કોઈ,
ને કોઈ બેસો લટ સામું જોઈ.'

પ્યાલા ને ચમચા કેરી શોભા ત્યાં બનિ છે ખરે,
કડ્કડ બુન્દના દાણા થાય છે ઘંટિ જ્યાં ફરે.
રસેલી વેદિઓ માંહે ભભુકે અગ્નિ ઉજ્જ્વલ;
રૂપાનાં નાળચાંમાંથી વહે છે રસ મંજુલ.
પ્યાલા અનેક પૂરાયા સુગંધ પસરી જહીં.
સુમાર ના કશાનો ત્યાં, મિજબાની ખિલી રહી.
સુન્દરીની બધી બાજુ હવાઈ ભૂત ત્યાં ફરે;
કેશ પર ભમે કોઈ સાડીની ચોકિ કો કરે.
રાજના મંત્રિઓ કેરી જે કાવો બુદ્ધિ ખીલવે,
અર્ધ મીંચેલી આંખોમાં સર્વનું તત્ત્વ દાખવે.
તે કાવાના ચડ્યા ધૂમ મગજે તે અમીરના,
યુક્તિઓ લટ લેવાની ઘૂમે નવીન ધૂમમાં.

રણે ચડે કો ભડવીર જ્યારે,
સ્ત્રીઓ સજાવે હથિયાર ત્યારે;
તેવી ઉભી કો સહકારિ નારી,
બે પાનનું શસ્ત્ર સ્વહસ્ત ધારી.

સ્વીકારિ તે આદરથી અમીરે,
તે યંત્ર ન્હાનું લિધું આંગળીએ;
જ્યાં સુન્દરી કવાથ પિતી નમીને,
ઉભો પછાડી ફળ બે ધરીને.
સહસ્ર ભૂતો તહિં દોડિ આવે,
પાંખો હલાવી લટને હડાવે,
ચેષ્ટા કરે ભૂત અદશ્ય રીતે,
તથાપિ ના ચેતતિ સુન્દરી તે.

કાનેથિ ખેચ્યું ત્રણ વાર મોતી,
ને તે પછાડી ત્રણ વાર જોતી;
સમીપ આવી રિપુ દૂર જાય,
એવી રિતે ત્યાં ત્રણ વાર થાય.
ભૂતેશ ચિન્તા ધરીને નિહાળે,
તે સુન્દરીના મનમાં શું ચાલે;
એવે સમે *કો પુરુષાર્થ પ્રીતિ
નિગૂઢ તેના ઉરમાંહી દીઠિ.
આશ્ચર્યથી વ્યાકુલ તે બને છે.
સ્વશક્તિ કેરો લય તે જુવે છે,
નિઃશ્વાસ મૂક્યો નહિં જ્યાં ઉપાય,
ભૂતેશ થાતો તહિંથી વિદાય.
અમીર ત્યાં કાતર તે ઉઘાડે,
ને ઘેરવાને લટ તેહ માંડે;
એ તીક્ષ્ણ ધારા મળિ તેનિ પૂર્વે
કો ભૂત પેઠો બનિ મૂર્ખ વચ્ચે.

---

* ભૂતેશે તે સુન્દરીને સ્વપ્ન દીધું હતું કે કોઇ પુરુષ માટે પ્રેમ ધરવાથી હાનિ છે.

ગયો કપાઈ ક્ષણુમાં દ્વિધા તે
સંધાઇ પાછો પછિ ત્યાંથિ નાસે.
ધારા મળી ને લટ તે કપાઈ,
થઈ સદાની શિરથી જુદાઈ.

નિસ્તેજ આંખો થઈ સુન્દરીની,
આક્રંદ જોરે નભ નાખ્યુ ચીરી;
એવી ચિસો માત્ર કવચિત્ સુણાય.
દયાર્દ્ર દેવો પણુ જેથી થાય;
વિદેહ થાતા ધણિ જેહ વેળા,
કે પક્ષિઓ ને પશુઓ હળેલાં,
કે પાત્ર ચીનાઇ વિશીર્ણ થાય,
ત્યારે જ એવી ચિસ સંભળાય.

નર વિજયિ વદે છે, 'પ્હેરૂં હું પુષ્પમાળ,
ધન યશથિ ભર્યું આ મ્હારૂં છે સર્વ કાળ;
જહિં સુધિ જલસ્રોતે મીનનું હોય ધામ,
જગતમહિં રહેશે ત્યાં સુધી મ્હારૂં નામ.
જહિં સુધિ મહિલાઓ મ્હાલશે લગ્નગાળે,
દ્યુતિ ભરિ વસુધામાં ભૂષણે ને મશાલે;
જહિં સુધિ અબળાનિ જીભમાં પૂર્ણ હામ,
જગતમહિં રહેશે ત્યાં સુધિ મ્હારૂં નામ.'

પોપ કવિએ કેવા ચતુર અને રમણીય કલાવિધાનથી વીરરસના ઉત્સાહ માટે ઉત્પન્ન કરેલી મનોવૃત્તિ આગળ ક્ષુદ્ર વસ્તુઓનાં વર્ણન રજુ કર્યાં છે, અને, એ રીતે ઉદાત્ત તથા પ્રાકૃત તત્ત્વોના વિરોધથી હાસ્યરસ ઉપજાવ્યો છે તેનો યથાર્થ સાક્ષાત્કાર કરાવવા સારૂ આ ભાષાન્તર આટલા વિસ્તારથી કર્યું છે. કેશની લટ કાપવાની નજીવી કથાને આપેલું મહા કાવ્યનું સ્વરૂપ mock (હાસ્યત્વ) અને heroic

(વીરત્વ) નો વિરોધ પરિપૂર્ણ રીતે પ્રકટ કરે છે. કોઈ વિશિષ્ટ પ્રેમ-પ્રસંગથી થયેલા ઉત્પાતની ઐતિહાસિક કથા કહેવાની હોય એવી રીતે મહાકાવ્યની શૈલીથી આરંભ કરવામાં આવ્યો છે, અને, મનુષ્યસ્વભાવના ભેદ સમજાવવા સરસ્વતિનું આવાહ્‌ન કરવામાં આવ્યું છે. શૈલીનો પ્રવાહ ગંભીરતાથી વધતો જાય છે, તે છતાં, વચમાં વચમાં 'સ્ત્રીજાતિના દોષ વક્ત્ર જોતાં ભુલી જવાય,' 'કેશની લટ મનુષ્યનાશાર્થ ધરેલી હતી,' 'પુરુષો એક કેશથી તણાય છે,' એવાં લઘુવૃત્તિનાં વચનો મુકી પ્રૌઢતાના પ્રવાહને સ્ખલિત કર્યો છે. કેશના સૌન્દર્યથી પુરુષોને મોહિત કરવાની કામદેવની શક્તિનું વર્ણન જેવું લાલિત્યવાળું છે તેવું જ હાસ્યકર છે. કામની આરાધના માટે કરેલી યજ્ઞક્રિયાની વિગતો જેવી નકામી છે તેવી જ હાસ્યોત્પાદક છે. આવતી આપત્તિના સ્વરૂપ વિષે કરેલી કલ્પનાઓમાં દેવીને કુંડું પડશે કે બરણીમાં ચીરો પડશે કે આબરૂને ડાઘ લાગશે કે નવી સાડીને ડાઘ લાગશે; એવી કેટલીક ખરી આપત્તિઓ અને કેટલાક સામાન્ય અકસ્માતો એક પંક્તિમાં મુકી તેમના વિરોધની તીવ્રતા દર્શાવી છે, તેમ જ, સ્ત્રીઓ કેટલાક સામાન્ય અકસ્માતોને મ્હોટું રૂપ આપી દે છે તે ઉપર ટકોર કરી છે. કાફી પીવાના પ્રસંગનું વર્ણન પણ નિરર્થક વિસ્તારવાળું હોઇ હાસ્ય ઉપજાવે છે અને રાજના મંત્રીઓના મોજ શોખ પર કટાક્ષ કરે છે. લટ કાપવાનો છેવટનો પ્રસંગ રણસંગ્રામની ઉપમાથી શરૂ થઇ, અમીરે કાતર શી રીતે લીધી, તેમાં આંગળાં શી રીતે મુક્યાં, તે શી રીતે ધરી, તે શી રીતે ઉઘાડી, તે શી રીતે બંધ કરી, એવી એવી ક્ષુદ્ર વિગતના વર્ણનથી હાસ્યરસ બહુ ખુબી સાથે ચીતરાયો છે. લટ કપાયા પછીનો આક્રોશ વર્ણવતાં સ્ત્રીના ધણીના મરણ વખતની ચીસોને પાળેલાં જનાવરના મરણ વખતની તથા ચીનાઇ માટીના વાસણ ભાગવા વખતની ચીસોના જેવી ગણાવી સ્ત્રીઓની ચીસો પ્રસંગની ભયંકરતાના પ્રમાણમાં નથી હોતી એવો આક્ષેપ કર્યો છે. નાયકનાં વિજય દર્શક વચનોમાં પણ **'યાવચ્ચન્દ્રદિવાકરૌ'** જેવી ઉક્તિને બદલે

સામાન્ય વસ્તુઓને કાયમની ગણી તે વસ્તુઓ રહેશે ' ત્યાં સુધી મારૂં નામ રહેશે' એવો ગર્વ નાયક પાસે કરાવી ઉપહાસ કર્યો છે. આ રીતે ગંભીર અને લઘુ ભાવોને સરખી પદવીમાં પાસે પાસે મુકીને તથા કાવ્યના મહત્વનું પોષણ કરનાર વૃત્તાન્તના વર્ણન સાથે કેવળ નકામી અને નજીવી વિગતો વિસ્તારથી કહીને અપકૃષ્ટને ઉત્કૃષ્ટ કરવાનો દાંભિક પ્રયત્ન કરી હાસ્યરસ ઉત્પન્ન કર્યો છે.* આ પ્રકારની કૃતિઓમાં રહેલી હાસ્યરસની કલામાં ' વિટ ' નથી હોતું પણ ' હ્યુમર ' હોય છે. વાક્ચાતુર્યથી નહિં પણ ભાવચાતુર્યથી હાસ્યરસ દર્શાવવામાં આવે છે તે સ્થિતિ આ કાવ્યમાં વિવિધ ભાવની કરેલી રચનાની સમીક્ષાથી સમજાશે.

સ્વ. નવલરામ કૃત ' જનાવરની જાન ' નામની ગરબીમાં મૅાક-હીરૅાઇક ' કાવ્યનું સ્વરૂપ છેઃ

' જાન જનાવરની મળી, મેઘાડંબર ગાજે,
બકરી બાઇનો બેટડો પરણે છે આજે. '

એ વગેરે વર્ણનમાં હલકી વાતને આરોપેલું ગૌરવ અપકૃષ્ટને ઉત્કૃષ્ટ સમાન ચીતરે છે; પરંતુ એ ગરબી વીરરસની શૈલીમાં નથી તથા મહાકાવ્યના સ્વરૂપમાં નથી. તેથી ' મૅાક–હીરૅાઇકિ'નું પૂરેપૂરૂં સ્વરૂપ તેમાં ઉદ્ભૂત થયું નથી.

મિશ્રણમય રચનાવાળા હાસ્યરસના લેખનો બીજો એક પ્રકાર Serio-comic નામે છે; તેમાં ગાંભીર્ય અને હાસ્યની સંસૃષ્ટિ હોય છે. એવા લેખમાં કેટલોક ભાગ ગંભીર વિચારવાળો હોય છે અને કેટલોક ભાગ હાસ્યોત્પાદક હોય છે. એ બન્ને ભાગનાં સ્વરૂપ એક બીજાથી ભિન્ન રહેલાં હોય છે; અર્થાત્, ગાંભીર્ય હાસ્યનું પોષણ કરનાર નથી હોતું અને હાસ્ય ગાંભીર્યનું પોષણ કરનાર નથી હોતું; ગાંભીર્યને કે

---

* હાસ્યરસનો પ્રસંગ ન હોય ત્યાં આવી પ્રાકૃત હકીકત અને નજીવી વિગતો કવિતામાં રસની સર્વથા ક્ષતિ કરનારી થઈ પડે. એવી હકીકત અને વિગતો જાતે રસહીન છે, અને, માત્ર રસમય સાથે વિરોધ ઉપજાવવા હાસ્યરસના લેખમાં તેનો ઉપયોગ થઈ શકે છે.

હાસ્યને એક બીજાની અપેક્ષા નથી હોતી, એકનો ઉદય બીજાથી થાય, અને એ એકનો ઉદય થતાં બીજું ગૌણ થાય—એમ નથી હોતું. 'મૉક-હીરૅાઇક' લેખમાં જેમ ઉદ્દેશ હાસ્યરસનો હોય છે અને તે ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવા વીરરસનો દંભ કરવામાં આવે છે, તેમ 'સીરીઓ-કૉમિક' માં ગાંભીર્યનો દંભ હોતો નથી, અને હાસ્ય ઉપજાવવા સારૂ ગાંભીર્યનો આશ્રય લેવામાં આવતો નથી; ગાંભીર્ય અને હાસ્ય બન્ને જુદે જુદે પ્રસંગે પ્રવર્તે છે. પરંતુ એ બે ભિન્ન અંશથી લેખમાં વિસંવાદ પ્રવર્તતો નથી, બેના મિશ્રણથી સમગ્ર લેખ એકાકાર બની રહે છે. સમગ્ર લેખમાં રહેલું વક્તવ્ય યથાર્થ રીતે પ્રકટ કરવા સારૂ ગાંભીર્યની પણ જરૂર હતી અને હાસ્યની પણ જરૂર હતી. ઉદ્દિષ્ટ વિષયના સ્વરૂપમાં જ ગાંભીર્ય અને હાસ્ય અન્તર્ભૂત રહેલાં છે, અને તે બેમાંથી એકનું જ વર્ણન કર્યું હોત તો વિષયનો નિર્દેશ અપૂર્ણ રહેત એવી પ્રતીતિ આખો લેખ વાંચતાં થાય છે. 'મૉક-હીરૅાઇક' માં વીરરસના સ્વરૂપનું અને શૈલીનું અનુકરણ હોય છે તેમ 'સીરિઓ-કૉમિક' માં ગાંભીર્યનું અનુકરણ નથી હોતું; ગાંભીર્યના પ્રસંગમાં ખરેખરૂં ગાંભીર્ય હોય છે. અને, હાસ્યરસનો પ્રસંગ ગંભીર ભાષામાં વર્ણવેલો નથી હોતો. અલંકારશાસ્ત્રની સંસ્કૃત પરિભાષાનો ઉપયોગ કરતાં એમ કહી શકાય કે 'મૉક-હીરૅાઇક' માં બે પ્રકારનો એકબીજા સાથે અંગાંગીભાવ હોય છે; એક અનુગ્રાહ્ય હોય છે, બીજો અનુગ્રાહક હોય છે; તેથી, તેમાં બે પ્રકારોનો 'સંકર' હોય છે; 'સીરિઓ-કૉમિક' માં અન્યોન્યની નિરપેક્ષા હોય છે અને માત્ર બન્નેનો એક જ અર્થમાં સમવાય હોય છે તેથી તેમાં બે પ્રકારોની 'સંસૃષ્ટિ' હોય છે.

એકલા હાસ્યરસવાળી કૃતિ કરતાં આ ગાંભીર્ય અને હાસ્યના મિશ્રણવાળી કૃતિમાં વિશેષતા એ હોય છે કે હાસ્યરસના પોતાના પ્રદેશની અંદર વિરોધી અંશોનું જે સંઘટ્ટન હોય છે તે ઉપરાંત આવા મિશ્રણવાળી કૃતિમાં સમસ્ત હાસ્યરસનું ગાંભીર્ય સાથે સંઘટ્ટન થાય છે. માનવ સંસારમાં તેમ જ મનુષ્યવ્યક્તિના ચિત્તમાં એકલું ગાંભીર્ય વ્યાપી

રહેલું નથી હોતું, અને એકલું હાસ્ય વ્યાપી રહેલું નથી હોતું. પરંતુ, આ બન્ને વૃત્તિઓનાં મૂળ હોય છે, અને એ બન્ને વૃત્તિઓ ઉગી નિકળવાના પ્રસંગ આવે છે. એ હકીકત લક્ષમાં લેતાં માલમ પડે છે કે ગાંભીર્ય અને હાસ્યનું આ મિશ્રણ મનુષ્યજીવનના એક અંશનું યથાર્થ ચિત્ર બતાવવામાં સહાયભૂત થાય છે,

કવિ દલપતરામકૃત 'વેનચરિત્રમાં' આ પ્રકારનું ગાંભીર્ય અને હાસ્યનું મિશ્રણ રુચિકર રીતે થયેલું છે. વિધવાવિવાહ અને બીજા સંસારસુધારાના પ્રશ્નોના ગંભીર વિવેચનમાં વચ્ચે વચ્ચે કવિએ હાસ્યના પ્રસંગો ગોઠવ્યા છે. રાજકુંવર વેનના કહેવાથી રાજગુરુ વિધવાવિવાહ કરનાર નાતોમાં જઇ કહે છે કે 'હવે પછી વિધવાઓનાં પુનર્લગ્ન કરવાં નહિં' તે ઉપરથી એ નાતોમાં થયેલા ક્ષોભનું વર્ણન હાસ્યરસથી ભરેલું છે:

'ગુરૂને દેખી કણબણ સહુને, રીસ રૂદેમાં વ્યાપીજી.
કહે ગોર તેં રાજકુંવરને, ઉંધી મત્ય કેમ આપીજી,
ચોટલાવાળી ચતુરાને માથે, કરવા બેઠો મુંડાજી;
આ શું સૂઝયું ને તેં આશો ગજબ કર્યો ગોર ભુંડાજી.'

'આ શો ગજબ કર્યો ગોર ભુંડા, કર્યા અંતરના ઘા ઉંડા, આ શો૦
ગોર અમે ઘરધણીને કહેતાં, એને દક્ષણા આપો;
આજ તું અમને દેવા બેઠો, બળબળતો રંડાપો આ શો૦
જમડા ચૂડો ભાગે તો, અમે નવો પહેરતાં ચૂડો,
તેં તો આખા ભવનો ભાગ્યો, ભાઈ તું જમથી ભૂંડો. આ શો૦

* * * * * *

ગોર પધારે ધન્ય જાણતાં, કરતાં કંસાર કલવા;
અપશકનના તું હવે આવજે, મડદાં મોક્ષ મોકલવા. આ શો૦
રાજકુંવરને જઈ તું કહેજે, લેજે નામ અમારૂં;
અબળાનું અંતર બાળીશ તો, ઉજડ વળશે તારૂં. આ શો૦

'વસ્તીના લોકે વિપ્ર સાથે પાડયો વાંધો;
કહે કોઈ દ્વિજનું કામ ન કરવું બંધી એવી બાંધો રે. વસ્તી૦
ઘર ઘરથી ભેળા થઇને સહુ, મુખથી બોલ્યા માળી,
પુષ્પ પત્ર દ્વિજને નહિ દઇએ, અમે ગાંઠ એ વાળી રે. વસ્તી૦
કહે સુતાર અમે કોપ્યા તો, ભોગ ભટોના મળશે;
ઘંટીનો ખીલડો ભાગે તો, દાણા શેણે દળશે રે. વસ્તી૦
ઘાંચી કહે અમે નહિ દઇએ, દીવેલ દીવા સારૂ;
દીવા વિના ઘર દેખાશે જેમ, અપાશરે અંધારૂં રે. વસ્તી૦
* * * * * *
મોચી કહે અમે કોપ્યા તો, ઉડશે એના આટા;
ખરે બપોરે જવું પડે તો, પગે બાંધશે પાટા રે. વસ્તી૦
કહે હજામ હવે બ્રાહ્મણના, કદીએ વાળ ન લેવા.
દાઢી વધવાથી દેખાશે, બધાય બકરા જેવા રે, વસ્તી૦
કહે લુવાર કરો એવું કે, તરતજ તેઓ થાકે;
લોઢી કે કડછી નહિ દેવી, છો પછી આટો ફાકે રે. વસ્તી૦
કહે ભરવાડ હવે બ્રાહ્મણનાં, નહિ ચારીએ ઢોર;
ભણવું ગણવું ભૂલી ગાયો, ચરાવશે જઈ ગોર રે, વસ્તી૦
કહે કુંભાર ન દેવાં વાસણ, તેથી તરત અકળાશે;
હાથે હાંલ્લાં ઘડશે તો, બ્રાહ્મણ ઓઝા કહેવાશે. વસ્તી૦
ઘર ચણવા માટીના ગુણા, દીધાની વાત હવે શી;
માટીખાણે માટી લેવા, જશે ગધેડે બેસી રે. વસ્તી૦
ધોબી કહે છે વસ્ત્ર ન ધોવાં, પછી કકળશે કેવા;
ગોર બધા મેલા ગંધાશે, જતી ઢુંઢીયા જેવા રે. વસ્તી૦

'વેનચરિત્ર'માં હાસ્યના બીજા પણ પ્રસંગ છે. કન્યા ન મળવાથી નિરાશ થયેલો વાંઢો નવરંગી પોતાનું વૃત્તાન્ત વર્ણવે છે કે,

'પનઘટ ઉપર પ્રભાતમાં જઈ, બગની પેરે બેસું;
વિધવિધના વિચાર કરૂં પણ, એથી અર્થ સરે શું.

રસ્તે જાતી રામાઓનાં, ટોળેટોળાં દેખું;
નિરખીને નીસાસા નાખું, અભાગ્ય મારાં લેખું.
પછી ઘેર જઇ પોતાને હાથે, નીર ઉકાળી નાહાવું;
બળ્યા જળ્યા ભાખરા બનાવી, ખાંત વિનાનું ખાવું.
સ્મશાન સરખું ઘર ભાસે ને, ચિતા સળગતી સજ્યા;
અધિક અંતરની વાત ઉચરતાં, લાગે છે મન લજ્યા,
વાસણની ઉતરેવડને એક, રાતું વસ્ત્ર ઓઢાડું;
ઉભાં છો વહુ એમ કહી, મારા મનને હું રમાડું.
એની જોડે ઉભો રહીને, એમ વિચારૂં આપ;
આ જેવડી કન્યા આવે તો વળતી શા સંતાપ.
એક દોરડું લઇ, તેની, વરમાળા બેશ બનાવી;
મારા ને ઉતરેવડના મેં કંઠ વિષે પહેરાવી.
કહ્યું ચાલો વહુ ચોરીમાં, તમને આપીશ સુખ માગ્યું.
ખેંચાયાથી ખસી પડી, વાંસામાં મુજને વાગ્યું.'

'વેનચરિત્ર'ની સમગ્ર કૃતિ હાસ્યપરાયણ નથી, અને, તેમાં ઘણો ભાગ ગંભીર વૃત્તિનો છે. પુસ્તકમાં

'બાલપણમાં બાળનાં, નવ કરવાં લગન;
જો કરીએ જાણી જોઇને, વડું ઉપજે વિધન. બાળ૦

* * * * *

માબાપની મુરખાઇનો, એ તો છે આડો આંક;
વાંકું થએ પછી વેવલાં, કાઢે કર્મનો વાંક. બાળ૦
લહાવો લેવાની લાલચે, કંઇ લાજને કાજ;
આંખો મિચીને ઉંડે કુવે, પડો કરી પતરાજ; બાળ૦

'વિપતી વેળાએ,
ધીરજ અંતર ધરીએ,
કોટી પ્રકારે કષ્ટ પડે પણ
મુંઝાઈ નવ મરીએ રે.'

આવાં કાંઈ પણ હાસ્યમય અંશ વિનાનાં અને કેવળ ગંભીર ભાવવાળાં પદ્યોના સમૂહમાં વચ્ચે વચ્ચે ઉપર કહ્યું તેમ હાસ્યના પ્રસંગો ગુંથ્યા છે. એકંદર પુસ્તક વાંચતાં ગાંભીર્યથી હાસ્યની વૃત્તિ ઉત્પન્ન થતી લાગતી નથી અને હાસ્યથી ગાંભીર્યની વૃત્તિ ઉત્પન્ન થતી લાગતી નથી; પરંતુ, એ પ્રતીતિ થાય છે કે જીવનમાં ગાંભીર્ય અને હાસ્યની સંસૃષ્ટિ હોય છે.

ગાંભીર્ય અને હાસ્યનું મિશ્રણ કરવાનું પ્રાવીણ્ય પ્રેમાનન્દની કૃતિઓમાં ઠેર ઠેર નજરે પડે છે. ગંભીર પ્રસંગો વર્ણવતાં હાસ્યરસની તેને વિસ્મૃતિ થતી નથી. તેનાં કાવ્યો પ્રતીતિ કરાવે છે કે ગાંભીર્ય અને હાસ્ય વચ્ચે એવું અન્તર નથી કે એક આખ્યાનમાં એ બન્નેનો પ્રાદુર્ભાવ ન હોઈ શકે. 'મામેરૂં' અને 'હુંડી' એ બન્ને અનન્ય-ભક્તિનું મહત્ત્વ દર્શાવવાના ગંભીર ઉદ્દેશવાળાં હોવા છતાં લગભગ સરખે ભાગે હાસ્યમય અને ગાંભીર્યમય છે. દમયન્તીના સ્વયંવરનો 'નગરી અમરા' સરખો ભભકો વર્ણવતાં 'બોલે દુંદુભીના બહુ ડંક, અકળામણનો વળ્યો અંક' એવી ઉત્તેજિત વૃત્તિમાં આવ્યા પછી પણ મનુષ્યસ્વભાવમાં રહેલી નિર્બલતાની હાસ્યપાત્રતા દર્શાવવાનું તેને અપ્રાસંગિક લાગતું નથી.

'વર થઈ બેઠા પ્રાણી માત્ર, સમાં કર્યાં છે વરવાં ગાત્ર.
શરીર ક્ષુદ્ર કાષ્ટનાં બોડ, તેને દમયંતી પરણ્યાના કોડ.
બાળક યૌવન ને વળી વૃદ્ધ, તેને દમયંતી પરણ્યાની શ્રદ્ધા.
કો તો મોટા ઘરના કુંઅર, કો કહે આદ્ય અમારૂં ઘર.
આશા અભિમાને ભર્યા નર, વાંકા મુગટ ધર્યા શિરપર.
ઘરડા થયા નાહાના વર, વતાં કરાવતાં વાગા છર.
તન મન કન્યાને અરપણ, આગળથી નહીં ટાળે દરપણ.
કેટલા કરે તિલકના રેષ, કેટલા કરે માંહોમાંહે દ્વેષ.
કેટલા કરે પૂછાપૂછ, હું કેહેવો કહી મરડે મૂછ.
જેના મુખ માંહે નહીં દંત, તેને પરણવાનું ખંત.

કેવળ વૃદ્ધ ડાચાં ગયાં મળી, તે બેઠા ઠુંપાવી પળી.
જોશીની પ્રણીપત્ય કરી, દેખાડે હાથ ને જન્મોતરી.

એ રીતે સ્વયંવર સરખા ઉચ્ચ પ્રોત્સાહનના પ્રસંગમાં પણ પ્રેમાનન્દ જ્યાં હાસ્યમયતા ભેળે છે ત્યાં બન્ને ભાવ યથાસ્થિત છે એમ વાંચનારને લાગ્યા વિના રહેતું નથી. એક જ વર્ણનમાં ઘડીમાં ગાંભીર્ય અને ઘડીમાં હાસ્ય દર્શાવનારી રચનાનો નમુનો 'સુદામા-ચરિત્ર' માંથી લઇશું. કૃષ્ણને મળવા આવેલો સુદામો બારણે ઉભો રહી ખબર કહેવડાવે છે તે વેળા,

"સુતા શય્યાયે શ્રી અવિનાશ રે, અષ્ટ પટરાણિયો છે એ પાસ રે.
રૂકમણી તળાંસે પાય રે, મિત્રવંદા ઢોળે છે વાય રે.
ધર્યું દર્પણ ભદ્રા નારી રે, જાંબુવતિયે ગ્રહી જળઝારી રે.

× × × ×

ચંગ ઉપંગ મૃદંગ ઘણાં ગાજે રે, શ્રીમંડળ વેણા વાજે રે.
ગાંધર્વી કળા કોઈ કરતી રે, શુભ વાયક મુખ ઊચરતી રે.
ચતુરા નવ ચુકે તાળી રે, બોલે વચન મરમાળી રે.
જેથી રીજે પ્રાણઆધાર રે, એમ થઇ રહ્યો થેઈ થેઈકાર રે.
એવે દાસી ધાતી આવીરે, જોઈ નાથે પાસે બોલાવીરે.
બોલી સાહેલી શિર નામી રે, દ્વારે દ્વિજ આવ્યો કોઇ સ્વામી રે.
ન હોય નારદ અવસ્યમેવ રે, નહીં વસિષ્ટ ને વામદેવ રે.
ન હોય દુર્વાસા ને અગસ્ત રે, મેં તો રૂષિ જોયા છે સમસ્ત રે.
નથી વિશ્વામિત્ર કે અત્રી રે, નથી લાવ્યો ચીઠી કે પત્રી રે.
દુખી દરિદ્ર સરખો ભાસે રે, એક તુંબીપાત્ર છે પાસે રે.
પિંગળ જટા ભસ્મે ભરિયો રે, ક્ષુધા રૂપી નારીને વરિયો રે.
શેરિયે શેરિયે થોકાથોક રે, તેને જોવા મળ્યા બહુ લોકરે.
તેણે કહાવ્યું કરી પ્રણામ રે, મારૂં વિપ્ર સુદામો છે નામ રે.
એમ દાસી કહે કર જોડરે, ખરો ખરો કહે રણછોડ રે.
મારો બાળ સ્નેહી સુદામો રે, હું દુખિયાનો વિસામો રે.

ઉઠી ધાયા જાદવરાય રે. નવ પેહેર્યાં મોજાં પાય રે.
પીતાંબર ભૂમિ ભરાય રે, રાણિ રૂકમણિ ઉંચાં સાય રે,
અતિ આનંદે ફૂલી કાય રે, હરિ દ્રાડે ને શ્વાસે ભરાય રે.
પડે આખડે બેઠા થાય રે, એક પળ તે જુગ જેવી જાય રે.
સ્ત્રિયોને કહી ગયા ભગવાન રે, પૂજા થાળ કરો સાવધાનરે.
હું જે ભોગવું રાજ્યાસન રે, તે તો એ બ્રાહ્મણનું પુન્ય રે.'

કડવું દ્વારકાધીશના શયનગૃહના વૈભવના વિલાસમય વર્ણનથી શરૂ થાય છે, અને, તેનું વર્ણન થઇ રહે છે ત્યાં સુદામાના હસવા લાયક દીદારનું વર્ણન આવે છે; એ હાસ્યમય વર્ણન પુરૂં થાય છે ત્યાં સુદામાના આગમનથી કૃષ્ણને ઉત્પન્ન થયેલી સ્નેહોર્મિનું હૃદયસ્પર્શી વર્ણન આવે છે; તે વર્ણનમાંથી કૃષ્ણના ક્ષોભની કાંઇક હાસ્યમય વર્ણનમાં સંક્રાન્તિ થાય છે, અને તે પછી સુદામા તરફના કૃષ્ણના પૂજ્યભાવનું ગંભીર વર્ણન આવે છે. એ રીતની ગાંભીર્ય અને હાસ્યની ફૂલગુંથણી ચિત્રને મનોરમ કરે છે, એટલું જ નહીં પણ, ગાંભીર્ય અને હાસ્યનું નિકટપણું બતાવે છે, અને, તે બન્ને સ્રોત આખરે એક જ મૂળમાંથી નિકળે છે એ વસ્તુસ્થિતિની પ્રતીતિ કરાવે છે. વર્ણનમાં જ્યાં ગાંભીર્ય છે ત્યાં તે વ્યાજરૂપે નથી, હાસ્ય ઉપજાવવા માટે ગંભીરતાનો ત્યાં ડોળ કરેલો નથી. પણ, ખરેખરી ગંભીર વૃત્તિને લીધે ગાંભીર્ય ઉદ્દિષ્ટ થયું છે; અને જ્યાં હાસ્ય છે ત્યાં તે ખોટા આભાસ રૂપે નથી પણ ખરેખરૂં વિવિક્ષિત છે.

ગાંભીર્યમાં કરુણરસનો પણ સમાવેશ થાય છે, તેથી. tragi-comic (કરુણ હાસ્યમય) લેખ તે serio–comic નો એક ઉપપ્રકાર જ છે. પરંતુ, કરુણરસના મહત્ત્વને લીધે આ ઉપપ્રકારને જુદા નામથી ઓળખવામાં આવે છે; કરુણ અને હાસ્યનો તીવ્ર વિરોધ છતાં તે બન્નેનો એક જ રચનામાં સમાવેશ શી રીતે થાય એમ પ્રથમ દૃષ્ટિએ શંકા થાય, પરંતુ, મનુષ્યજીવનના પ્રસંગો એવા હોય છે કે તે બન્નેનો એક જ સમયે અવકાશ હોઇ શકે છે. શેક્સપીઅરના કરુણરસ

નાટકોમાં આવતો હાસ્યનો અંશ આ સ્થિતિની પ્રતીતિ કરાવે છે, તેમ જ, હાસ્યરસના સહવર્તનથી કરુણરસની ગાઢતાનો યથાર્થ અનુભવ થાય છે એ વાત દર્શાવે છે. મનુષ્યજીવનમાંની આ વિષમતાને લીધે જ 'વેનચરિત્ર'માં ઉપર કહેલા હાસ્યરસના પ્રસંગો બાળવિધવાઓનાં દુઃખની કથા સાથે સ્થાન પામે છે.

જ્યાં કથાનું પાત્ર પોતાની વિચિત્ર મૂર્ખતાને લીધે વિપત્તિમાં આવે છે ત્યાં પ્રથમ કહ્યું છે તેમ અનુકંપાનો અવકાશ ન હોય તો કરુણરસને બદલે હાસ્યરસનો ઉદ્ભવ થાય છે. આવા પ્રસંગ કદિ એવા પણ હોય છે કે પ્રથમ કરુણરસનો ઉદ્ભવ થાય છે અને તે શમ્યા પછી કારણભૂત મૂર્ખતાનું દર્શન થતાં હાસ્યરસનો ઉદ્ભવ થાય છે.

હાસ્યરસપ્રધાન નાટકને ઇંગ્રેજીમાં comedy કહે છે. એ પ્રકારની રચનામાં અમુક જાતના મનુષ્યોના દોષ અને મૂર્ખતાનું, જનસમાજમાં ચાલતી રૂઢિઓમાંના અવગુણનું અને જીવનમાં આવતા પ્રસંગો તથા અકસ્માતોની વિચિત્રતાનું હાસ્યમય ચિત્ર પ્રકટ કરવામાં આવે છે. પરંતુ 'કૉમેડી' શબ્દ હમેશ આ અર્થમાં વાપરવામાં આવતો નથી. જે નાટકમાં કરુણરસ ન હોય અને કથાનું પરિણામ સુખમય હોય તેને પણ કેટલીક વાર 'કૉમેડી' કહેવામાં આવે છે. 'કૉમેડી' માં હાસ્યરસનું પ્રાબલ્ય કેટલું હોવું જોઇએ એ વિશે જુદા જુદા જમાનામાં વિધવિધ મત પ્રવર્ત્યાથી 'કૉમેડી'નું સ્વરૂપ વખતો વખત બદલાયું છે, તોપણ, 'કૉમેડી'માં વિનોદનો કંઇક અંશ હોવો જોઇએ એ મત કાયમ રહ્યો છે, અને ઉપર કહેલી સુખમય પરિણામવાળી રચનામાં પણ વિનોદનો કોઇક પ્રકારનો અંશ આવ્યા વિના રહેતો નથી. 'કૉમેડી'નો ઉદ્ભવ મૂળ ગ્રીક સાહિત્યમાં થયેલો છે. પ્રાચીન ગ્રીસમાં અમુક ઉત્સવોનાં પ્રસંગોએ ગામડાંમાં મદ્યપાનના તોફાન સાથે હાસ્યવાળાં ગીત ગાવાનો રીવાજ હતો, અને, તેને પરિણામે ગામડા (kōmē) ના અથવા પાનોત્સવ (kōmos) ના ગીત (ōdē) ઉપરથી ક્રમશ 'કૉમેડી'ની રચના ઉદ્ભવ પામી છે. પ્રાચીન ગ્રીક સાહિત્યમાં એ

રચનાનાં રૂપાન્તર થયાં છે, તેમ જ, અર્વાચીન યુરોપીઅન સાહિત્યમાં પણ તેનાં રૂપાન્તર થયાં છે. ફ્રાન્સમાં 'કૉમેડી'માં અમુક જાતના મનુષ્યોની વિલક્ષણતાનો અંશ પ્રધાનતા પામ્યો છે, અને, ઇંગ્લાંડમાં કૉમેડીમાં વસ્તુરચનાની વિચિત્રતાનો અંશ પ્રધાનતા પામ્યો છે. ઇંગ્લાંડની 'કૉમેડી'માં એ અંશ સ્પેઇનની 'કૉમેડી'માંથી ઉતર્યો હતો. શેક્સ્પીઅરની કૃતિઓથી 'કૉમેડી'નું ઉચ્ચ સ્વરૂપ બંધાયું હતું. પરન્તુ, તે પછી 'રેસ્ટોરેશન' ના સમયે પ્રવર્તેલી અનીતિથી તે કાલે 'કૉમેડી'નું સ્વરૂપ પણ અનીતિમય બની ગયું હતું.

હાસ્યના ઉદ્દેશથી રચાયેલું નાટક જ્યારે સુવ્યવસ્થા તથા સુઘડતા વગરનું હોય છે, અને, તેમાંના હસવા સરખા અંશ ઘણા હલકા પ્રકારના હોય છે, ત્યારે એવી રચનાને farce ('ફ્રાર્સ')નું નામ આપવામાં આવે છે. 'ફ્રાર્સ'માં ખરો હાસ્યરસ જામતો નથી અને આખી કૃતિ દમ વગરની તથા મૂલ્ય વગરની હોય છે; મનુષ્યસ્વભાવની વિલક્ષણતાનું કે સંસારવ્યવહારની વિચિત્રતાનું યથાર્થ ચિત્ર 'ફ્રાર્સ'માં પ્રકાશિત થતું નથી. 'ફ્રાર્સ' રચનાર અને ભજવનારનું અજ્ઞાન જ ઘણી વાર હાસ્ય ઉત્પન્ન કરનારૂં થઇ પડે છે.

હલકી ઠઠ્ઠાબાજી (buffoonery) થી પણ હાસ્યરસ જામતો નથી. તમાશામાં પોતાના ગાલ ફુલાવી પછી તે પર તમાચા મારી એકાએક અવાજ કરવાનું નામ 'બફૂન' પડેલું, અને તે પરથી હલકી જાતનું ઠોળીઆપણું કરનાર માટે એ શબ્દ ઇંગ્રેજીમાં રૂઢ થયો છે. અંગના ગાંડાઈ ભરેલા ચાળા કરી હસાવવાનો પ્રયત્ન કરવાથી હલકી ઠઠ્ઠાબાજી થાય છે, તે જ પ્રમાણે, વાણીના ગાંડાઈ ભરેલા ચાળા કરી હસાવવાનો પ્રયત્ન કરવાથી હલકી ઠઠ્ઠાબાજી થાય છે. વાણીના એવા ચાળા વિદૂષકના કે રંગલાના મુખમાં મુકેલાં વચનોથી પ્રકટ કરવામાં આવે છે અથવા તો લેખકના પોતાના ઉદ્દગારરૂપ વચનોથી પ્રકટ કરવામાં આવે છે. આવી રચનામાં હાસ્યની રસિકતા હોતી નથી, અને લેખક 'બફૂન' ની પદવીમાં આવી પોતાની અશક્તિ અને અજ્ઞાન દર્શાવી પોતે હાસ્યપાત્ર બને છે. એવી રચનામાં લેખક પોતાની તરફનાં

વચન કહે છે ત્યારે કેટલીક વાર પોતાને માટે 'બંદા' કે 'સેવક' કે એવાં ઉપનામ જે પ્રકારે કલ્પે છે તે પોતે વિદૂષક બન્યાનું તેને ભાન થયાનું દર્શાવી આપે છે.

સંસ્કૃત નાટ્યશાસ્ત્રમાં 'નાટક' વગેરે દશ પ્રકારનાં 'રૂપક' (પાત્રનાં સ્વરૂપ નટદ્વારા દર્શાવનાર દશ્ય કાવ્ય) ગણાવ્યાં છે તેમાંના એક પ્રકારનું નામ 'પ્રહસન' છે. પ્રહસનમાં હાસ્યરસ પ્રધાન હોય છે. તેમાં નિંદ્ય જનોનાં કલ્પિત વૃત્તાન્ત, લોકરૂઢ વાર્તાઓ અને દંભયુક્તિઓ આવે છે. એવી કૃતિમાં તપસ્વી, સંન્યાસી, બ્રાહ્મણ ઇત્યાદિ વર્ગના ધૃષ્ટ નાયક હોય છે, અને, સાથે નીચ પુરુષો સામેલ થાય છે તથા પરિહાસવાળાં ભાષણ હોય છે; અથવા તો, વેશ્યાઓ, દાસદાસીઓ, હિજડા, લુચ્ચાઓ લંપટ પુરુષો, અધમ સ્ત્રીઓ ઇત્યાદિ પાત્ર હોય છે, અને, તેમને ઘટે તેવા વેશ, વાચા, ચેષ્ટા વગેરે યોજેલાં હોય છે. પ્રહસનનું સ્વરૂપ સંસ્કૃત ગ્રંથોની આ વ્યાખ્યાથી વધારે વિસ્તારવાળું થઇ શકે છે, અને પાત્રોના સંબંધમાં અમુક વર્ણ, આશ્રમ, ધંધો કે પ્રવૃત્તિના નિયમની આવશ્યકતા નથી. અલબત, કેટલીક કોમના કે કેટલાક ધંધાના માણસોને હાસ્યરસ માટે ખાસ પસંદ કરવાનો રીવાજ વાર્તાઓ અને નાટકોમાં હાલ પણ પ્રવર્તે છે, પરંતુ, સંસ્કૃત અલંકારશાસ્ત્રોમાં ગણાવેલી નાતો અને પ્રવૃત્તિઓ ઉપરાંત બીજી નાતો (કોમો) અને પ્રવૃત્તિઓ પણ હાસ્યરસ માટે પાત્ર પુરાં પાડે છે. જેમ હાસ્યરસ વધારે કેળવાય છે અને હાસ્યરસના લેખકવર્ગની શક્તિ વધારે ઉલ્લાસ પામે છે તેમ મનુષ્યજીવનમાંથી હાસ્યરસનાં મૂળ વધારે ને વધારે જડી આવે છે.

હાસ્યરસની કૃતિઓના ઉપર કહેલા પ્રકાર સિવાય વાર્તા, સંવાદ, પ્રસંગવર્ણન, પ્રવાસવર્ણન, દેશવર્ણન સરખી રચનાઓ હાસ્યમય થઈ શકે છે. નિબંધ (essay) ની રચના ગંભીરતાવાળી હોય છે, પરંતુ, તેમાં જ્યાં જ્યાં માનવ અંશ આવતો હોય, અર્થાત્ મનુષ્યના સ્વભાવ, અનુભવ કે વૃત્તાન્તનું કોઈ પ્રકારનું કથન આવતું હોય ત્યાં ત્યાં હાસ્યરસનો અવકાશ હોઈ શકે છે. પર્વત કે સમુદ્રના કુદરતી સ્વરૂપ વિશેના

નિબંધમાં હાસ્યરસનું સ્થાન ન હોય, પણ, મનુષ્યવર્તન સાથે સરખામણી કરવાનો કોઈ પ્રસંગ આવે કે મનુષ્યના વિચાર અથવા કૃત્યની સરખામણી કરવાનો પ્રસંગ આવે તો એવા નિબંધમાં પણ હાસ્યરસનું સ્થાન ઉદ્ભૂત થઇ શકે છે.

હાસ્યમય કૃતિ માટે ગદ્ય પેઠે પદ્યનો ઉપયોગ થઇ શકે છે. એવી કૃતિઓનાં ઉપર જે ઉદાહરણ આપ્યાં છે તેમાં કેટલાંકમાં ગદ્ય-રચના છે, અને કેટલાંકમાં પદ્યરચના છે. પદ્યમાં ગદ્ય કરતાં શૈલીની વિશેષ નિયમિતતા હોય છે, અને, પદ્ય કવિતાનું વાહક હોવાથી પદ્યમાં ભાવની ઉચ્ચતા તથા સૌન્દર્ય પ્રદર્શિત કરવાનું સામર્થ્ય રહેલું છે. હાસ્યરસમાં શૈલીની એવી નિયમિતતાની જરૂર હોતી નથી, તેમ જ ભાવની ઉચ્ચતા કે સૌન્દર્યનું સ્થાન હોતું નથી. પરંતુ એ જ કારણથી પદ્ય હાસ્ય સ્પષ્ટ પ્રકટ કરવામાં કેટલીક વાર વિશેષે કરી ઉપયોગી થઇ પડે છે. આકૃતિ અને વસ્તુ વચ્ચેનો–શૈલી અને વક્તવ્ય વચ્ચેનો–વિરોધ પદ્યમય હાસ્યકથનમાં સમાય છે; અને એ વિરોધ હાસ્યમાં રહેલા વિરોધને વધારે તીવ્ર કરે છે.

કવિતાના સ્વરૂપનો ડોળ હાસ્યરસમાં આ રીતે મનોરંજક થાય છે. પરંતુ એ જ વસ્તુસ્થિતિને લીધે કવિતાના પ્રદેશમાં હાસ્યરસનું સ્થાન બહુ ઉતરતું હોય છે. હાસ એ સ્થાયી ભાવ છે અને તેના સાક્ષાત્કારથી હાસ્યરસ નિષ્પન્ન થાય છે, એ ઉપર કહ્યું છે, અને, એટલે અંશે હાસ્યરસ કવિતાના મંડલમાં આવે છે. પરંતુ, કવિતાના બીજા રસમાં આવી ભાવની ઉચ્ચતાનું અને સૌંદર્યનું જે દર્શન થાય છે તે હાસ્યરસમાં થતું નથી, અને, છન્દથી બીજા રસમાં કવિતાનું જે રુચિકર રૂપ થાય છે તે હાસ્યરસમાં થતું નથી. લી. હન્ટ કહે છે, 'નર્મયુક્ત વાક્ચાતુર્ય (wit) તે અતિશય અનિયંત્રિત રૂપનો તરંગ (fancy) છે, અને, ખરી રીતે જોતાં એવા તરંગમાં કવિત્વનો અંશ સહુથી ઓછો હોય છે; અર્થાત્ વિચારોના જે અર્થ સાધારણ વ્યવહારમાં હોય છે તે ઉપરાંતનો કોઈ અર્થ "વિટ"માં ગ્રહણ થતો નથી. એ વિચારોનું તત્ત્વ "વિટ"માં ગ્રહણ થતું નથી, પરંતુ એ વિચારોને એકઠા કરી માત્ર ચતુરાઇ

દર્શાવવાનો હેતુ "વિટ"માં હોય છે. કવિતામાં એ વિચારસંયોગ દાખલ થાય, પરંતુ, કવિતામાં એ વિચારસંયોગ ઉન્નતિ પામે છે, તેનું અનિયંત્રિતપણું જતું રહે છે, અને તેનું રૂપ બદલાઈ જઈ કંઈ શ્રેષ્ઠતાનું દર્શન થાય છે.' (વિટ એન્ડ હ્યુમર.) કવિતા અને હાસ્ય વચ્ચેનો ભેદ દર્શાવતાં હેઝલિટ કહે છે, 'કવિતા અથવા કલ્પનાના અન્તઃ સ્વરૂપમાં વાક્ચાતુર્ય ("વિટ") કરતાં ચઢિયાતાપણું રહેલું છે તેની એક સાબીતી એ છે કે કવિતા અથવા કલ્પનામાં માત્ર શબ્દોના સંયોગને સ્થાન મળતું નથી. એવા સંયોગ કવિતા અથવા કલ્પનામાં જ્યાં જ્યાં આવે ત્યાં ત્યાં સદૈવ તે દોષરૂપ હોય છે. સાનન્દ આશ્ચર્યની કે ઉત્કટ ભાવની ઉત્પત્તિ માટે શબ્દસંયોગ કરતાં કાંઇ વધારે સસાર અને તત્ત્વમય વસ્તુની જરૂર હોય છે. કલ્પનાની એવી વ્યાખ્યા કરી શકાય કે જે વસ્તુઓ સાધારણ રીતે સરખા સ્વરૂપની હોય અથવા જે વસ્તુઓને આધારે સાધારણ રીતે સરખી લાગણીઓ થતી હોય તે વસ્તુઓમાં રહેલું સામાન્ય તત્ત્વ કલ્પના શોધી કહાડે છે; પરન્તુ, "વિટ"નો મુખ્ય ઉદ્દેશ એ હોય છે કે જે વસ્તુઓમાં સામાન્ય તત્ત્વ રહેલું હોવાની ધારણા જ થઇ ન હોય અર્થાત્ જે વસ્તુઓ એક બીજાથી તદ્દન ઉલટી હોય તે વસ્તુઓ વચ્ચે સરખાપણાનો આભાસ શોધી કહાડવો અથવા ક્ષણ વાર સરખાપણાની વંચના ઉભી કરવી. નર્મયુક્ત વાક્ચાતુર્ય ("વિટ") તથા સમર્મ હાસ્યરસ ("હ્યુમર")ની કવિતા સાથે સરખામણી કરતાં અને બન્ને પક્ષનાં છેક છેડે ગયેલાં સ્વરૂપ લેતાં એમ કહી શકાય કે "વિટ" અને "હ્યુમર"નો આધાર આપણા આળસ, આપણા અભિમાન, આપણી નિર્બળતા અને આપણી મૂર્ખતા ઉપર રહેલો છે. પરંતુ, ગંભીર અને ભાવપૂર્ણ કવિતાનો આધાર આપણા સામર્થ્ય, આપણા ચિત્તની ઉદારતા, આપણા સદ્દગુણ અને આપણી ભૂતાનુકંપા ઉપર રહેલો છે.'(લેકચર્સ ઑાન ધી ઇંગ્લિશ કૉમિક રાઇટર્સ.)

પ્રાસ (rhyme), અનુપ્રાસ (alliteration), ઝડઝમક, શ્લેષ (pun), ઇત્યાદિ યુક્તિઓ પણ હાસ્યમય રચનાઓમાં ઉપયોગી થાય છે.

'મેલો ઘેલો પેલો જુઓ આગ ખેલમાં ઊભેલો,
ગોદડે ગુંથેલો એવો આવે હનુમાનજી;*
કાળા હાથ દારૂવાળા, દાઢી મોઢું દીસે કાળું,
પાઘડીનો પલ્લો પુંઠે પૂંછડા સમાનજી;
લોક નાસાનાસ કરે ત્રાસ પામી તેને ઠામે,
એને નાવે આંચ જેના રામજી જમાનજી;
દેખી ઠામ ઠામ આગ લગાડીને આઘો ખસે,
હશે હનુમાનજી કે મુલ્લાં સુલેમાનજી.'

દલપત કાવ્ય.

વિચિત્ર વેશે દોડતા અને દારૂખાનું સળગાવતા હોરાની લંકામાં આગ લગાડતા હનુમાનની સાથે કરેલી આ સરખામણીની હાસ્યજનકતામાં અનુપ્રાસથી અને ઝડઝમકથી ઉમેરો થાય છે, અને, 'હનુમાનજી', 'સમાનજી' અને 'જમાનજી' સાથે પ્રાસ આણવા સારૂ હોરાનું નામ 'સુલેમાનજી' હોવાની કરેલી અટકળ એ સહુને છેડે આવતાં રચનાની હાસ્યમયતા તીવ્ર થઈ ઘણી રમુજ ઉત્પન્ન કરે છે.

દ્વિઅર્થી શબ્દો ગોઠની શ્લેષ કરવો એ લેખનકળામાં ભૂષણરૂપ હોવું નથી. શ્લેષ એ માત્ર હિકમત છે, અને, જ્યાં વિચારની ઉન્નતિ હોય કે ભાવની ઉંડાઇ હોય ત્યાં હિકમત દાખલ થતી નથી. આ કારણથી, ગંભીર વિચારના ગદ્યલેખમાં કે રસમય કવિતામાં શ્લેષને સ્થાન મળી શકતું નથી. કવિતામાં વાચ્ય અર્થ ઉપરાંત વ્યંગ્ય અર્થ કાંઈ ગૂઢ

* 'એવો આવે હનુમાનજી'ને ઠેકાણે 'એવું આવે અનુમાનજી' એવો પાઠ પ્રથમ હોવાનું આ લખનારને સાંભરે છે. પણ, તે વિશે ખાતરી નથી. છેલ્લી લીટીમાં 'એ હનુમાનજી હશે કે મુલ્લાં સુલેમાનજી હશે' એવો સંદેહ મુકયાથી જે ખુબી આવે છે તે 'એવો આવે હનુમાનજી' એવું નિશ્ચયાર્થ રૂપક અહીં મુકયાથી ઘટી જાય છે. રૂપક અલંકારથી અભેદ દર્શાવ્યા પછી સંદેહ અલંકાર શોભતો નથી, 'એવું આવે અનુમાનજી' એવો પાઠ હોય તો સંદેહની એ ખુબી જળવાય.

રહેલો હોય ત્યારે કવિતા ખુબીવાળી હોય છે, તે ઉપરથી, કેટલાક લેખકો એના એ શબ્દના બે વાચ્ય અર્થ હોય તો ખુબી આવે એમ ભ્રાન્તિથી માની લઈ શ્લેષની રચના કરે છે. પરંતુ, શ્લેષથી થતો બીજો અર્થ તે વ્યંગ્ય અર્થ હોતો નથી, અને શ્લેષથી કવિતામાં અપકર્ષ જ થાય છે. સત્યના અને સૌન્દર્યના દર્શનમાં ગુંથાયેલું ચિત્ત દ્વિઅર્થીપણાની જાદુગીરી તરફ વળતું નથી. શેકસપીઅરના સમયમાં ઈંગ્રેજી સાહિત્યમાં શ્લેષનો પ્રચાર હતો તેને લીધે શેકસપીઅરના ગ્રન્થોમાં પણ શ્લેષ દાખલ થયેલા નજરે પડે છે. પરંતુ, એ સંબંધે જર્વાઈનિસ કહે છે, ' (શેકસપીઅરે નિર્મેલાં પાત્રોમાં)માત્ર અમુક જાતનાં માણસો જ વાક્ચાતુર્ય અને શ્લેષનો વ્યવહાર કરે છે, અને જો એમ કહેવામાં આવતું હોય કે શ્લેષ તે મૃગતૃષ્ણિકા છે અને તેની પાછળ જનાર કવિને તે રેતીના ખાડામાં જ ઉતારે છે તો એ સ્થિતિ એવા શ્લેષ કરનાર પાત્રોની છે, પણ, શેક્સપીઅરની નથી. શેક્સપીઅર તો કહે છે કે "વસ્તુની અવગણના કરી શબ્દની હિકમત કરનારા મૂર્ખ હોય છે," અને એ મતનો સ્વીકાર કરનારા કોઇએ મૃગતૃષ્ણિકાથી ભુલાવામાં પડે તેમ નથી.' (શેકસપીઅર કોમેનટરીઝ.)

વિચારની ગંભીરતાના અને રસની ગાઢતાના પ્રસંગો હોય ત્યાં શ્લેષનો અવકાશ હોતો નથી, પણ, લઘુભાર (light) મનોવૃત્તિનો પ્રસંગ હોય ત્યાં શ્લેષનો અવકાશ હોઈ શકે છે, તેથી, હાસ્યરસમાં શ્લેષને સ્થાન મળે છે. શ્લેષથી માત્ર વાક્ચાતુર્યનો વ્યવહાર થઈ શકે છે, એક શબ્દના થતા બે અર્થની ભેળસેળ અને ભુલભુલામણી થઈ શકે છે; પણ કોઈ અવસ્થામાં ઉંડું રહેલું હાસ્યમય અર્થ દર્શાવવાનું કાર્ય શ્લેષથી થઇ શકતું નથી; તેથી, શ્લેષનો ઉપયોગ 'વિટ' માં થઈ શકે છે, 'હ્યુમર'માં થઇ શકતો નથી. શ્લેષનું વાક્ચાતુર્ય પણ સાધારણ પ્રકારનું હોય છે; વાક્ચાતુર્ય યોજનાર શબ્દનું દ્વિઅર્થીપણું નવું બનાવતો નથી, તે માત્ર દ્વિઅર્થીપણાનો પ્રસંગ આણે છે; અને, શબ્દના અર્થોનો વિરોધ વસ્તુસ્થિતિઓના વિરોધ જેટલો લાંબો ટકતો

નથી તેથી દ્વિઅર્થીપણાના વિરોધથી થયેલું આશ્ચર્ય થોડી વારમાં શમી જાય છે. એક શબ્દના બે અર્થ હોવાથી ખરી રીતે બે જુદા જુદા અર્થવાળા જુદા જુદા પદાર્થ છે એ ભાન થતાં વિરોધનો ચમત્કાર જતો રહે છે. શ્લેષનું ચાતુર્ય આવું સાધારણ હોવાથી એડિસન શ્લેષને false wit ('ખોટું વાક્ચાતુર્ય') કહે છે, અને, તે એવો નિયમ સૂચવે છે કે અમુક 'વિટ' વાળી ઉક્તિની પરીક્ષા કરવા સારૂ તે ઉક્તિનો બીજી ભાષામાં તરજુમો કરવો અને જો તરજુમો કર્યા પછી તે ઉક્તિમાંનું ચાતુર્ય કાયમ રહે તો તેમાં ખરૂં 'વિટ' છે એમ સમજવું. અને, જો તરજુમો કર્યા પછી તે ઉક્તિમાંનું ચાતુર્ય જતું રહેલું માલમ પડે તો તેમાં માત્ર શ્લેષ છે એમ સમજવું. (સ્પેક્ટેટર, અંક ૬૧.) શબ્દનું દ્વિઅર્થીપણું નિત્યના વ્યવહારમાં અને વાતચીતમાં જાણીતું થયેલું ન હોય પણ કંઇક અપરિચિત હોઈ એકાએક દૃષ્ટિ આગળ આવે અને વિચિત્રતાથી આશ્ચર્ય પમાડે ત્યારે શ્લેષથી વિનોદ ઉત્પન્ન થઇ શકે છે. નાનાં છોકરાં રમત રમતાં કહે છે કે 'આપણે ઉજાણી ગયાં ત્યાં પવન આવ્યો ને બધું ઉડી ગયું; તેમાં મારાં મરચાં ગયાં ને તારાં મરી ગયાં;' એમાં 'મરી' શબ્દથી થતો શ્લેષ ("તારાં મરી ઉડી ગયાં" અને "તારાં સગાંવહાલાં મરી ગયાં") એટલો પ્રાકૃત અને સાધારણ છે કે તેથી વાક્ચાતુર્યનો વિનોદ થતો નથી. પરંતુ,

'જળદ જગતમાં મેઘ છે, ફળદ બાગનો ફાલ;
પણ નિર્બળ નર નારનો, બળદ ભોજ ભૂપાળ.'

દલપત કાવ્ય.

એ ઉક્તિમાં 'બળદ' શબ્દનો શ્લેષ ("બળ આપનાર" અને "બળદ જનાવર") રહેલો છે તે ગોઠવવાનું વાક્ચાતુર્ય સમજાતાં વિનોદ ઉત્પન્ન થાય છે.

વસ્તુઓ, સ્થિતિઓ અને પ્રસંગોમાં રહેલી વિલક્ષણતા બહાર આણી હાસ્ય ઉપજાવવાનો મનોવ્યાપાર તે તર્કવ્યાપાર (judgment)

નથી. મનોરંજનના એ પ્રયાસમાં લઘુભાર (light) ભાવવ્યાપાર રહેલો છે. દલીલ અને અનુમાનનો તેમાં સમાવેશ થતો નથી. હેઝલિટ કહે છે કે: હૉબ્સ અને લૉક સરખાપણાના નિરીક્ષણને 'વિટ' કહે છે તથા ભિન્નતાના નિરીક્ષણને તર્કવ્યાપાર કહે છે તે ભૂલ છે. 'વિટ'-માં પણ સરખાપણું તથા ભિન્નતા બન્ને સાથેનો વ્યવહાર હોય છે. 'હમ્સ'ના કર્તા હૅરિસે દર્શાવ્યું છે કે "લૉકની આ વ્યાખ્યા ખરી હોય તો કાટખુણાવાળા ત્રિકોણના ત્રણ ખુણા બે કાટખુણાની બરોબર હોય છે એ સાબીત કરવું તે તર્કવ્યાપાર કે બુદ્ધિવ્યાપાર નહિં પણ 'વિટ' કહેવાય, અને, યુકિલડનો ભૂમિતિનો ગ્રન્થ તે વાક્ચાતુર્યસંગ્રહ કહેવાય." યુક્તિ અથવા દલીલ અને 'વિટ' વચ્ચે ફેર એ છે કે 'વિટ' વસ્તુઓમાંથી એવો આકસ્મિક અને એકપક્ષી સંજોગ શોધી કહાડે છે કે તેને વસ્તુઓના સ્વરૂપ સાથે સંબંધ હોતો નથી, અથવા બીજું કંઈ નહિં તો, એવા સંજોગનો વસ્તુઓના સ્વરૂપ સાથે આવશ્યક સંબંધ પ્રસ્તુત હોતો નથી; અને શ્લેષ, સમસ્યા, અનુપ્રાસ વગેરે સરખા શબ્દોની રમતથી અથવા અપ્રાસંગિક તરંગથી વસ્તુઓ વચ્ચે દેખાતું સરખાપણું 'વિટ' બલાત્કારે ઉભું કરે છે. આવા બધા પ્રસંગમાં હાસ્યમય સામ્યથી વિનોદ થાય છે. (લેક્ચર્સ ઑન ધી ઇંગ્લિશ કૉમિક રાઇટર્સ.) ઉપર કહ્યું છે તેમ ઇંગ્રેજી ભાષામાં 'વિટ' શબ્દનો મૂળ અર્થ 'બુદ્ધિ' હોવાથી તે વ્યુત્પત્તિની રેખાઓ 'વિટ'-ના વર્તમાન અર્થની વ્યાખ્યામાં પણ દાખલ થાય છે. હૉબ્સ અને લૉકની વ્યાખ્યાઓમાં જે વાંધા ભરેલો અંશ રહેલો હેઝલિટ દર્શાવે છે તે આ જ કારણથી દાખલ થયો છે. પરંતુ, તર્કવ્યાપાર એ 'વિટ'-થી (તેમજ 'હ્યુમર'થી) ભિન્ન છે એ વિશે મતભેદ નથી.

હાસ્યરસમાં તર્કવ્યાપાર નથી હોતો, પરંતુ, હાસ્યરસ મનુષ્ય-ચિત્તને પ્રસન્ન કરી સ્વસ્થ રાખે છે, અને એ રીતે તર્કવ્યાપારનું સામર્થ્ય જાળવવામાં સહાયભૂત થાય છે, એ સ્થિતિ લક્ષમાં રાખવા યોગ્ય છે. અનેક જાતના ભાર નીચે દબાઇ નમી જતા ચિત્તને

હાસ્યરસ એ ભાર ઓછો કરી ઉંચે આવવાની શક્તિ આપે છે. વિષમ પ્રસંગો અને વિપત્તિઓને સમયે પણ સંસારઘટનામાં રહેલું હાસ્યનું મર્મ અનુભવતાં ચિત્તને સંકટોથી પરાભવ ન પામવાનો, વિહ્વલતાને દૂર રાખવાનો, અને દુઃખો ધૈર્યથી સહન કરવાનો પ્રયાસ કરવામાં અનુકૂલતા પ્રાપ્ત થાય છે. દ્વેષ કરનાર અને અન્યાય કરનારની મૂર્ખતા અને હાસ્યપાત્રતા જોઇ વિનોદ મેળવતાં દ્વેષ અને અન્યાયથી થતો ખેદ ઘટી જાય છે. સર્વત્ર હાસ્યનું ઉંડું મર્મ પારખી કહાડવાના અભ્યાસથી તત્ત્વચિંતનની અને સમદર્શિત્વની એવી વૃત્તિ બંધાય છે કે માણસોની ભિડની વચ્ચે એવા અભ્યાસવાળું ચિત્ત એકાન્તનો અનુભવ કરી શકે છે, અને અમુક આવેશથી ઉશ્કેરાયેલા મંડળના સંગમાં છતાં શાન્ત અને અક્ષુબ્ધ રહી શકે છે. એવા અભ્યાસવાળો મનુષ્ય, પોતે પણ મૂર્ખતાથી વર્તે તો તે મૂર્ખતા હાસ્યપાત્ર થવી જોઇએ એ પ્રતીતિને લીધે, એકદેશીય તથા સંકુચિત વિચારોથી આગળ વધી સાધારણ માણસો કરતાં વધારે ઉદાર અને વધારે નિષ્પક્ષ-પાતી દૃષ્ટિએ નિરીક્ષણ કરી શકે છે. હાસ્યરસ પારખવાની શક્તિથી એવી સમતોલનની વૃત્તિ પ્રાપ્ત થાય છે કે જીવનના વિવિધ પ્રસંગોનું તાત્પર્ય સાધારણ સમજ (common sense)ની નજરથી જોતાં આવડે છે, અને, પાંડિત્યદંભમાં, સ્થૂલ દુરાગ્રહમાં તથા નિર્મર્યાદ ઉત્સુકતામાં મગ્ન થતાં અટકવાનું સામર્થ્ય મળે છે. કૃષ્ણના જીવનના આલેખનમાં કવિઓએ પરમ તત્ત્વજ્ઞાન સાથે હાસ્યરસના પ્રસંગો દર્શાવ્યા છે તે હાસ્યરસના આ સમસ્ત પ્રયોજનને લીધે. ઇસુ ખ્રિસ્તનાં વચનોનો અભ્યાસ કરતાં તેમાં ' હ્યુમર ' રહેલો જણાઇ આવે છે એમ દર્શાવી ટી. આર. ગ્લોવર કહે છે, ' " હ્યુમર "નું સહુથી ઉચ્ચ સ્વરૂપ મનની અન્તઃશાન્ત સ્થિતિ દર્શાવે છે; તે સ્થિતિ એવી હોય છે કે જીવનમાં વિરોધ કે વિપક્ષતા બંધ ન થયા છતાં એ વિરોધ અને વિપક્ષતાથી કર્કશતાની ઉત્પત્તિ થતી બંધ પડી હોય છે. એ સ્થિતિમાં મન એ વિરોધ અને વિપક્ષતા જરૂરનાં અને સહેતુક છે એમ માની

તેમનો સ્વીકાર કરી લે છે. એ વિરોધ અને વિપક્ષતાથી ઉંચે જઈ તે પર દૃષ્ટિ કરતાં તે જીવનને રુચિકર કરે છે એમ મન એવી સ્થિતિમાં માની લે છે. પ્લેટો જેને "જીવનનું આખું કરુણરસમય અને હાસ્યરસમય નાટક" કહે છે તે જોવાની શક્તિ તે–તેનાં એ બે અંગ એક બીજામાં ઓતપ્રોત થયેલાં જોવાની શક્તિ–તે "હ્યુમર" છે.' (ધ કૉનફ્લિક્ટ ઑફ રિલિજીઅન્સ ઇન ધ રોમન એમ્પાયર–એ ગ્રન્થમાંનું જીસસ ઑફ નેઝેરથ વિશેનું પ્રકરણ.) નાટકની રંગભૂમિ ઉપર પ્રકટ થતા કરુણરસમાં, તેમ જ, મનુષ્યજીવનમાં પ્રકટ થતા કરુણરસમાં પણ હાસ્યરસનું મર્મ રહેલું છે એ સાક્ષાત્કારથી કરુણનું કરુણત્વ જતું રહેતું નથી; પણ કરુણથી પડતી ગુંચ છોડવવાની કુંચી એ સાક્ષાત્કારથી જડે છે. બીજા બધા રસમાં પણ જ્યાં ગુંચ પડે છે ત્યાં હાસ્યનું મર્મ હાથ આવતાં એ ગુંચ છોડવવાની કુંચી હાથ આવે છે.

હાસ્યરસની આ પ્રમાણે મીમાંસા કર્યા પછી ગુજરાતી સાહિત્ય તરફ નજર કરી જોઇશું કે તેમાં હાસ્યરસ પ્રકટ થયેલો છે કે કેમ. એ દૃષ્ટિપાતને પરિણામે કબુલ કરવું પડશે કે ગુજરાતના સાહિત્યમાં હાસ્યરસ બહુ જ થોડો છે, લગભગ નહિં જેટલો છે. અલબત્ત, એનું એક કારણ એ છે કે ગુજરાતના અર્થાત્ પાધર ગુજરાતના–ચુંવાળથી લાટ દેશ સુધીના ગુજરાતના–લોકો વિચક્ષણ, વ્યવહારકુશળ, ડાહ્યા અને વેપારમાં સાહસિક છે. પણ, હાસ્યવૃત્તિમાં કંઇક મોળા છે. કાઠીઆવાડીઓ "ઍાય માળોઓઓઅ" જે લહેકાથી કહે છે તેટલું હાસ્યભર્યું વાક્ચાતુર્ય પણ તળ ગુજરાતીઓની વાણીમાં નજરે પડતું નથી. તેમનું સાહિત્ય તેમની વૃત્તિઓ પ્રમાણે હોય એ સ્વાભાવિક છે.

જુના ગુજરાતી સાહિત્યમાં હાસ્યરસનું સેવન ફક્ત પ્રેમાનન્દે કર્યું છે. પ્રેમાનન્દનું હાસ્ય ઠાવકું હતું. તેની કૃતિઓ વાક્ચાતુર્યથી ઉભરાતી નથી. વિનોદમય પ્રસંગો આવતાં હાસ્યમર્મ શોધી કહાડી તે ધીરે ધીરે પ્રદર્શિત કરવું એ તેની શૈલી છે. સાધારણ દૃષ્ટિએ ગંભીર

જણાતા પ્રસંગોમાંથી પણ તેને હાસ્યમૂલ જડી આવે છે. સ્ત્રીઓની હાસ્યશક્તિ તેણે ઘણી વાર મનોહર રીતે દર્શાવી છે. 'મામેરા'માં પ્રેમાનન્દે નાગર સ્ત્રીઓને નરસિંહ મહેતાના દારિદ્રયની ટોળ કરતી વર્ણવી છે. 'માંધાતાખ્યાન'માં તપોવનની યજ્ઞશાળામાંનું અભિમંત્રિત જળ ભૂલમાં પીતાં ગર્ભવંત થયેલા યુવનાશ્વ રાજાનું વૃત્તાન્ત વર્ણવતાં પ્રેમાનન્દે રાણીઓને અને નગરની નારીઓને રાજાના ગર્ભની મશ્કરી કરતી વર્ણવી છે.

જુના સમયમાં બીજા કોઇ લેખકો હાસ્યસેવી થયા નથી. હાસ્યરસવાળા નાટયપ્રસંગો 'ભવાઇ સંગ્રહ' માં જોવામાં આવે છે; તેના કર્તા કોણ હતા તે જડી શકે તેમ નથી, પણ, એ સાહિત્ય ભવાઈઓની રંગભૂમિ ઉપર જ ઉત્પન્ન થયું હતું અને વિદ્વાન્ ગ્રન્થકારોનો તેમાં કાંઈ હાથ નહોતો એ નિઃસંદેહ છે. એ કારણથી, હાસ્યરસનું એ સાહિત્ય શિષ્ટતા વગરનું રહ્યું છે; અને, તેની અસર સામાન્ય સાહિત્ય પર થઈ નથી. હાસ્યરસ ખીલવનારની પણ નાત થઇ ગઈ. ભાંડ ભવૈયા સિવાય બીજા હાસ્યરસનો વ્યવહાર કરનારા ન રહ્યા, અને તેથી, તેનો વિસ્તાર કે વિકાસ થયો નહિ.

અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં હાસ્યરસના આલેખનનો આરંભ કરનાર કવિ દલપતરામ છે. તેમની કૃતિઓમાં નર્મયુક્ત વાક્ચાતુર્ય છે તેમ જ સમર્મ હાસ્યરસ છે. તેમણે પ્રદર્શિત કરેલો સમર્મ હાસ્યરસ ઘણો ખરો છુટક પ્રસંગોમાં છે, અને, મનુષ્યસ્વભાવના કે જનસમાજના મ્હોટા પ્રશ્નોનું પૃથક્કરણ કરી તેમાંથી હાસ્યરસ શોધી કહાડવાનો પ્રયાસ તેમણે કર્યો નથી. તોપણ ગુજરાતી ભાષામાં તેમણે ખીલવેલો હાસ્યરસ હમેશ રુચિકર રહેશે. તેમના લેખમાંથી કેટલાંક ઉદાહરણ ઉપર આપ્યાં છે.

કવિ નર્મદાશંકરની કૃતિમાં હાસ્યરસ છે જ નહિં. તેમને હાસ્યરસની પરીક્ષા બિલકુલ હતી નહિં. તેમના મિત્ર રા. નવલરામને તેમની કલ્પનાશકિતનો પૂર્ણ પરિચય હતો, અને નવલરામે રચેલા, ભટના

બોપાળા'માં અસંભવિતપણાનો દોષ છે અને હાસ્યરસ છે જ નહિ એવો અભિપ્રાય નર્મદાશંકરે દર્શાવ્યો ત્યારે, નવલરામે તેમને કહ્યું હતું કે 'કવિ, તમે હાસ્યરસનું શાસ્ત્ર સમજતા નથી.' ('હાસ્યરસ' વિષે નિબંધ.)

રા. નવલરામને હાસ્યરસની કુશળ પરીક્ષા હતી. તેમણે રચેલું 'ભટનું બોપાળું' મોલિયરના 'મૉક ડૉક્ટર' નામના ગ્રન્થનો અનુવાદ છે. તોપણ, તેમાં તેમની સ્વતઃકલ્પિત હાસ્યરચના ઘણી છે.

આ સિવાય રા. સા. મહીપતરામ કૃત 'સાસુ વહુની લઢાઈ,' 'વનરાજ ચાવડો' અને 'સધરા જેશંગ,' રા. બ. હરગોવિંદદાસ કૃત 'અંધેરી નગરીનો ગર્ધવસેન,' મિ. જહાંગીર અરદેશર તાલેયારખાં કૃત 'મુદ્રા અને કુલીન,' (અપ્રસિદ્ધ લેખક કૃત) 'પટેલ પોથી,' એ ગ્રન્થોમાં હાસ્યરસનું પ્રસંગોપાત્ત આલેખન છે. 'દેશમિત્ર'ના મર્હુમ અધિપતિ રા. મંછારામ ઘેલાભાઇ કૃત 'મૂર્ખો' અને ચતુરસિંહ' એ બે કથાઓ હાસ્યના પ્રસંગોથી બનેલી છે, પરંતુ, તેમાં ખામી એ છે કે ઠેકાણે ઠેકાણે હાસ્યરસ ખુટયો છે અને કૃત્રિમતા દાખલ થઈ છે.

રા. ગણેશજી જેઠાભાઇએ પ્રસિદ્ધ કરેલા 'કૌતકમાળા અને બોધવચન' નામના વાર્તાસંગ્રહમાં ઠેકાણે ઠેકાણે હાસ્યરસના પ્રસંગો છે.

અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યના આરંભ પછી કેટલાક સમય સુધી નાટકો લખાતાં ત્યારે નાટકમાં આવતા વિદૂષકના મુખમાં હાસ્યવચનો મુકવાનો પ્રયત્ન થતો, પણ, એવી કોઈ કૃતિમાં હાસ્યરસ જામ્યો નથી. સંસ્કૃત નાટકોમાંના વિદૂષક અને ભવાઇઓમાંના રંગલા દ્વારા હાસ્યરસની પ્રથા જળવાઈ છે એટલો લાભ હાસ્યરસ માટે એક જુદું પાત્ર નક્કી કરવાથી થયો છે. પરંતુ, એ પાત્ર સિવાય અન્યત્ર પણ હાસ્યરસનો અવકાશ છે એ વાત લક્ષમાં ન રાખ્યાથી હાસ્યરસનો વિકાસ થતો અટકે છે, તેમ જ, એ પાત્રને હલકી ઠઠ્ઠાબાજી માટે ઉપયોગમાં લીધાથી હાસ્યરસના ઉલ્લાસને હાનિ થઇ છે.

રા. નવલરામે ઉપર કહેલા નિબંધમાં 'રમુજે દિલપસંદ' અને 'લાલબુજરંગ' નામે બે પુસ્તકો ગણાવ્યાં છે તે હવે પ્રચારમાં રહ્યાં

નથી. ફારસી કે ઉરદુપરથી તે ભાષાન્તર રૂપે થયેલાં હશે એમ લાગે છે. એ નિબંધમાં બીરબલની વાતો અને લૌવાની મજાકોનો નિર્દેશ કર્યો છે; અને, એ પ્રસંગોના સંગ્રહ પણ પ્રસિદ્ધ થયા છે. એ પુસ્તકોમાં વાક્ચાતુર્યનું દર્શન કરાવેલું છે. અલબત, બીરબલને વિદૂષક રૂપે અને અકબરને મૂર્ખ રૂપે વર્ણવનારી વાતોમાં ઐતિહાસિક સત્ય રહેલું નથી.

પારસી લેખકોએ હાસ્યરસનું સાહિત્ય વધારવામાં કિંમતી મદદ કરી છે. અલબત્ત, તેમનાં એ વિષયનાં પુસ્તકો 'વિટ' નાં છે, 'હ્યુમર' નાં નથી, તોપણ, તેમણે ઉત્પન્ન કરેલું એ સાહિત્ય મનોરંજક છે અને તેનો જથો વધતો જાય છે. મિ. જહાંગીર બહેરામજી મર્ઝબાને રચેલાં 'કૌતુક સંગ્રહ', 'ખુશ દર્પણ' અને 'ટોચકા સંગ્રહ'નાં પુસ્તકો રમુજ અને વિનોદથી ભરેલાં છે. ચાર્લ્સ ડિકન્સ કૃત પ્રખ્યાત 'પિકવિક પેપર્સ'નો અનુવાદ 'અક્કલના સમુદર'ના નામથી તેમણે પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. 'મોદીખાનેથી માર્સેલ્સ'ના નામથી તેમણે પોતાની યુરોપની મુસાફરીનો હેવાલ પ્રકટ કર્યો છે તેમાં "હ્યુમર" ની છાયા વખતોવખત નજરે પડે છે. તેમણે 'ગપ-સપ' નામે હાસ્યના ઉદ્દેશવાળું પત્ર કહાડવું શરૂ કરેલું તે બહોળો પ્રચાર પામ્યું છે. હાલ તે પત્ર તેમના પુત્ર મિ. પિરોજશાહ ચલાવે છે. તે દર પખવાડીએ નિકળે છે. હિંદુ લેખકો તરફથી ગુજરાતીમાં એવું એકે પત્ર નિકળતું નથી.

કેટલાંક સામાહિક અને માસિક પત્રોમાં હાસ્યરસને નામે ફકરા પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે તે એવા હાસ્યરસશૂન્ય હોય છે કે તેનો પ્રચાર ખરા હાસ્યરસની કદરને નુકસાન કરે છે. તેમાં માત્ર ઉપર કહ્યા તેવા 'વાણીના ગાંડાઈ ભરેલા ચાળા' હોય છે, અને તોછડાઇ, ધૃષ્ટતા, નિંદા, અસત્યકથન, વગેરે કલંકાથી એવા લેખ જેમ જાહેર પત્રોની સંસ્થાને વગોવે છે તેમ હાસ્યની રસિકતાને વગોવે છે. હાસ્યરસનો છોડ સ્વચ્છ હવામાં વિકાસ પામી શકે તે સારૂ આવાં ઝેરી અને ઉપદ્રવકારક ઝાંખરાં જડમૂળમાંથી ઉખેડી નાખવાની જરૂર છે.

ગુજરાતી સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ માટે બીજા અંશોની સાથે હાસ્યરસના ઉદયની પણ આવશ્યકતા છે. મનુષ્યના ચારિત્ર્યના ઉલ્લાસ માટે જેમ હાસ્યરસની જરૂર છે. તેમ મનુષ્યોના વાઙ્ગમયના ઉલ્લાસ માટે પણ હાસ્યરસની જરૂર છે. શેક્સીપીઅર વિશેનું યથાર્થ જ્ઞાન તેના હાસ્યરસના જ્ઞાન વિના અપૂર્ણ રહે છે એ દર્શાવતાં એડવર્ડ ડાઉન કહે છે, 'જે માણસમાં હાસ્યરસની દૃષ્ટિએ દુનિયાનું નિરીક્ષણ કરવાની શક્તિ રહેલી છે તેનું ચારિત્ર્ય અને તેના આધ્યાત્મિક જીવનનો ઇતિહાસ, જે માણસનો સ્વભાવ એવા ભાવનાઓથી બંધાયો હોય છે કે પ્રસન્નતાથી ઉપજતા હાસ્યની લહેરો તે પર કદી પથરાતી નથી, તેનાથી પ્રત્યેક અંશે અને સર્વથા જુદો હોવો જ જોઇએ.' (શેક્સીપીઅર, હિઝ માઇન્ડ એન્ડ આર્ટ.) સાહિત્યમાં પણ આ નિયમ પ્રવર્તે છે. હાસ્યરસ વગરનું સાહિત્ય સૃષ્ટિના અભ્યાસમાં ન્યૂન રહે છે, અને મનુષ્યચિત્તનો પરિપૂર્ણ વિકાસ પ્રકટ કરી શકતું નથી. કેટલાક હાસ્યમીમાંસકોનું માનવું છે કે મનુષ્યમાં હાસ્યની શક્તિ ન હોય તો સમભાવથી અથવા દ્વેષથી મનુષ્ય એવો એક દિશામાં દોરાઈ જાય કે તેને પરિણામે ક્ષીણતા થાય, અને, એ કારણથી હાસ્યશક્તિ પોતાના રક્ષણ માટે ઉપયોગી જણાયાથી મનુષ્યોએ તે જાળવી રાખેલી હોવી જોઇએ. જ્ઞાનના આરંભકાલમાં મનુષ્યજાતિને પોતાની હાસ્યશક્તિ કેવી લાગી હશે એ કલ્પનાનો વિષય છે, પરંતુ, મનુષ્યજાતિ ઘડાઇને જેવી થઇ છે તે સ્થિતિમાં મનુષ્યજીવનના સુખ અને વિકાસ માટે હાસ્ય આવશ્યક છે એમાં શક નથી. અને તે જ પ્રમાણે, મનુષ્યજાતિના વિચાર અને ભાવની ઘટના પણ એવી છે કે તેના સંસ્કારમાં હાસ્યનો ભાવ સ્થાયી થયેલો છે, અને, તેનો સાક્ષાત્કાર હાસ્યરૂપે થાય નહિં તે વિના રસિકતાનો વિષય પરિપૂર્ણ થતો નથી, તથા, મનુષ્યસ્વભાવ વિશે યથાથ કલ્પના થતી નથી.

ગુજરાતી સાહિત્ય જેમ વૃષ્ટિ પામતું જશે તેમ હાસ્યથી ઉછળતું અને મલકાતું જશે એ અભિલાષ નિરાધાર નથી.

કવિતા વિભાગ.

રમણભાઈની કવિતા.*

જાગૃત !

(મત્તમયૂર.)

જાગો પુત્રો હિંદતણા આળસ છોડી,
ધારો થાશે શું મદદે દેવ જ કોઇ;
તાણી બાંધી કમ્મર લાગો સહુ કામે,
લોકો પોતે મોટિ પ્રજા થાય જ જાતે. ૧

છૂટા છો કે છો જ ગુલામો સહુ નીચે,
તાબેદારી સર્વ ઉઠાવો હલકી તે;
પોતાને છે રે કરવાનું સહુ હાથે,
લોકો પોતે મોટિ પ્રજા થાય જ જાતે. ૨

આપો છો સૌ જે કર તેને ખરચે જ્યાં,
કોઈ કાલે કોણ પુછે છે તમને ત્યાં ?
ઊઠો વાંધો લ્યો જીત સાચાનિ સદાયે,
લોકો પોતે મોટિ પ્રજા થાય જ જાતે. ૩

જેમાં જાયે સર્વ તમારાં જીવ ખોય,
તેમાં ચાલે કાંઇ તમારૂં નહિ તોય;
મૂગા છો શું એ હક લો-માગિ બધાએ,
લોકો પોતે મોટિ પ્રજા થાય જ જાતે. ૪

---

* સ્વ. સર રમણભાઇનાં, જ્ઞાનસુધા, બુદ્ધિપ્રકાશ આદિ માસિકોમાં તથા અન્ય છુટક પ્રકટ થયેલાં તથા અપ્રસિદ્ધ કાવ્યોનો આ સંગ્રહ છે.

(પ્રકાશક).

રે શું લાગે કામ તમારાં ધન વિદ્યા,
શું ઇલ્કાબો ઠાલિજ વેવાર નકામાં ?
છે પોતાના રાજ્ય વિશે માલ વધારે,
લોકો પોતે મોટિ પ્રજા થાય જ જાતે. ૫

છો અંજાઈ સર્વ ગયા, બાળક છો કે
પાયે લાગો ને થઇ ગાફેલ ડરો જે ?
રે'શો નાના બાળક હમ્મેશ જ માટે ?
પોતે લોકો મોટિ પ્રજા થાય જ જાતે. ૬

છૂપો છૂપો ખાનગિ છાનો બબડાટ,
કીડા પેઠે ગુપ્ત ભરાયો મુકિ વાટ;
આવાથી તો ના મળશે ન્યાય જરાયે,
લોકો પોતે મોટિ પ્રજા થાય જ જાતે. ૭

વેઠો છો શું દુઃખ તમે, શું બહુ વાર,
લાગે છે કે થાય તમારું અપમાન;
તો ઊઠો રે ધૈર્યથિ અન્યાયનિ સામે !
લોકો પોતે મોટિ પ્રજા થાય જ જાતે ! ૮

માગો ના રે દેવનિ કે દૈત્યનિ વ્હાર !
પોતે જાતે કુમ્મક પોતાનિ જ માત્ર !
ઇચ્છા સાથે હિમ્મત છે તો સહુ થાયે !
લોકો પોતે મોટિ પ્રજા થાય જ જાતે. ૯

લાગો કામે હિંદતણા પુત્ર ત્વરાથી,
કોઇ પાછા ના હઠશો વિઘ્ન કશાથી;
ઊગ્યો છે આ સૂર્ય જુવો ! પૂર્વ દિશાએ;
લોકો પોતે મોટિ પ્રજા થાય જ જાતે. ૧૦

(એપ્રિલ, સન ૧૮૮૬.)

સુધારકને ઉત્સાહ.

प्रारब्धमुत्तमजना न परित्यजन्ति ।

વસંતતિલકા.

હારીશ હિમ્મત નહી જરિ શૂરવીર,
મૂકી દઈશ નહિ તું તુજ ખડ્ગ તીર;
પાછો હઠીશ નહિ રે રણભૂમિમાંથી,
ચિત્તેથિ તું ડરિશ ના કદિએ કશાથી. ૧
છોને ભસે જ કુતરાં તુજ સૈન્ય પૂઠે,
છોને શિયાળ વરૂ પાછળ તારિ છૂટે;
એ સર્વ હાંકિ મુકશે તુજ મિત્ર બીજા,
તું સૈન્ય સર્વ તુજ આગળ રે લઈ જા. ૨
જો થાય હાર કદિ તો ગભરાવવું ના,
પાછાં જ તીક્ષ્ણ કરવાં સહુ શસ્ત્ર જુનાં;
પાછા હઠી બળથી ત્યાં ધસવું ફરીથી,
અંતે જ એ વિજય મેળવવાની રીતિ. ૩
છો ના સહાય કંઇ એ સરકાર આપે,
જાતે જ શત્રુ જીતવા કર યત્ન ખાંતે;
એ યુદ્ધમાં રણ વિશે નથિ એકલો તું,
રે છે સમર્થ તુજ પાછળ સૈન્ય મોટું. ૪
વિદ્વાન દાઝ નિજ દેશનિ જાણનારા,
સંવૃદ્ધિ ભારતતણી ખરી ઇચ્છનારા;
છે આર્ય સૈન્ય લઇને લડનાર બીજા,
તે સાથ તું રણવિશે લડવા મચી જા. ૫
કલ્યાણ ભારત તણું તુજ હેતુ માત્ર,
દેશાભિમાની જનનાં મન તારિ સાથ;
આશીષ તારીપર કોમલ જાતિની છે,
શંકા પછી જયની આખર કાંઇ શી છે? ૬

આ જાતિને નિરખિ દુઃખ વિશે રિબાતી,
જે આદમીની નહિ રે ગઈ ફાટી છાતી;
તે સ્વાર્થિની ધુળ ગઈ સહુ જીંદગાની,
એવાથી દેશની ખરે પડતી થવાની. ૭
એ નીચ શત્રુ જીતવા કર યત્ન નિત્ય,
મંડયો રહે બહુ સદા જીતશે જ સત્ય;
જો ના હશે નશિબ એ દિન ભાળવાનું,
તો સ્વર્ગમાં નિરખિ એ ખુશિ છે થવાનું.
જે ધન્યથી સફલ યત્ન બધો થવાનો,
જોશે સુખી પરમ એ દિન જે જમાનો;
જેને થશે સુખદ એ શુભ પુણ્ય કામ,
લેશે બધા સુખી થઈ **મલબારી** નામ. ૯

(સને ૧૮૮૬.)

काल.

कालो न यातो वयमेव याता ॥

વસંતતિલકા.

હે સત્યસાક્ષિ! સહુ વિશ્વની સૃષ્ટિ વેળા,
આ વિશ્વની સ્થિતિ સદા નિરખી રહેલા;
જોનાર એક વખતે સહુનો વિનાશ,
રે દોડનાર સહુને હણિ આસપાસ. ૧
હે કાલ! રૂપ ગુણ હોય ન હોય તોય,
તું કેમ સર્વ સરખા સઘળે જ જોય?
તું નાશમાં જ સહુના ખુશિ કેમ થાય?
તારાથી કેમ સ્થિરતા કદિ ના ખમાય? ૨
કામે અરે ફકત મૃત્યુ બધે લગાડે,
આવે સદા શુભની જે સ્થિતિમાં જ આડે;

બીજાં કદાપિ મળતાં નથી સાધનો શું,
કે રાજી થાય થઇને ધણી મૃત્યુનો તું ? ૩

એનાથી તારી થઈ છે અપકીર્તિ પૂર,
ને કાળ શબ્દ સરખું નથી ઘોર ક્રૂર;
તું છે અનંત, ન હરીફ બીજા વસે છે,
શું કામ આવડી ઉતાવળ તું કરે છે ? ૪

તારા ગુણો ભુલી જતો નથી હું કશાએ,
આ શબ્દમાં સ્તુતિ બધી નહિ તારી માએ;
તું હોત જો નહિ કદી જડ સર્વ થાત,
સર્વેની રે શિથિલતા કદિ ના ખમાત. ૫

તું વિશ્વનાવ જડ આ સઢ પૂરી હાંકે,
તારા વિના સહુ રહેત હતું જ જ્યાં તે;
રે! છે હિમાયતિ હજી જડતા તણા, તો
એ માંદ્યમિત્ર હત તું વિણ કેટલાઓ ? ૬

જાણી તને નિજ તજે સહુ લોક ગર્વ,
ઉન્મત્ત તારી બીકની વિણુ થાત સર્વ;
સત્તા અને ધનથી મત્ત હજી વસે છે,
તો કેટલા તુજ વિના વધી જાત તેએ ? ૭

આ સર્વ નિત્ય મનમાં રમતું રખાવી,
તેં આપી શીખ અભિમાન બધું મુકાવી;
આ પત્ર, લેખણુ, અને લખનાર હાથ,
થોડે ઘણે મળી જશે સહુ ધૂળ સાથ. ૮

આ સારૂ પાડ બહુ હું તુજ કાલ ! માનું,
માગું વિનંતિ પણુ આ મુજ સૂણવાનું,
રે ! એક દણ્ડથી બધે સહુને ન હાંક,
ને સખ્ત થા પણુ અરે કંઇ ભેદ રાખ. ૯

સૌન્દર્ય, પ્રેમ, કવિતા, યશ, મિત્રતાને,
તું ના અડીશ તુજ નાશક ક્રૂર હાથે;
ને તું ન હાંક મુજને સહુની જ સાથ,
કાંતો અગાડી અથવા જ પછાડી રાખ.

(સને ૧૮૮૬.)

કઈ કીર્તિ સાચી?

(ઉપજાતિ.)

રે કીર્તિ શાની ધન મેળવ્યાની!
અંતે કંઈ કામ ન લાગવાની;
આ લોકનાં ને પરલોકનાં રે,
સુખો મળે છે ધનના વિના એ. ૧
રે કીર્તિ શાની રણમાં જીત્યાની,
સ્વબંધુઓને ખુશિથી હણ્યાની;
મનુષ્યના ઘાતનિ હોંશિયારી,
વડાઈ સાચી નહિ આપનારી. ૨
સત્તાતણી કીર્તિ નકામિ સર્વ,
ચિત્તે વધારે બહુ દ્વેષ ગર્વ;
સત્તા કરાવે બહુ દુષ્ટ કામ,
એથી મળે ના કદિ પુણ્ય ધામ. ૩
ને કીર્તિ શી બુદ્ધિ મહત્ત્વ કેરી?
તે બ્રહ્મજ્ઞાને પરમાણુ જેવી!
મનુષ્યના જ્ઞાનનિ નાનિ વાડ,
થોડી વધી કે ઘટિ શી વિસાત! ૪
એવી બધી ઐહિક કીર્તિ સાચે,
સ્વર્ગે જવામાં નહિ કામ આવે;

ખોટી નકામી સઘળી જવાની,
છે કીર્તિ સાચી પ્રભુને ભજ્યાની. ૫

(સને ૧૮૮૭.)

આશા.

(Dum spiro, spero.)*

સ્રગ્ધરા—

"આશા"–એ શબ્દ કેવો મધુર રુચિર છે હર્ષ આનંદવાળો !
અંધારૂં ખેદ કેરૂં અરુણુ બનિ બધું આવતાં કહાડનાર;
ઉત્સાહે ઊડતા છે સુખિ હૃદયતણા પક્ષિનો એહ માળો,
આશા છે કલ્પવૃક્ષે કળિ કુસુમતણી કામ જે આપનાર.

મંદાક્રાંતા—

ભાવો જે છે સહુ હૃદયના રૂપ આશા તણાં તે,
સર્વે ઇચ્છે તરસ છિપવા ચિત્તમાં અંગમાં કે,
હર્ષો સાથે પરમસુખની "પ્રેમ" છે ઉષ્ણ આશા,
એ આશા જ્યાં સુખદ બનવા પીગળે તે "કૃપા" ત્યાં.

શાલિની—

આશા મીઠી પ્રાપ્તિથી છે વધારે,
આશા સાચો મિત્ર છે દુઃખવેળા,
માર્ગે આણે લોક ભૂલા પડેલા,
મધ્યાહ્ને તે કંઠમાં નીર સારે.

મત્તમયૂર—

આશા મ્હોટાં કામ કરાવે જન પાસે,
રામે બાંધ્યો તે પુલ સીતા તણિ આશે,
ઘૂમ્યો આશે કીર્તિનિ સીકંદર વીરો,
પાંચાલીની આશથિ પાર્થે મછ ચીર્યો.

---

* જ્યાં સુધી શ્વાસ ત્યાં સુધી આશ.

વસંતતિલકા—

આશા ન હોય કશિ તો જીવવું નકામું,
સામા નિશાન વિણનું સહુ તાકવાનું;
આશા નથી,-પછિ બધાં સુખ કામનાં શાં ?
આશા વિના નૃપતિની સ્થિતિ બદ્ધપાશા.

માલિની—

'અતિ ગહન નદી છે મોહ તૃષ્ણાતણી એ,'*
નિજ કવિપદ છોડયું એમ જેણે કહીને,
ખબર ન હતિ તેને,-ગાઢ સંબંધ અંગે,
રસમય કવિતાને છે સદા આશ સંગે.

શાર્દૂલવિક્રીડિત—

આશાનું મુજ ચિત્તમાં સ્મરણ હું પ્રેમે કરૂં સર્વદા,
તેને આવતિ દેખી ધન્ય બનું હું ઉન્મત્ત ઉલ્લાસમાં;
આશાને સહુ રીતથી ખુશિ કરૂં કે રે' સમીપે સદા,
તેનો મંગલ હસ્ત શીર્ષ પર હું માગું સુખી રાખવા.

કુંડળીઆ—

આશાના બહુ તર્ક જ્યાં એવા બાંધું રમ્ય,
આવે વિચાર મૃત્યુનો,-આશા સર્વે શૂન્ય !
આશા સર્વે શૂન્ય, નામ સુણતાં મૃત્યુ તણું,
મૃગ સહુ ભાગે જેમ, થતાં ગર્જન સિંહ તણું.
શોધી કહાડું વિષાદ, આશ ન દેખું કશામાં,
મૃત્યુ તણો શો ત્રાસ ! જનતણા હવાલ આ શા !

(સને ૧૮૮૭.)

---

*आशा नाम नदी मनोरथजला तृष्णातरंगाकुला
× × × ×
मोहावर्तसुदुस्तरातिगहना प्रोत्तुंगचिन्तातटी। भर्तृहरि।

તું ગઇ!

ઉપજાતિ.

ત્યારે ગઈ શું અહિંથી પ્રિયા તું ?
મૂકી ગઇ આ હ્રદયું રિબાતું !
હવે મિઠું તે મુખ તાકી તાકી
નિહાળવાનું નહિં શું કદાપિ ? ૧

ચિન્તા અને દુઃખ થકી પીડાતા
આ ચિત્તને ટેકવવાની આશા
તારા પ્રિયા ! પ્રેમથી આવતી જે,
હવે પછી શું સહુ મૂકવી તે ? ૨

શરીરને ને મનને જરૂરે,
આઘા પ્રદેશે ફરતાં હતું જે
સ્વથાન પાછું બળ ખેંચનારૂં,
શું તે વિના દૂર હવે જવાનું ? ૩

ગ્રહો ફરે છે રવિ આસપાસ,
છાયા ફરે જ્યાં વચમાં પદાર્થ:
પ્રદક્ષિણા એ પ્રિય કેરી સર્વે,
ક્યાં હું ફરૂં રે ! તુજ વીણ મધ્યે ? ૪

તારાની પેઠે સ્થિર એક ઠામ,
દુઃખો સુખો સૃષ્ટિ વિષે તમામ
જોઈ રહી ક્ષોભ વિના જરીએ
રહું જડાઈ ?—ન બને કદીએ. ૫

શરીર મારું સ્થિર રે' કદાપિ,
આ ચિત્તને તો ન શકું જ રાખી;
સ્વચ્છંદ તે તો ભમતું ફરે છે,
રે ! તું ગઇ ને સ્થિર કેમ રે' તે ? ૬

શું કોઇ શોધું કંહિ ધૂમકેતુ,
જેને અગાડી વધતો જ દેખું,
જેને ન મધ્યે કંઇ ખેંચનારું
પાછો ફરે જે નહિ કોઇ સારૂ ? ૭
ને છોડિ સર્વે સુખ શાન્તિ પ્રીતે,
સ્વીકારિને સંગત તેની નિત્યે,
નવા નવા રોજ પ્રદેશ ભાળું,
જાઉં અહીંથી-અહીંથી જ જાઉં ! ૮

(સન ૧૮૮૮, એપ્રિલ.)

ગુણાવલિ.

(તોટક.)

નહિ જીવિત જો નહિ કીર્તિ મળી,
નહિ કીર્તિજ જો નહિ ભક્તિ કિધી;
નહિ ભક્તિજ જો ન સુનીતિ ધરી,
ન સુનીતિજ જો ન દયાથિ ભરી. ૧
નહિ તે સુખ સદ્‌ગુણ સાથ ન જે,
નહિ સદ્‌ગુણ જે નહિ જ્ઞાન દિયે;
નહિ જ્ઞાનજ જે નહિ બ્રહ્મતણું,
નહિ બ્રહ્મજ જે ન અમૂર્ત પ્રભુ. ૨
નહિ નામ બીજું કંઈ પ્રેમ સમ,
નહિ પ્રેમ બિજો વિણ ચિદ્દ વિષય;
ન ચિદાત્મ બિજો પરમેશ વિના,
પરમેશ કરો કરુણા સુખદા. ૩
ન સુનીતિ દયા ધરિ ભક્તિ કિધી,
નહિ પ્રેમ કર્યો પરમેશ મહીં;

યશ સદ્દગુણ જ્ઞાનતણો ન મળ્યો,
સરખું પછિ જન્મ ધર્યો ન ધર્યો. ૪

(સને ૧૮૮૯.)

તત્કાલ મહિમા.

(હરિગીત.)

બહુ ગૂઢ તરુમાં બેસીને, જે ગાય મીઠું કોયલ,
ચાલે ઘડી તે એકને, પછિ બંધ તે અદ્ભુત સ્વર;
ગાનાર ના દેખાય ને તે જાય સઘળું સ્વપ્ન શું,
એ એક ક્ષણનું મંજુ ગાયન ના સુણ્યું તે ના સુણ્યું. ૧

કદિ કુસુમ કોમળ ખીલિ રૂહે નાજુક લતા શોભાવતું,
રંગે લલિત ને ગંધ મીઠો સહુ દિશે ફેલાવતું;
કંઈ કાલ રહિને ખરિ પડે તે જાય ધુળમાં એ બધું,
એ અંતરે મીઠું કુસુમ એ ના સુંઘ્યું તે ના સુંઘ્યું. ૨

આકાશમાં ઉંચે થકી તારો ખરે કદિ રાત્રિયે,
સળગી ઉડીને મધ્યમાં પળ એક જ્યોતિ પ્રકાશિ રૂહે;
ઝટ પછિ પડે તે કયાંયને ના ચિહ્ન રૂહે એ તેજનું,
દુર્લભ પળે એ વિરલ દર્શન ના દિઠું તે ના દિઠું. ૩

કદિ દીઠી નદી લાવણ્યની અનુભવિ વરસતી ચાંદની,
આશાતણી છાયા દિઠી કળિ પુષ્પની જ્યાં નીકળી;
કે દીઠિ વિજળી ચમકતી સ્મિત નિરખિ કો યુવતીતણું,
ને ભાવ ઉદ્દીપન તરત ત્યાં ના થયું તે ના થયું. ૪

તરુણી સ્વહૃદય રહસ્ય કહેતી દૃષ્ટિ નીચી રાખીને,
ત્યાં ગાલ પર તે સમય સુરખી ઉછળી રહિ રાતિ જે;
તે ચિત્ર પામે નાશ જ્યાં ઉત્પન્ન થઇને ક્ષણ ટકયું,
તે પર તંહી તત્કાલ ચુંબન ના લિધું તે ના લિધું. ૫

જાતેજ જે ખરિ કીર્તિ છે બહુ હર્ષને સુખનું ભર્યું,
ઉંચું સહુથી શૃંગ છે જીવનતણા પર્વતતણું;
અનુભવ કરાવી વિવિધ જે ક્ષણમાં જતું રૂહે દોડતું,
યૌવન મીઠી ! તે જલદિજ સફળ ના કર્યું તે ના કર્યું. ૬

(સન ૧૮૮૯.)

સર્વસ્વ.

ગઝલ.

દિલને ખુશી દેખું નહીં કરવી મઝા કંઇ ના ગમે,
ખુબિદાર કવિતા વાંચતાં તે પણ પસંદ જ ના પડે;
કરૂં ખ્યાલ બીજી ચીજના પણ હોય દિલમાં એકલાં
નરગિસ સરીખાં નેન ને ઝુલફાં છુટાં દિલદારનાં.
ગમગીનિ રહે દિલમાં ઘણી બેચેનિથી ગમ ના પડે,
જૂદાઇની લાચારિમાં ના મદદ કોઈની ગમે;
હાલત થઈ આવી, જડે ત્યાં સબબ તેનો શોધતાં,
નરગિસ સરીખાં નેન ને ઝુલફાં છુટાં દિલદારનાં.
માશૂકના દીદારમાં દિલ તલસતું આ રોજ રહે,
મુજ ખ્યાલમાં ને ખ્વાબમાં ઝાંખું છબી હું તેની તે;
દોલત બધી ઊમેદને મુજ જાન છે ત્યાં, જ્યાં રહ્યાં
નરગિસ સરીખાં નેન ને ઝુલફાં છુટાં દિલદારનાં.
શેના વડે જીતાઇને લીધું ઝબાને નામ એ ?
કયિ ચીજમાં બહુ જાદુ છે ? ફિરદૌસ દેખું શું દિઠે ?
શેના વિના માનું બધું હું ખાકસાર જહાનમાં ?
નરગિસ સરીખાં નેન ને ઝુલફાં છુટાં દિલદારનાં.

(સન ૧૮૮૯.)

દેહાવસાન.

(ઉપજાતિ.)

જે ચક્ષુ યુગ્મે બહુ કામ પ્રેર્યાં,
ઉત્સાહ ઔદાર્ય મહત્ત્વ આશા;
તે શું મિચાયાં સ્વજનોનિ તર્ફ,
નાખ્યા વિનાએ પ્રિય દૃષ્ટિ એક. ૧
જે વાણિએ વાક્ય કહ્યાં અનેક,
સમસ્ત દેશીજનલાભઅર્થ,
મુગી થઇ તે નિજ બાળકોને
દિધા વિના આશિષ છેલ્લી એક. ૨
અનેક કાર્યો જન લાભનાં જે,
તે સારૂ ચિંતા કરતું સદા જે,
તે હૈડું રોતાં પ્રિય બાળકોના
હિતાર્થ નિઃશ્વાસ મુકી શકયું ના! ૩
આરંભિને જાગ્રતિ આપી જેણે,
અનેક ઉત્કૃષ્ટ પ્રવર્તનોને,
જોયા વિના એકનિ એ સમાપ્તિ
સુતા સુતા તે ધરિ દીર્ઘ શાન્તિ. ૪

(સન ૧૮૯૧.)

"આરણે પુકાર."

ચામર.

અક્ષરો અનેકવાર ચક્ષુએ દિઠા હતા;
શબ્દ એ અનેક વાર કર્ણથી સુણ્યા હતા;
અર્થ એ અનેક વાર ચિત્તમાં ધર્યા હતા;
તર્ક એ અનેક વાર બુદ્ધિમાં વસ્યા હતા. ૧

'બારણે પુકાર' વાક્ય એ અજાણ્યું ના હતું;
ગીત એ 'પુકાર' નું રચ્યું હતું નહીં નવું;
ગાન એ પ્રબન્ધ કેરું આદ્ય કાંઈ ના હતું;
ભક્તિભાવથી હતું ન ચિત્ત છેક વેગળું. ૨

તોય મેં અપૂર્વ ને અનન્ય વૃત્તિ ભોગવી,
રમ્ય, હારિ જ્યાં સુણી પરંપરા સ્વરો તણી.
ગીત તે મનોહરે શ્રુતીન્દ્રિયે ભર્યાં ધ્વનિ,
જે વિચિત્ર કમ્પ સાથ ચિત્તમાં રહ્યા રમિ. ૩

ભાવ તર્ક કેરિ સીમ ચિત્તસ્થાનથી તુટી,
ને શરીર સર્વમાંહિ વ્યાપિ શકિત માનસી;
ગીતકાવ્યભક્તિવાહિ રક્ત અંગમાં વહ્યું,
વ્યર્થ જાત તે વિના અધાર્ય પૂર હર્ષનું. ૪

ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયે દિઠું નવું જ દર્શન,
ચિત્તને સ્મૃતિપ્રમાણ લાગ્યું નિષ્પ્રયોજન;
જ્ઞાતપૂર્વ જે નહીં પ્રતીતિ તે થઇ નવી,
શ્રાવ્ય સૌખ્ય કેરિ જ્યાં ઝરી નદી રહી વહી. ૫

'બારણે પુકાર' ગીતની મહીં ઉંડો સુણ્યો,
દ્વારમાં પુકારતો જ ભક્ત કંઠ ઓળખ્યો;
'બારણે' જ પ્હોંચિ શબ્દ તે 'પુકાર' નીકળ્યો,
દીર્ઘસૂરબંધ, દીન દૂરગામિ ઊપડ્યો. ૬

ચક્ષુની સમીપથી જ અક્ષરો ખસી ગયા;
શબ્દ એક તે થઈ ગયો જુદા ન બે રહ્યા,
અર્થતર્કના વિભાગ ભાવમાં મળી ગયા;
ગીતરાગથી દિઠી અખંડ એક કલ્પના. ૭

હાર્દ જાણ્યું ગૂઢ 'બારણે પુકાર' વાક્યમાં;
ગીત કાવ્ય બેની સંધિ જોઇ ચિત્તક્ષોભમાં,

અદ્ભુતત્વ ગાનનું નવું દિઠું પ્રબન્ધમાં,
સ્વર્ગદ્વાર પ્હોંચતો દિઠો પ્રભાવ ભક્તિમાં. ૮
ભક્તનો પુકાર સુણિ સ્વર્ગદ્વાર ઊઘડયાં,
સાધુ એ અતુલ્ય ઈશ પાસ છે જઈ વસ્યા;
ગીત ધન્ય જે મુકયું અહીં સદૈવ જીવતું,
દીનબન્ધુ-બારણાં પુકારિ તે ગજાવિશું. ૯
દીન કંઠ આ ભણિ જ ગાન-દ્વાર બંધ છે,
વાઙ્મયી ન વ્યકિત તો પુકારું શું હું બારણે ?
નાથ ! ભક્તપાલ ! આત્મ આ પરે કૃપા કરી,
અન્ય ગાન સાથ ભેળિ મૂક વાણિ લો સુણી. ૧૦

(સને ૧૮૯૪.)

તેજ અને તિમિરથી અતીત.

મન્દાક્રાન્તા.

સૂર્યાસ્તે આ તિમિરપટ તું ધારતી હે ધરિત્રી !
ધારે પોતે, તુજ પર રહ્યાં સર્વને તે ધરાવે;
મેદાનો ને વન ગહન ને પર્વતો ને સમુદ્ર,
પક્ષી, પ્રાણી, નગર, સર ને વૃક્ષ, કૂપો, નદીઓ. ૧
એ સર્વે ને વળિ સકલનો સ્વામિ છે જે મનુષ્ય,
દેખાયે છે ઉપર સહુની વેષ્ટન શ્યામ વીંટયું.
વાણી માંહે અમ મનુજની 'રાત્રિ' એને કહે છે,
શબ્દેચ્છા એ શમન થતીને મર્મ તારો ખુલે ના. ૨
તો કહે શો છે તુજ ઉદરમાં હેતુ આચ્છાદને આ ?
એ ના હોયે રવિ વિરહના શોકનાં વસ્ત્ર શ્યામ;
તું છે મ્હોટી ધિરજ તુજમાં, સ્વાસ્થ્ય ગાંભીર્ય તુંમાં,
ઉત્પાતો તેં કંઇક નિરખ્યા શાન્તિ ના તૂટી તારી. ૩

એ ના હોયે નિભૃત વસનો ગુપ્ત સંચાર અર્થે,
બાંધ્યો તારો ભ્રમણપથ છે, ક્યાં ભિજે તું જનારી ?
એ ના હોયે અસિત પડદો તેં ધર્યો આત્મ–અંગે,
દૃષ્ટિપાતો વિફલ કરવા કૌતુકેથી ભરેલા, ૪

આકાશેથી રવિ ખસિ જતાં નીકળે જે અસંખ્ય;–
જે સૌન્દર્યે રહિ વિમલતા ગુપ્તિ શોધે નહીં તે.
તો એ શું છે પ્રકૃતિમહિનો વર્ણ આનંત્ય કેરો,
ને એ તુંને ફરિજ વળતો સૂર્યનો રંગ જાતાં ? ૫

તો શું ત્યારે પ્રિય મનુજને રંગ છે શ્વેત જે આ,
જેને માને વિરલ નમુનો શુદ્ધિ ને કીર્તિ કેરો,
તે શું છે હા ! ધવલ કરતો સૂર્યનો રંગ માત્ર ?
શું ના આખી પ્રકૃતિ ધરતી વર્ણ એ મૂલ રૂપે ? ૬

દિગ્ભાગો જે ગહન પસર્યા શૂન્ય આઘે અનંત,
ત્યાં શું નિત્યે ફરિ વળી રહી ગાઢ આવી તમિસ્રા ?
શું આ શ્વેત દ્યુતિની ગણના સૂર્યના મંડલે જ ?
શું અન્યત્ર સ્થલ મહિં બધે શ્યામ છે અંધકાર ? ૭

ને જે આઘે દશદિશ થકી પાર છે વાસ દિવ્ય,
સર્વોત્કૃષ્ટ પ્રકૃતિપર છે ધામ જ્યાં અદ્વિતીય,
ત્યાં શું આવું તિમિર નથી ને ત્યાં નથી તેજ આવું ?
ત્યાં શું આવો નથી રવિ સમો શ્વેતવર્ણ પ્રકાશ ? ૮

ત્યાં શું આવી પ્રકૃતિ સરખી છે ન કાળી તમિસ્રા ?
ત્યાં શું બીજું કંઈ અવનવું દિવ્ય ઔજ્જ્વલ્ય વ્યાપે,
જેને વાણી મહિંથી ન ઘટે વર્ણના શબ્દ કોઇ ?
ત્યાં શું બીજી કંઇ અવનવી વ્યાપતી શીત શાન્તિ, ૯

જેનું સૌમ્ય પ્રથિત ન કરે ધ્વાન્તના શબ્દ કોઈ ?
શું એ આભા કદિ ન પ્રકટે સૂર્યના રશ્મિવૃન્દે ?

ઝાંખી તેની રવિ શશિ જતાં તેજસંસ્કારમાં જ ?
શું એ શાન્તિ કદિ ન દિસતી ગાઢ કો અન્ધકારે ?– ૧૦
તેનો ઝીણો અનુભવ થતો ચક્ષુ મિંચ્યાથી ધ્વાન્તે ?
પ્રશ્નો કોને સકલ પુછું છું ? કોઇ શું આ સુણે છે ?–
સુણે છે તું ? મુજ વચન શું તુચ્છ તુંને ન લાગે ?–
લાંબો તારો અનુભવ ખરે, બોલ તું હે ધરિત્રી ! ૧૧

(સને ૧૮૯૬.)

રેખાશૂન્યતા.

ઉપજાતિ.

જેવી ફરંતી શરદભ્રછાય,
પડે પડે ને વળિ ઊડિ જાય;
ન છાય—અભ્રો કંઇ રે'જ અંતે,
જતાં રહે સર્વ અદૃશ્ય પંથે; ૧
પ્રતીતિ ચિત્તે ન રહે કશાની,
સ્મૃતિ ન એકે ભ્રમણા વિનાની;
હતું કયું ને ન હતું કયું તે
જુદું પડે ના સ્મૃતિ–ભ્રાન્તિ પુંજે; ૨
પ્રકાર તેવો તુજ ધ્વંસ કેરો,
પ્રમાણમાં સંશય માત્ર તેનો.
છાયા હતી તો ગઇ અભ્ર સાથ,
અભ્રો હતાં તો નહિ તે–ન છાય. ૩
હતો શું તું બાલ ! અને ગયો છે ?
કે ના હતો ને નથિ તું ગયો રે ?
કે તું હતો ને હજીએ રહ્યો છે ?
એ સર્વ શંકા મુજ કોણ તોડે ? ૪

સમુદ્ર નીચે રવિ લીન થાય;
જ્યોતિર્ગણે તે દ્યુતિ મૂકિ જાય;
તે સૌ કરાવે રવિની પ્રતીતિ,
ચિત્તે રહે ના ભ્રમકેરિ ભીતિ. ૫

વર્ષાઘનો જાય,—ફરે ન પાછો,
હિમાલયે જે ઠરતો સદાનો;
પછાડિ મૂકે નિજ સારપૂર,
ઘનો રહે તે સ્મૃતિથી ન દૂર. ૬

જાયે ધસંતી સરિતા સમુદ્રે,
ત્યાં જૈ મળી તે રહિ લુપ્તરૂપે,
લાવે પછાડી સતત પ્રવાહ,
ને તે ગઇ તે ગઈ ના જણાય. ૭

આદર્શ બીજો કહિંથી લિધો તેં,
ન આજ રેખા રહિ તું ગયો તે ?
શું આ ધરા યોગ્ય તને ન લાગી,
તેથી ન તારી પદપંક્તિ સ્થાપી ? ૮

બીજી ધરા છે નથિ મૃત્તિકા જ્યાં,
ન ધ્વંસિ આકારની વંચના જ્યાં;
ન ચક્ષુ ભીનાં વિરહે થતાં જ્યાં,
અખંડ રૂપે તું વસ્યો સદા ત્યાં. ૯

તે દિવ્યરાજ્યે ફરતો ન કાળ,
ન લુપ્ત થાતાં કદિ વૃદ્ધ–બાલ,
અન્યૂન રેખા તુજ ત્યાં જણાશે,
પ્રતીતિમાંહે ભ્રમ ત્યાં ન થાશે. ૧૦

તથાપિ અત્રે નહિં અંક–ચિહ્ન,
છાયા ન, રેખા ન, ન દૃષ્ટિલક્ષ્ય;

ચક્ષુ ઉઘાડયે નહિ તું જણાય,
ચક્ષુ મિંચ્યાથી નહિ ફેર થાય. ૧૧
મનુષ્યકાયા શક્તિ ના જ રાખી,
ન સ્નેહ—આશાતણી પાશ ચાલી;
ને યુગ્મ દુઃખી રહ્યું જોતું જોતું,
ગયો ગયો બાલ! ગયો ગયો તું! ૧૨

(સને ૧૮૯૬.)

સુરદાસની પ્રાર્થના.

પદ. કાફી.

નયન મિલિત કરો રે, એ વર માગું.
નયન મિલિત કરો રે, હરિ કામ મુજ પુરો,
અવર દર્શન હરો રે—એ વર માગું. નયન૦
સ્વરૂપ પરમ દીઠું, જીવન કૃતાર્થ કીધું,
દર્શન ન ઇચ્છું બીજું રે—એ વર માગું. નયન૦
આનંદ હૃદય ભર્યો, ઇતર વિષય ધર્યો,
જાય હવે કેમ કર્યો રે—એ વર માગું. નયન૦
પાપ તાપ દૂર થયાં, અંતરમાં હરિ રહ્યા,
નિરખું પદાર્થ કયારે—એ વર માગું. નયન૦

(સને ૧૮૯૮.)

શતક્રતુ.

'Hecatombs of broken hearts-'

ઉપજાતિ.

પામ્યો કરીને શત યજ્ઞ શક્ર
ઇંદ્રાણી, ઇંદ્રાસન, સ્વર્ગરાજ્ય;
અપાર જ્યાં વૈભવ ને પ્રતાપ,
એવું વદે છે કૃતિયો પુરાણ. ૧

જુની પ્રજાઓ મિસ રોમકેરી,
ઉપાસતી જે બહુ દેવદેવી,
હોમી દઇને શત ઉક્ષ ભેગા
રચંતી મ્હોટી નિજ દેવસેવા. ૨

વિધાન એવાં પશુઘાત કેરાં,
દયા વિનાનાં, રુધિરે ભરેલાં,
પ્રસન્ન જો એ થકિ દેવ થાતા;
યજ્ઞો કરી જો જન સ્વર્ગ જાતા; ૩

તો દેવવર્ગે નહિં કેમ માન્યું
સુપુણ્ય મ્હોટું હૃદયજ્ઞ કેરું ?—
જે યજ્ઞ માંહે થઈ જાતું ભસ્મ
સુમૂલ્ય મોંઘું હૃત્ર કેરું સત્ત્વ. ૪

હિંસા વિશે જો મુક્તિ સ્વર્ગપ્રાપ્તિ,
નિઃશ્વાસ અંતે દિધિ કાં ન શાન્તિ ?
શું માંસમજ્જાબલિદાન શ્રેષ્ઠ,
ને આહુતિઓ હૃદયોની તુચ્છ ? ૫

આકાશવાસે કદિ જો વસો છો,
ને ભાગ યજ્ઞો મહિંથી ગ્રહો છો;
તો દેવ સર્વે ! પુછું એક પ્રશ્ન—
તમે જુવો છો પશુહીન યજ્ઞ ? ૬

ને કો વસે છે કહિં દેવ એવો,
સ્વભાગ માગે હૃદયેથી તેવો ?
ને હવ્ય માટે કરિ ખંડ ખંડ,
જે અગ્નિ પ્રેરે હૃદયે પ્રચંડ ? ૭

ને ભસ્મ તેની જ્વલતી સદા રૂહે,
એ વેર ક્યાંનું મનુજોથી વાળે ?

થાઓ તમે જો બલિથી પ્રસન્ન;
તે કેમ પીડે લઈ ભક્ષ્ય અન્ન? ૮

શતક્રતુત્વે ફલ જો રહ્યું છે,
તો તેહ મારે હૃદયે વસ્યું છે.
ના તે ક્ષણોની સ્મૃતિ દૂર જાય,
જ્યારે હૃદે આ શત ખંડ થાય. ૯

પ્રસન્નતા જે મુખ કેરિ ધન્ય,
છાયા નિહાળું તહિં ગ્લાનિજન્ય;
દૃક્પાત જ્યાંનો સુખપૂર્ણિમેન્દુ,
તે નેત્ર દેખું ઠર્યું અશ્રુબિન્દુ; ૧૦

જે અંગ મારે અવલંબિ અંગે
છબી બનાવે અવલોક્ય સ્વર્ગે,
તે અંગ ઘેરે કદિ વ્યાધિબાધા,
વસે ત્યહાં ક્લેશ વિવર્ણતા વા; ૧૧

ચિત્તે સ્ફુરન્તી નવી ભાવના, ને
ઉત્સાહ ધાર્યો રસબન્ધ માટે,
ફરી વળે ત્યાં કંઈ માન્દ્ય ચિત્તે,
ને આશસ્તંભ ક્ષય થાય અન્તે; ૧૨

અનેક આવી ક્ષણ એવી એવી
પરાભવોની હૃદયે વસેલી;
ત્યાં ખંડ કાપે કંઇ તીક્ષ્ણ શસ્ત્ર;
ના જે ગણાયે શત કે સહસ્ર. ૧૩

પ્રત્યેક ખંડે બલિદાન અર્પી,
અનેક યજ્ઞે પ્રગટાવી વહ્નિ;
ને ત્યાગ સર્વે નિજ વ્યર્થ જોઇ,
છે કોઇ એવો નહિ શાન્તિ ખોઈ? ૧૪

પરંતુ છે એક પ્રશાન્તિદાતા,
જેને બુભુક્ષા નથી કે પિપાસા;
ન ક્રૂર માગે બલિદાન તે તો,
દયાગુણે કેવલ શ્રેય દેતો.

(સને ૧૮૯૯.)

સ્તોત્ર—પ્રભુમય જીવન.

તોટક.

મુજ જીવન આ પ્રભુ ! તુંથી ભરૂં,
બલ દે અભિલાષ હું એહ પુરૂં;
મુજ દેહ વિશે, વળિ આત્મ વિશે,
જડ ચેતનમાં પ્રભુ વાસ વસે. ૧

મુજ રક્ત વિશે, મુજ નાડિ વિશે,
મુજ દૃષ્ટિ વિશે, મુજ વાણી વિશે;
મુજ તર્ક વિશે, મુજ કર્મ વિશે,
પ્રભુ ! વાસ વસો મુજ મર્મ વિશે. ૨

શિરમાં, ઉરમાં, મુખમાં, કરમાં,
પ્રભુ ! વ્યાપી રહો મુજ અન્તરમાં;
મુજ જીવન કેરું રહસ્ય ઉંડું,
બન પ્રેરક ચાલક શાસક તું. ૩

ધરીને ઉરમાં રસની પ્રતિમા—
જહિં ઉન્નતિનો સ્થિર છે મહિમા—
સ્મરી આકૃતિ એ નિજ પીંછિ ધરે,
અનુસાર જ ચિત્ર પછી ચિતરે; ૪

જ્યમ ચિત્રક એ મન-મૂર્તિ વડે,
બહુ સુંદર ઉત્તમ સૃષ્ટિ રચે;

ત્યમ જીવનના પટની ઉપરે,
મુજ લેખન તે તુજ સાક્ષિ પુરે. ૫
પ્રભુ ! મુદ્રિત અંકિત તું હૃદમાં,
કૃતિયો બધી ત્વન્મય હો જગમાં;
મુજ વર્તનથી છબિ જે બની રહે,
તુજ ઉજ્જ્વલ રૂપની ઝાંખી દિયે. ૬

(સને ૧૯૦૦

સ્તોત્ર.

પદ.

વિભુ શ્રેયકરા ! કરે વંદન, સેવક જન;
વિઘ્ન નિકંદન ! વિભુ૦
કરો દૃષ્ટિ કૃપામય, આપો શુભ કાર્યે જય,
કરો કષ્ટ સર્વ ક્ષય, સચ્ચિદ્ઘન. વિભુ૦ ૧
બુદ્ધિ શુદ્ધ કરો નાથ, અહો ભક્તજનહાથ;
પ્રેમમય માતતાત પૂર્ણ ભગવન.
ઉપાસન અહો સ્વામી, શાન્તિ આપો અંતર્યામી;
પાપ સર્વ જાઓ વામી, બ્રહ્મ સનાતન. વિભુ૦ ૨

(સને ૧૯૦૦.)

નવા સૈકાનો આરંભ.

પદ.

(‘નાથ તારે ચરણ શરણ સર્વ જાય’ એ ચાલ).

વિશ્વધાતા ! હૃદય–ઉદય કર નાથ, તુજ કિરણોદ્ગમ સાથ,
તું તેજરાશિ, ધ્વાન્તવિનાશી, દિવ્ય દિપે છે પ્રતાપ,
જેને હૃદે પ્રેરે રશ્મિ નહિં તેને કરે તિમિર કદિ બાધ. વિશ્વ. ૧

અદ્ભુત વેગ થકી કાલ જાય, પાછળ ધૂલિ ઉડે માત્ર,
દૃષ્ટિ વધે નહિં અગ્ર કે પૃષ્ઠ, તમ-વીંટિયા શા અનાથ ! વિશ્વ. ૨
ભાવિમુખે આવી સર્વ ઉભા, અહીં સાંજ હશે કે પ્રભાત ?
એહ વિતર્ક વિકલ્પ કરી દૂર, પ્રેર માર્ગે ધરિ હાથ. વિશ્વ. ૩
મંગલ કિરણ પડે જ્યહાં તારું, ખુલે અમ હૃદયકપાટ,
અંતર્યામી પ્રતિષ્ઠિત થાતાં, દર્શન થાય અગાધ. વિશ્વ. ૪
પ્રેમલ મૂર્તિ ધરી તારી ચિત્તે, સંચરીએ જગતાત,
લક્ષ્ય કરી અમે અમૃત ધામને, પામિએ નહિં કદી પાત. વિશ્વ. ૫
(સન ૧૯૦૧.)

પ્રાર્થના.

(ન્યાયમૂર્તિ નામદાર મહાદેવ ગોવિંદ રાનડે. સી. આઇ. ઇ. ના દુઃખદાયક મૃત્યુ નિમિત્તે કરેલી ઇશ્વિરોપાસના પ્રસંગે.)

અભંગ.

આઘાત છે મ્હોટો, ભારતને આજ;
દુઃખિત સમાજ, દેશ કેરો. ૧.
ભારતનો ભાનુ, ભારતનો વીર,
પ્રજ્ઞ ને સુધીર, થયો અસ્ત. ૨.
બુદ્ધિમાં વિરલ, હૃદયે કોમલ,
સ્વદેશવત્સલ, હતો એક. ૩.
દેશોન્નતિ અર્થે અર્પ્યો જેણે દેહ,
મહાનર તેહ, ચાલી ગયો. ૪.
કર્તવ્યનો માર્ગ, ભક્તિધર્મમય;
દેખાડયો અક્ષય, સ્વદેશને. ૫.
સુધારણા અર્થે, પ્રયાસ મહાન
યોજ્યા બલવાન, મહાકાંક્ષી. ૬.

મહાત્મા તે ગયે, દેશ અસ્તવ્યસ્ત,
આશ સર્વ ધ્વસ્ત, પ્રજા કેરી. ૭.
વિશાલ તે બુદ્ધિ, વિશાલ તે શક્તિ,
વિશાલ તે વ્યક્તિ, આજે શૂન્ય. ૮.
પ્રભુ કરો કૃપા, ચિત્તશાન્તિ આપો,
સુણીને વિલાપો, અહો નાથ. ૯.

(સન)

૫૬.

દયાસિન્ધુ તારે બારણે પુકારે દીન બાલ,
કૃપાસિન્ધુ દીનબન્ધુ તારે બારણે પુકારે દીનબાલ. ૦

રત્ન હતું અમ મૂલ્યવિનાનું, તેને લેઈ ચાલ્યો કાળ;
હૃદયે ધૈર્ય ન રહે રે, કરો પ્રભુ તમે પ્રતિપાલ. દયાસિન્ધુ૦ ૧.

ધર્મ નીતિ જ્ઞાન જેમાં વસ્યાં રે, જેમાં દેશ કેરી આશ,
પ્રકાશ તેજસ્વી હતો જે, ભસ્મ તેની રહી અમ પાસ. દયાસિન્ધુ૦ ૨.

આપો શાન્તિ આપો શાન્તિ પ્રભુ રે, કરો સ્વસ્થ ચિત્ત નાથ;
ચિરાયાં અસહ્ય વણે રે, સીંચો અમી તમે માતતાત. દયાસિન્ધુ૦ ૩.

અશ્રુ તારા વિણ કોણ લુહે રે, નથી કોરી આંખ એક;
સહાય દયાળુ થજો રે, પ્રભુ અમ બલ ખુટયું છેક. દયાસિન્ધુ૦ ૪.

શાન્તિ સનાતન તેને દેજે રે, જે છે તારે પુણ્ય ધામ;
વિધુર વિરહી રહ્યાં જે, તેને ઠારે ગત–નામ. દયાસિન્ધુ૦ ૫.

આવિર્ભૂત તુજ કીર્તિ હતી જે, જેમાં ભવ્ય ચમત્કાર.
જીવન ઉદાર બને તે, તુજ ભક્ત તણો લક્ષ્ય સાર. દયાસિન્ધુ૦ ૬.

(સને ૧૯૦૧.)

યાચના.

અભંગ.

પ્રભુ તારી લીલા, નિહાળી અદ્દ્ભુત,
હૃદયે ઉદ્દ્ભૂત, થાય ઊર્મિ. ૧
ઉર્ધ્વ ગતિ તેથી, પામીને વિકાસ,
ધરીને ઉલ્લાસ, કરે આત્મા. ૨
પરંતુ શરીર, રોકે એ ઉત્કર્ષ,
નાશ સર્વ હર્ષ, કરે માગે. ૩
શરીરનો ભાર, નીચે ખેંચી રાખે,
ક્ષીણ કરી નાખે, આત્મવેગ. ૪
જડ સત્ત્વ કેરો, વિરોધ એ કાપો,
ઐક્ય એનું સ્થાપો, સંવાદમાં. ૫
ઇન્દ્રિયનું પ્રેરો, આત્મોત્કર્ષે લક્ષ્ય;
આત્મા રાખે સખ્ય, ઇન્દ્રિયોનું. ૬
પાંખ આવે દેહે, જવા આત્મસંગે,
આત્મા વ્યાપે અંગે, ઇન્દ્રિયોના. ૭
યાચું પ્રભુ એહ, આપો વરદાન,
પામું વેગવાન, ઊર્ધ્વ ગતિ. ૮

(સને ૧૯૦૨.)

શ્રદ્ધાનો પ્રભાવ. *

હરિણી.

વિવિધ વિધિનું શ્રદ્ધા માટે કરાય નિષેવન,
સહુ તરિ જજે, એ રીતો—એ મનુષ્યનું કલ્પન;
સુદૃઢ કરજે શ્રદ્ધાનું તું સદા અવલંબન;
જીવન પથમાં થાશે તેના પ્રભાવનું દર્શન. ૧

---

*ટેનીસનના 'Ancient Sage' નામે ગ્રન્થના એક ભાગનું ભાષાન્તર.

ડગતિ નથી એ તોફાનોમાં વિતર્ક વિવાદના;
અથડિ પડતાં "હા" ને "ના" જ્યાં પ્રદીપ્ત થતી ત્યહાં,
અતિ અશુભમાં દેખે છે એ રહ્યું શુભ ઝાંખું જે;
રવિ ગુમ થયે જાણે છે એ નિશા સુધિ એવું છે. ૨
સુકિ કળિ મહીં જૂએ ખીલ્યો વસંત વિકાસ એ;
મુકુલ ખરતાં પ્હેલાં ચાખે મીઠું ફળ પકવ એ,
પરભૃત તણો મૂગા ઈંડા–મહીં સ્વર એ સુણે;
મૃગજળી દિસે બીજાને ત્યાં નદીજલ એ પિયે. ૩

(સને ૧૯૦૨.)

ઇશ્વરેચ્છા.

(અભંગ.)

પ્રભુ તારી ઇચ્છા, એ જ છે બલિષ્ટ,
એ જ સર્વ શ્રેષ્ઠ, એ જ સત્ય. ૧
એજ ઇચ્છા વડે, ચાલે વિશ્વયંત્ર,
એ જ સર્વતંત્ર, એ જ નિત્ય. ૨
અમને અગમ્ય, લાગે જે સંસારે,
તુજ ઇચ્છાધારે, તે છે સર્વ. ૩
અમારી ઇચ્છિાઓ, તુજ ઇચ્છાધીન,
બને નમ્ર દીન, તજી ગર્વ. ૪
અમારી ઇચ્છાઓ, થઈ બંડખોર'
આદરે ન જોર, તું વિરુદ્ધ. ૫
એવી કરી કૃપા, દેવ દયાઘન,
કરો અમ મન, પ્રભુ શુદ્ધ. ૬
તમારી ઇચ્છાથી, વિશ્વમાં મંગળ,
યોજના ઉજ્જવલ, રહી વ્યાપી. ૭

પુણ્ય એ ઇચ્છાનો, કરીને આશ્રય,
આશાથી નિર્ભય, થાય પાપી.

(સને ૧૯૦૪.)

તુંગભદ્રા.

(ઉપજાતિ).

(મદ્રાસ જતાં રેલવેના પુલ પરથી જણાયેલા દેખાવ ઉપરથી).

બીજી નદીઓ દિઠિ છે ઘણી મેં,
ન તુંગભદ્રા સમિ કો નદી છે,
એમાં નથી પાણીનું મ્હોટું પૂર,
જાગે ન એનો રવ ઘોર દૂર, ૧
દોડે ન એમાં જલસ્રોત વેગે,
તરંગ ઉંચા ન જણાય એકે;
પરંતુ એની દિઠિ એવી મુદ્રા,
કે લાગ્યું 'બીજી નથિ તુંગભદ્રા'. ૨
અનેક એમાં પડી છે શિલાઓ,
જે મધ્ય જાયે જલના પ્રવાહો;
રોકે શિલાઓ જલને ન લેશ,
પામે શિલાઓ જલથી ન કલેશ. ૩
કો કો શિલાને જલ ઘેરિ લેછે,
ધિમે ધિમે ગોળ બનાવિ દે છે;
કો કો શિલાઓ જલને નચાવે,
ને ઝીણી ઝીણી લહરી કરાવે. ૪
કો કો શિલા એકલડી પડી છે,
કો કો શિલા જૂથ કરી રહી છે;
કો કો શિલાનું તટ છે ન ભીનું,
કો કો શિલાએ બહુ પાણી પીધું. ૫

પ્રશાન્તિ આવી હૃદયે ન મારે,
ના ત્યાં શિલા ને જલ મિશ્ર થાયે;
રચે ન અન્યોન્યની રમ્યતા ત્યાં,
ને ના ગ્રહે માર્ગ જુદા જુદા ત્યાં. ૬
તટે તટે એ નદીને હું જાઉં,
ને શાન્તિ કેરું મૂળ શોધિ કાઢું;
અનેક એવી થતિ ઊર્મિ ચિત્તે,
ને સર્વ રે હા! શમતી પછી તે. ૭

(સને ૧૯૦૪.)

સ્તોત્ર.

(રાગ જીવનપુરી, તાલ ત્રિવટ.)

ભજો મધુર હરિનામ, નિરંતર. (ધ્રુવ).
સરળ ભાવથી હરિ ભજે જે,
પામે તે સુખધામ. નિરંતર૦
હરિ જ સુખ છે, હરિ જ શાન્તિ,
હરિ જ પ્રાણારામ, નિરંતર૦
હરિ જ પાપથી મુક્ત કરે, જે
ભજન કરે અવિરામ. નિરંતર૦

(સન ૧૯૦૫.)

સ્તોત્ર.

(રાગ આશાવરી, તાલ ત્રિવટ.)

દીનતણો હરિ નાથ, અમારો,
દીનતણો હરિ નાથ. ॥ ધ્રુ૦ ॥
હીન તિરસ્કૃત મૂઢ પતિતનો,
પ્રભુ છે જનનીતાત. અમારો. ૧

નામામૃતના નિત્ય પાનથી,
પ્રાણુ થયો બહુ શાન્ત. અમારો. ૨
ભવકાનનમાં મુનિજનદર્શિત,
ભક્તિમાર્ગ અભ્રાન્ત. અમારો. ૩
તે જ માર્ગ અનુસરવાથી,
થાયે જન્મ કૃતાર્થ. અમારો. ૪

(સન ૧૯૦૫.)

યાચના.

(ઉપજાતિ.)

તને કહ્યો છે પ્રભુ ! 'દીનબન્ધુ',
ન દીનતાનું મુજમાંહિં બિન્દુ;
દીનો પ્રતે તું પ્રભુ ! છે કૃપાળુ,
તોયે વૃથા હું અભિમાન ધારું. ૧.
તું નિર્ધનોનો પ્રભુ ! પાળનાર,
છે મારિ તૃષ્ણા ધનની અપાર;
દરિદ્રિ તારો બહુ પ્રેમ પામે,
ન લોભ તોયે મુજનો વિરામે. ૨.
અનાથનો નાથ સદા પ્રભૂ ! તું ,
હું નાથ જાતે થઈને ફરું છું;
સર્વેતણો છે પ્રભુ ! તું શરણ્ય,
હું ખોળું અર્થો કંઈ ક્ષુદ્ર અન્ય. ૩.
મને બનાવો પ્રભુ ! નમ્ર દીન,
તૃષ્ણા વિનાનો ધનલોભહીન;
અનાથ કંગાલ મને બનાવો,
ને, નાથ–બન્ધુ–ધન મુજ થાઓ. ૪.

(સને ૧૯૧૦.)

મૂલ્યજ્ઞાન પ્રાર્થના.

(ઉપજાતિ.)

પદાર્થ જે ઐહિક સર્વ તેનું
સુવર્ણથી મૂલ્ય અમે કરંતા;
વિશ્વેશ તું અપ્રતિમ પ્રભુ જે,
અમે ઉવેખ્યો રજ તુલ્ય તેને. ૧
જે જે રસો ઇન્દ્રિયગમ્ય તેમાં
આદર્શ રૂપે મધુને ગણંતા;
રસેશ તું જે અમૃતાબ્ધિ દિવ્ય,
અમે વિસાર્યો વિષ તુલ્ય તેને. ૨
જે રંગરૂપે રચના અનિત્ય,
તેને અમે પદ્મની કાન્તિ કહેતા;
તું નિત્ય જે અદ્દભુત જ્યોતિ તેને,
અમે ગણ્યો દુર્ગમ અંધકાર. ૩
સુવર્ણથી કે મધુથી ન થાતું,
જે મૂલ્ય તારું, નહિ પદ્મથી જે,
અગમ્ય તે પારખવું સુમૂલ્ય,
કૃપા કરો કે શિખિએ અમે તે. ૪

(સને ૧૯૧૧.)

તરણબલ પ્રાર્થના.

(અભંગ)

હરિ! હવે તારે, આવ્યો છું શરણ;
કરજે રક્ષણ, પ્રભુ મારું. ૧
બહુજ પોકાર, બહુને મેં કીધા;
બહુ માર્ગ લીધા, ક્ષેમ માટે. ૨

નહિં કોઈ આવ્યા, હરિ મારી વારે;
નહિં કોઇ તારે, ભવાબ્ધિમાં. ૩
તરવાનું બળ, ખુટયું સર્વ મુજ;
હવે મુજ ભુજ, પડે હેઠા. ૪
ઐહિક જે કામ, માન્યા તેને દેવ;
કરી તેની સેવ, ઉત્કંઠાથી. ૫
તેની સહાયતા, માગી વારંવાર;
અશક્ત નિઃસાર, હવે જાણ્યા. ૬
હરિ તમે એક, ત્રાતા ને શરણ્ય;
નહિં કોઇ અન્ય, છે સમર્થ. ૭
તારો હરિ તારો, તારો દીન બાળ,
ડુબવાનો કાલ, આવ્યો પાસે. ૮

(સને ૧૯૧૧.)

આનંદપૂર્ણ આવકાર.

(હરિગીત)

જય ! ચક્રવર્તી રાજરાજા ! ચક્રવર્તિનિ રાજ્ઞિ ! જય !
સ્વાગત વદંતો હિંદ આખો સ્વસ્તિ ભણતો પ્રીતિમય;
થઈ ધન્ય ભારતભૂમિ કે અત્રે પધાર્યાં પ્રેમથી,
સમ્રાટ રાજા જ્યોર્જ પંચમ રાણિ મેરી શ્રીમતી. ૧
આઘું હજારો કોસ છે ઇંગ્લાંડમાં સિંહાસન,
પણ ઉર અમારાં—આપનાં વચ્ચે નથી કંઇ અંતર;
થયું દૂર અન્તર દેશનું પણ, હર્ષ આજે સ્થળ સ્થળે,
રાજેન્દ્ર ને રાણી દીપે, પ્રત્યક્ષ આ ભૂમિ પરે. ૨
જે જ્યોતિઓના પુંજથી યશભાનુ સ્ફુરતો આપનો,
તે પુંજમાં ઔજ્જ્વલ્યથી આ હિંદ ચળકે અવનવો;

આ હિંદ કેરી રાજનિષ્ઠા સૌમ્ય દઢ ને શાન્ત છે,
આ હિંદની જે રાજસેવા અન્યથી ના થઇ શકે. ૩
આરોગ્યથી સુક્ષેમથી આ દેશમાંહે વિચરજો,
આ દેશ કેરા પ્રેમનો અભિષેક મંગળ ધારજો;
કલ્યાણમય પથ આપનો તે વિજય અતિશય પામજો,
શુભ દર્શનેથી હિંદનાં સહુ દુરિત દુઃખો ટાળજો. ૪

(સને ૧૯૧૧.)

ઇશ્વરાજ્ઞાનું વહન.

(વંશસ્થ.)

હું બાણુ તારૂં, પ્રભુ! તું ધનુર્ધર,
હલેસું હું ને પ્રભુ! છે તું નાવિક;
હું પીંછિ ને તું પ્રભુ! ચિત્રકાર છે,
હું સૂત્ર ને તું પ્રભુ! સૂત્રધાર છે. ૧
હું વેણુ છું ને પ્રભુ! છે તું વાદક,
હું લેખની ને પ્રભુ! છે તું લેખક;
હું ટંક તારો, પ્રભુ! શિલ્પકાર તું,
હું છું સ્રુવા ને પ્રભુ! હોમનાર તું. ૨
સમર્પિ જે જે ગતિ તેં મને પ્રભુ!
જે પ્રેરણાધારણ તેં મને દીધું,
જે શ્વાસનો તેં મુજમાં જગાવિયાં—
અમોઘ અભંગ પળાય સર્વથા, ૩
સામર્થ્ય એવું પ્રભુ! આપજે મને,
ને શસ્ત્ર સાચું મુજને બનાવજે;
આદેશ તારા લઇ જાઉં સિદ્ધિએ,
સંકલ્પ તારા ગુંથું મારિ બુદ્ધિએ. ૪

માલિની.

વિધ વિધ પ્રભુ ! તારાં સાધનો વિશ્વકાર્યે,
પૃથકપૃથક રીતે યોજના તારી સાધે;
મનુજ પણ ધરે છે કાર્યસંદેશ તારો,
બળ સફળ થવાનું માત્ર તું આપનારો. ૫

(સને ૧૯૧૧.)

વિભૂતિ પ્રાર્થના.

(ગીતિ)

પૂરો છો પ્રભુ જે જે રેખાઓ મેઘધનુષને રંગે,
સ્ફુટ અસ્ફુટ અર્ધસ્ફુટ પૂરો મુજ હૃદયને બધે અંગે. ૧
સિંચો છો પ્રભુ જે જે અમૃતભર્યો રસ મધુર સોમબિંબે;
જીવન બહુ બહુ દેતો, સિંચો મુજ હૃદયને બધે રંધ્રે. ૨
પ્રેરો છો પ્રભુ જે જે ગતિ ઉલ્લસતી સરિતજલ તરંગે;
ઊર્મિ જગવતી વિધવિધ, પ્રેરો મુજ હૃદયને બધે કંપે. ૩
ફૂંકો છો પ્રભુ જે જે નાદો જગવિચરતા પવન ઉદરે;
ધ્વનિ પ્રતિધ્વનિ કરંતા, ફૂંકો મુજ હૃદયને બધે વિવરે. ૪
આપો છો પ્રભુ જે જે વિભૂતિ જગને કૃપાસુધા પૂરે,
તે થકિ નવ પ્રભુ રાખો, દીન હૃદય આ કદી જરા દૂરે. ૫

(સને ૧૯૧૧.)

બિમ્બ પ્રતિબિમ્બ.

(તોટક છંદ).

ગિરિરાજ ! તમે બહુ વીર્ય ધરો,
નયનો કંઇ કૌતુકપૂર્ણ કરો;
કંઇ તત્ત્વ ઉંડાં તમ માંહિ ભર્યાં,
તમ રત્નનિધિ નવ જાય ગણ્યા. ૧

ઘનગર્જન જ્યાં ઉતરે નભથી,
પ્રતિશબ્દ દિયો તમ અન્તરથી;
રવિ તેજ જ્યહાં તમ સ્પર્શ કરે,
ઝળકાવી મુકો પ્રતિબિમ્બ તમે. ૨

વિંટળાઇ વળી મહી જે તમને,
તમ ઉન્નતિને રહી ટેકવી જે;
ઉરથી ઉપજાવી ઝરા રસના,
મહી તે અભિષિક્ત તમે કરતા. ૩

અવલમ્બન જે તમ કેરું ગ્રહે,
તમ સંગતિ જે નિજ લક્ષ્ય કરે,
સહુ પ્રાપ્ત કરે તમ પાસ ફલ,
નહિં છેડયું વૃથા તમ ભીમ બલ. ૪

તમ સન્નિધ હું પણ આવી ઉભો,
તમ આશ્રિત હું ગિરિરાજ વિભો !
મુજ તર્ક અને મુજ વેગ બધા,
તમ મૂર્તિ ભણી ગતિમન્ત કીધા. ૫

પ્રતિશબ્દ દિયો મુજને કંઇ હા !
મુજ ચિદ્દગતિના સુણવો પડઘા;
પ્રતિબિમ્બનું દર્શન દ્યો મુજને.
મુજ કલ્પન જ્યાં અડિયું શિખરે. ૬

તમ કુક્ષિ વિષે મુજ આત્મ વસ્યો,
તમ ગૌરવપુંજની માંહ્ય ધસ્યો;
કંઇ નિર્ઝર ઉદ્દભવ સદ્ય કરો,
અમિ-વર્ષણથી મુજ ક્લાન્તિ હરો. ૭

પ્રતિશબ્દ વિના પ્રતિબિમ્બ વિના,
સહુ શબ્દ વૃથા સહુ બિમ્બ વૃથા;

હૃદસ્પર્શ થકી નહિ સ્રોત વહ્યા,
તહિં સ્પર્શ વૃથા, તહિં ભક્તિ વૃથા. ૮
મુજ જીવન-ભાવ-વિચાર સહુ,
ગિરિ ! નાખું છું એ તમ ઉપર હું;
અથડાઈ કરે પ્રતિરૂપ નવાં,—
રહી એહ સ્પૃહા મુજ અન્તરમાં. ૯
પટબાહ્ય વડે જગરૂપ વીંટયાં,
પરખાય નહીં પ્રતિચ્છાય વિના;
બહુ ઘોષ મહીં ધ્વનિ જેહ ભળ્યા,
નહિં વીણુ પ્રતિધ્વનિ જાય કળ્યા. ૧૦
તમવીણુ સમર્થ ન કોઈ ખરે,
જગવેગ બધા ખમી જેહ શકે;
ખમી વેગ દિયે પ્રતિરૂપ અને,
હૃદસ્પર્શ સહી રસવન્ત બને. ૧૧
ગિરિરાજ ! અનુગ્રહ એક કરો,
મુજ વેગ ગ્રહી સહુ ફેરવી લો;
પછી જીવન એકવડું ન દિસે,
પણ આન્તર બાહ્ય મળી વિકસે. ૧૨

ઇશ્વરેચ્છા.

(શિખરિણી.)

તમારી ઇચ્છાને પ્રબલ ગણતાં નાથ ! શિખવો,
તમારી ઇચ્છામાં સકલ અમ સંકલ્પ શમવો;
તમારી ઇચ્છાનું પ્રબલપણું નિત્યે ઉચરીએ,
અમારી ઇચ્છાનું તદપિ બહુ પ્રાધાન્ય ગણીએ. ૧

અમારી ઇચ્છાને કદિ સફલતા જો ન મળતી,
અમે કલ્પન્તા ત્યાં સહુ પ્રકૃતિને નિષ્ફલ જતી;
અમે ના લેખન્તા પ્રબલ તુજ ઇચ્છા પ્રકૃતિમાં,
અમારી ઇચ્છાથી વિફલ ન થતી તારિ રચના. ૨
અમારી ઇચ્છાને કદિ સફલતા જો ન મળતી,
નિરાશાએ ઘેરી પ્રકૃતિ અમને સર્વ દિસતી;
અમે ના લેખન્તા પ્રકૃતિ કરિ આનન્દમય તેં-
અમારા મોહેથી વિકૃતિ નહિ તેમાં કદિ બને. ૩
તમારી ઇચ્છામાં સકલ સુખનું મૂળ પ્રભુ છે,
તમારી ઇચ્છામાં સકલ ગતિનું કેન્દ્ર રહ્યું છે;
તમારી ઇચ્છાનો ધ્વનિ મધુર વ્યાપ્યો જગતમાં,
અમારી ઇચ્છાના સ્વર વિષમ હોજો નહિ ત્યહાં. ૪

(સને ૧૯૧૨.)

ટુંકી વાર્તાઓ.

(૧)
તારાનું અભિજ્ઞાન.*

ઇસ્ટ ઇન્ડિયા રેલવે પર ભારે અકસ્માત થયો હતો. રાત્રે બે ટ્રેનો અથડાઈ પાટા ઉપરથી ખસી ગઇ હતી અને બન્ને ટ્રેનમાંના ઘણા ઉતારૂઓને ભયંકર ઈજા થઇ હતી.

અકસ્માતના સ્થળની બન્ને તરફ સ્ટેશનો આઘાં હતાં અને ખબર પહોંચતાં મદદ કરનારા આવી પહોંચે તેને વાર થાય એ સ્વાભાવિક હતું. સુભાગ્યે એક ટ્રેનમાંથી કેટલાક ઉતારૂઓ સહીસલામત બહાર નિકળ્યા હતા. તેમાંના થોડાક દિઙ્મૂઢ થઈ ન જતાં હિમ્મતથી અને સમયસૂચકતાથી સંકટમાં પડેલાને બચાવવા અને મદદ કરવા નિકળ્યા. એકઠા થઈ ખાસ પ્રયાસ થાય તેમ નહોતું તેથી જેને જ્યાં અનુકૂળ લાગ્યું ત્યાં તેણે ખોળ કરવા માંડી.

હરિવિઠ્ઠલને અને તેની સાથના મંડળને કાંઇ પણ ઇજા થઇ નહોતી, અને પોતાનો સામાન પણ ટ્રેનમાંથી તેઓ બહાર કહાડી શક્યા હતા. રાત્રિ ઘણી ભયંકર લાગતી હતી અને એવે વખતે પોતાના મંડળને મુકીને આઘે જવામાં ઘણું સાહસ હતું. તોપણ દયા અને પરોપકારની વૃત્તિ દાબી શકાઈ નહિં, અને હરિવિઠ્ઠલ પણ વાગેલાને જોવા નિકળ્યો. ભાગેલી ગાડીઓના કકડા, વેરાઇ ગયેલો સરસામાન, અને ખોદાઈ ગયેલી માટીમાં થઇ આગળ વધવું એ સહેલું નહોતું, અને જ્યાં વચમાં કોઇ કોઈ ઠેકાણે એવા કાંઇ અંતરાય નહોતા ત્યાં વગડામાંનાં ઝાંખરાં તો હતાં જ. એ સહુ ખુંદતો ખુંદતો અને તારાના અજવાળાથી આસપાસ નજર કરતો હરિવિઠ્ઠલ આગળ વધતો હતો, ત્યાં કાંઇ પોચી વસ્તુ પગે અથડાઇ. વાંકા વળીને જોયું પણ બરાબર માલમ પડયું નહિં તેથી ગજવામાંથી પેટી કહાડીને દીવાસળી સળગાવી. કોઇ માણસ બેભાન થઇ પડેલો હતો. એક પછી એક

---

* " જ્ઞાનસુધા " પુ. ૨૩; જાન્યુઆરી સન ૧૯૦૯.

દીવાસળીઓ સળગાવી તેનો ચહેરો તપાસ્યો, પણ તેના મ્હોં ઉપર એટલે બધે ઠેકાણે સહોરાયું હતું અને વાગ્યું હતું કે મુખાકૃતિ સહેજ ઓળખાય તેવી નહોતી. પરંતુ તેની પાસે પડેલી પાઘડી નજરે પડતાં હરિવિઠ્ઠલને વિશેષ આકર્ષણ થયું. એ માણસ ગુજરાતી તો હતો જ, અને પોતાના પ્રાન્તનો માણસ દેશાવરમાં મળતાં ઉદ્ભવતી પક્ષપાતવૃત્તિને આવે સમયે વિશેષ ઉત્તેજનનું કારણ હતું. બૂમ પાડી મદદમાં એક બે જણને તેણે બોલાવ્યા અને તે બેભાન થયેલાને પોતાના મંડળને મુકામે તે લઈ ગયો. હરિવિઠ્ઠલની સ્ત્રીએ પુછયું, "આ કોણ?"

"કોણ છે તે ખબર નથી, પણ ગુજરાતનો છે. બીચારાને બહુ વાગ્યું છે, અને કોઈ એની સંભાળ લે એમ નથી."

"અત્યારે તો આપણે એ બીચારાં છીએ અને આપણીએ કોઇ સંભાળ લે એમ નથી."

"ત્યારે આપણામાં આ એક વધારે."

"પણ આની ઉઠવેઠ શી રીતે કરીશું? અહીં રહીશું કેમ એનું આપણું પોતાનું તો ઠેકાણું નથી."

"સહુ ઇશ્વરેચ્છા હશે તેમ થશે. આને મદદ કરવાની ફરજ આપણે માથે આવી છે તો તે ખુશીથી કબુલ કરી લેવી એ આપણું કામ છે. અગાડી કેમ થશે એ ઇશ્વરના હાથમાં છે. આપણે બચ્યાં છીએ એ જ કેવું નવાઈ જેવું છે! તારા! તું આની પાસે બેસ અને થાય તેવી સારવાર કર."

ઇજા પામેલા માણસને આણ્યો તે જ વખતે તારાએ તેને માટે બીછાનું પાથરી આપ્યું હતું, અને પોતાની સ્ત્રીની કઠણુતાથી કાંઇક નિરાશ થઇ હરિવિઠ્ઠલે તારાની દયાવૃત્તિ પર આધાર મૂકયો.

ઇજા પામેલા માણસ માટે તજવીજ થઇ શકે એમ છે કે કેમ તેની શોધમાં હરિવિઠ્ઠલ ગયો. તેની સ્ત્રીએ 'સ્ટવ' સળગાવી ચાહ

કરવા માંડી. એક બે માણસ નજીકમાં ગામ છે કે કેમ તેની તપાસ કરવા ગયા. સહુ જુદા જુદા કામમાં રોકાયાં અને તારા તે માંદા માણસના બીછાના આગળ એકલી પડી. તેના દુઃખ પરથી પોતાની દુઃખી દશા તરફ તેના વિચાર ગયા. ભૂતકાળ સાંભર્યો. પાંચ વર્ષ ઉપરની હકીકત તેના મન આગળ તાજી થઇ. એનું લગ્ન કેવી ખુશાલીથી થયેલું, તેણે અને તેના પતિએ કેવા આનંદમય જીવનના સંકલ્પ કરેલા, અને એ સર્વ સુખનો ભાગ્યોદય એક વીંટીના નજીવા પ્રસંગથી કેવો અટકી પડ્યો, તેનો અપરાધ ન છતાં ગેરસમજથી પતિનો તેના પર કેવો રોષ થયો, પતિએ તેની નિર્દોષતા ન માનતાં કેવી દીન અવસ્થામાં પીયેર મોકલી દીધીઃ તે એ સર્વ એક પછી એક ક્રમમાં તારાના ચિત્ત આગળ તાદૃશ્ય ઉત્પન્ન થયું. દુખીયારી માને ઘેર કાઢેલાં પાંચ વર્ષમાં બધા દિવસ સરખા જ દુઃખમય ગયા હતા, અને દુઃખ કાંઇક વિસરવા માસી માસા સાથે જાત્રાએ ફરવા નિકળતાં એ હેતુ સફળ થતો નહોતો, તો આવા ભયંકર અકસ્માતમાં હું શા સુખ માટે બચી હઇશ, મારા દુઃખનો અંત આવવાનો આવો સહેલો પ્રસંગ કેમ છટકી ગયો હશે, એ વિચાર તારાના મનમાં ઉદ્ભવવા લાગ્યો. પણ ઇશ્વિર પરની શ્રદ્ધાને કલ્પના ઉચિત નથી, ઇશ્વિરને યોગ્ય લાગે છે તે જ થાય છે એ સમજાતાં તારાએ એ વિચારશ્રેણી મુકી દીધી.

હરિવિઠ્ઠલ ઉતારૂઓમાંથી એક દાકતરને ખોળી લાવ્યો, તેણે દરદીને દવા આપી પણ દવા કરતાં સારવારની અને આરામની વધારે જરૂર છે, અને સારી સારવારથી તે જરૂર બચશે એમ કહ્યું. તારાએ માંદાની માવજત કરવાનું શિખવામાં પોતાનાં દુઃખી વર્ષ કાઢ્યાં હતાં અને તારાની સારવાર દાકતરે પસંદ કરી તેથી દરદી તારાના હવાલામાં કાયમ રહ્યો. પાસેના ગામમાંથી દૂધ આવ્યું અને દરદીમાં કાંઇક જાગૃતિ આવી. પણ દાક્તરની આજ્ઞા પ્રમાણે તેને દવા પાઇ ઉંઘાડી દીધો.

સવાર થતાં વધારે સહાયતા આવી પહોંચી. રેલવેના માણુસોએ આવી ઇજા પામેલા માણુસો માટે માંડવા ઉભા કર્યા. રેલવેના દાક્તરો આવ્યા હતા પણુ સારવારની બીજી સગવડ થતાં વાર લાગે તેમ હતું. સાજા ઉતારૂઓ માટે સાંજ સુધીમાં ટ્રેનો ચાલતી થશે એમ ખબર મળી, પણુ હવાલામાં લીધેલા દરદીને સાથે લેવાય ત્યાંસુધી નિકળવું નહિં એમ હરિવિઠ્ઠલે નિશ્ચય કર્યો હતો.

કેટલાક કલાક સુધી તો દરદી ઓઢીને સુઇ રહ્યો, પણુ બપોર પછી તે હોશીઆર થવા લાગ્યો. હરિવિઠ્ઠલે અકસ્માતની અને તે પાછીની હકીકત તેને ધીમે ધીમે કહી, અને તેની સંભાળ રખાશે એવો તેને દિલાસો આપ્યો. આરામ લઇ સાંજે તે ફરી જાગ્યો ત્યારે તેની મંદતા તદ્દન જતી રહી હતી. સારવાર માટે તે તારા તરફ ઉપકારવૃત્તિથી જોવા લાગ્યો. તારા તેને ઓસડ પાવા વાંકી વળી હતી એવામાં તે એકાએક બેઠો થયો અને બોલ્યો,

"કોણુ? તારા!"

"કોણુ? તમે—? પણુ દાકતરે બેઠા થવાની ના કહી છે."

તારાએ તેને પાછો સુવાડયો. સુઇને તે ફરી બોલ્યો, "મને ખ્યાલ જ નહિં કે અહીં આપણે આવી રીતે મળીશું."

"કોઇને પણુ એવો ખ્યાલ શી રીતે હોય? હજી તમને કોઇએ ઓળખ્યા નથી."

હાલ એકાએક કોઇને ખબર આપવી એ તારાને ઠીક ન લાગ્યું. તેથી તારા કાંજી લેવા ગઇ પણુ કોઇને વાત કરી નહિં. તારાની ગેરહાજરી દરમ્યાન જગજીવનને પોતાની પાછલી વર્તણુક વિશે વિચાર થવા લાગ્યો. તારા તરફનું પોતાનું આચરણુ ક્રૂર હતું એમ તેને લાગવા માંડયું. પણુ વીંટીની હકીકત સાંભરી. પિતાના પૂર્વજને રાજ દરબાર તરફથી ઇનામમાં મળેલી વીંટી, પિતાએ મરતી વખતે ખાસ સાચવી રાખવા અને વંશપરંપરા કુટુંબમાં રાખવા આપેલી વીંટી, તારાએ જ પોતાની કાકીની શીખવણીથી લઇ લીધી,

અને ઘણા વખતથી તે વીંટી માટે અદેખાઇ કરતા પોતાના કાકાને આપી દીધી એની જગજીવનને ખાતરી હતી, અને એવા અપરાધની ક્ષમા કેમ થાય એ વિચાર આવતાં તેની દયાવૃત્તિ દૂર થવા લાગી. એ સર્વ વિસરવા માટે તેણે પાસું ફેરવ્યું. એવામાં તે તરફ પડેલી પાનની નાની પેટી નજરે પડી. લગ્ન પછી એ પેટી પોતે જ તારાને આપેલી એ યાદ આવતાં તેણે કોમલવૃત્તિથી પેટી હાથમાં લીધી અને ઉઘાડી. સોપારીનો ભૂકો ફિંદતાં વાળેલો કાગળ હાથમાં આવ્યો તે ઉઘાડીને વાંચ્યો. વાંચતાં વાર તેનાં રોમેરોમ ઉભાં થયાં અને તરત બેઠો થયો. બેસવું નહિ એ દાકતરની સંજ્ઞા તેને યાદ આવી પણ તેનું ચિત્ત એટલું ઉશ્કેરાયું હતું કે સુઇને શાંત થવાની ઇચ્છા જતી રહી હતી. એટલામાં તારા આવી તેને જોઇ તેણે ઉદ્ગાર કર્યો,

"તારા, એમાં તારો કશો વાંક જ નહોતો. તેં મને કેમ સમજાવ્યું નહિં !"

"તમે ક્યાં સાંભળતા હતા ? પણ હવે એ વાતને શું કામ સંભારવી !"

"મોટાભાઇની વહુએ મરતા પહેલાં તારા પર લખેલા આ કાગળથી મારી ખાતરી થઇ કે એ વીંટી એણે તને પુછ્યા વિના તારી પેટીમાંથી જોવા લીધેલી અને પછી ખોળાખોળ થવાથી તે પાછી આપવાની એની હિંમત ચાલેલી નહિ પણ છાનામાનાં મારા ઇસ્કોતરામાં મુકી દીધેલી. મારા ઇસ્કોતરામાં તો એ કદી હતી જ નહિં. અને તારા કાકા પાસે એ ક્યાંથી આવી ?"

"મારા કાકા પાસે એ વીંટી છે જ નહિં. તમે જોયેલી તે એ વીંટી જેવી એમણે પોતાના મનના સંતોષ માટે કરાવી છે, કેમકે, અસલ વીંટી એમના પૂર્વજને ખરેખરી રીતે મળવા જોગ હતી એમ એ માને છે. તમારી વીંટી ખોવાયાનું સાંભળી તમને ચીઢવવા એ નકલી વીંટી ખાસ કરીને પહેરવા માંડી છે.

"મારા અપરાધની તો તું ક્ષમા નહિં કરે ?"

"મારી તે ક્ષમા માગવાની હોય ? એ તો અઘટિત છે."

એવામાં દરદીનો સામાન ત્યાં આવ્યો. તેણે આપેલી સૂચના પ્રમાણે હરિવિઠ્ઠલે તેનો સામાન શોધી કહાડી એકઠો કર્યો હતો. સામાન લાવનાર માણસે કહ્યું, "ગાડીમાંથી તમારો આ ઇરિકોતરો ઘસી પડતાં તુટી ગયેલો અને તેમાંની આ ચીજો વેરાઈ ગયેલી તે એકઠી કરી છે. આ ખાનું તુટી ગયું છે તેની હેઠળ તેના પાટીઆની તડમાં આ વીંટી ભરાઇ રહેલી છે."

માણસ સામાન મુકીને ચાલ્યો ગયો. વીંટી જોઇને તારા અને જગજીવન સ્તબ્ધ થઈ ગયાં. આખરે તારાએ મૌનભંગ કર્યો અને તે બોલી, 'આ એ જ વીંટી.'

જગજીવને કહ્યું, 'એ જ, ઇશ્વિર સર્વ મધુર વસ્તુઓની પ્રાપ્તિ એકસાથે જ કરાવે છે. આટલાં વર્ષ આ વીંટી આ ઇરિકોતરાની તડમાં ભરાઇ રહી તે અત્યારે જ બહાર આવી ! દુષ્યન્તને તો પ્રથમ વીંટી મળ્યા પછી શકુન્તલાનું અભિજ્ઞાન થયું અને તે પછી ઘણે કાળે પશ્ચાત્તાપ અને દુઃખ વેઠયા પછી શકુન્તલા મળી આવી. પણ મને તે વીંટી પહેલાં મારી શકુન્તલા મળી અને વીંટી વગર સહજ ઓળખાઈ."

મનાયેલાં પતિપત્ની સમક્ષ આપણે વધારે વાર રોકાવું ઉચિત નથી.

બીજે દહાડે સવારે જગજીવનને લગભગ આરામ થઈ ગયો હતો, પણ તેણે મહોંપર પાટા કાયમ રાખ્યા હતા અને તેને કોઇ ઓળખી શકયું નહોતું. બન્ને ટ્રેનના ઉતારૂઓને પોતપોતાની દિશામાં આગળ મુસાફરી કરવા સારૂ કેટલેક છેટે બે ટ્રેનો આવીને ઉભી હતી. હરિવિઠ્ઠલે દરદીને પોતાની સાથે કાશી આવવા કહ્યું, પણ તેણે કહ્યું કે "હું હવે સાજો થયો છું અને મારા વીમાના ધંધા સંબંધે મારે મુંબાઈ વહેલા જવાની જરૂર છે." માણસો સામાન ઉચકી જવા લાગ્યા

એટલે જગજીવને તારાની પેટી પોતાના સામાન સાથે મુકાવી. હરિવિઠ્ઠલે આશ્ચર્ય પામી સામું જોયું. જગજીવને કહ્યું, 'એ મારી સાથે મુંબાઇ આવશે ! "

" એટલે ? "

" આપે મને હજી ઓળખ્યો નહિ ? " જગજીવને મ્હોંપરના પાટા છોડી નાખ્યા અને હરિવિઠ્ઠલને પગે પડયો. બધી હકીકત કહી જગજીવન બોલ્યો,

" આ અકસ્માત ન થયો હોત તો આપણે એક બીજાની નજીક ટ્રેનમાં પસાર થયાં છીએ એ પણ જાણત નહિં અને આ વીંટી પણ જડત નહિં. "

હરિવિઠ્ઠલે ઉંચું જોઇ કહ્યું, " પ્રભુ ! તારી લીલા અગમ્ય છે !"

ચતુર્મુખ.*

ચાર મુખનું કૌતુક.

મારા એક સ્નેહીના કુટુંબમાં લગ્ન હતું તે પ્રસંગે હું પરગામ ગયો હતો. ત્યાંથી પાછો આવ્યો ત્યારે મારા પાડોશી સુન્દરલાલને ઘેર ઘણી ગરબડ દીઠી. બારણે લોકોનું ટોળું ભરાયું હતું, એટલે પોલીસના સીપાઇ બેઠા હતા, અને અમલદારો તથા આબરૂદાર ગૃહસ્થો ઘરમાં જતા હતા અને બહાર નિકળતા હતા. સુન્દરલાલ શ્રીમંત અને પ્રતિષ્ઠિત હતા અને આખા શહેરને નોતરવાને સમર્થ હતા. પણ તેમને ત્યાં કાંઇ ટાણું કે પ્રસંગ હતો નહિ. સંતાનમાં તેમને એક છોકરો જ હતો. તેની ઉમ્મર સાત આઠ વર્ષની હતી અને અને તેનું એ વર્ષે લગન કરવાનું નહોતું. તેમના ભાઇઓને છોકરાં નહોતાં, અને બહેનોને છોકરીઓ હતી તે બધી પરણેલી હતી. તેથી આ ધામધુમ જોઈ મને નવાઈ લાગી અને હું સુન્દરલાલને ત્યાં ગયો. ઘણી ગરબડમાં સુન્દરલાલ મળ્યા નહિ, પણ તપાસ કરતાં જણાયું કે તેમનો છોકરો ઘરમાંથી એકાએક ગુમ થઈ ગયો હતો, અને તેનો પત્તો લાગતો નહોતો, એટલું જ નહિં પણ તે શી રીતે ખોવાઈ ગયો તે પણ સમજાતું નહોતું. સુન્દરલાલ જોડે મારે સારૂં ઓળખાણ હતું તેથી ઘેર જઇ જમી પરવારી હું એમને દિલાસો આપવા તથા મદદ કરવા ગયો. લોકો ઓછા થયા હતા અને સુન્દરલાલ મને તરત મળ્યા. મહોટા કુટુંબમાં એકનો એક છોકરો ઘણો લાડકો હતો, અને તેના જન્મથી મ્હોટી મિલકત દ્વેષી પિત્રાઈઓને હાથ જતી અટકી હતી તેથી તેનું નામ વિજય પાડયું હતું. ઘા ઘણો સખત હતો પણ સુન્દરલાલ સ્વભાવે ગંભીર હતા અને પોતે જ વાત કહાડી. તેમના કહેવાથી જણાયું કે ત્રણ ચાર દિવસ ઉપર સાંજે સુન્દરલાલ ઘરમાં હતા અને

* "જ્ઞાનસુધા" સન ૧૮૯૭ અંક ૧-૨ માંથી.

વિજય બીજા ઓરડામાં હતો. તેને તેમણે હાક મારી. 'આવું છું' કહીને તેણે જવાબ દીધો અને ચાકરો પાસે હતો ત્યાંથી ઉભો થઇ દોડતો આવવા લાગ્યો. ઓરડાઓ વચ્ચે ચોક હતો તેમાં જતો પણ તેને જોયો હતો. પણ ચોક ઓળંગી તે સુન્દરલાલવાળા ઓરડામાં આવ્યો જ નહિ. વાર થઈ એટલે સુન્દરલાલે ફરી બુમ પાડી પણ જવાબ મળ્યો નહિ તેથી પોતે ચાકરોના ઓરડામાં ગયા. ચાકરોએ કહ્યું કે 'ભાઇ તો ચોકમાં થઇ હમણાં જ આપની પાસે દોડતા આવ્યા છે. બારણામાં થઈ ચોકમાં પેસતાએ જોયા છે. અને તે પછી તો આંખ મીંચીને ઉઘાડીએ એટલામાં આપની પાસે આવ્યા હશે.' ચોકમાં તો વિજય હતો જ નહિ અને ચાકરોના અને શેઠના ઓરડા વચ્ચે ચોક સિવાય બીજું કાંઇ નહોતું. એ બે ઓરડાના બારણાં સિવાય ચોકમાંથી જવાનો કે ચોકમાં આવવાનો બીજો રસ્તો જ નહોતો. તેથી, વિજય બહાર જતો રહ્યો હોય કે બહારથી આવી કોઇ તેને લઇ ગયું હોય તેમ નહોતું. ચોક પથ્થરની ફરસબંધીનો હતો અને તેમાં કુવો ટાંકું કંઇ નહોતું. આખા ઘરમાં શોધ કરી અને પછી આખા ગામમાં શોધ કરી પણ વિજયનો કંઈ પત્તો લાગ્યો નહોતો. કોઇએ તેને રસ્તામાં જતો પણ જોયો નહોતો. કોઈ સોબતીઓને ત્યાં પણ ગયો નહોતો. તે પછી નિશાળે પણ ગયો નહોતો. રીસાઇને જવાનું કાંઈ કારણ નહોતું. અને રીસાઈને ગયો હોય તો એક બે દહાડામાં પાછો આવ્યા વિના રહે નહિ. પોલીસને ખબર આપી પણ તેમના પ્રયત્ન સર્વ નિષ્ફળ ગયા હતા. બધી હકીકત સાંભળી મને સાંભર્યું કે મારી સાથે નિશાળમાં ભણેલા મારા જુના મિત્ર વસંતરાય પોલીસમાં ફોજદારની નોકરી છોડી પેનશન લઈ શહેરમાં જ રહેતા હતા. તેમની ઉમ્મર બહુ થઇ ગઈ નહોતી પણ તે કહેતા હતા કે ગુનાહ પકડવાની પોલીસ વહીવટ મુજબની રીત મને બીલકુલ પસંદ પડી નહિ અને મારી ધારણા પ્રમાણે સરકારી કામમાં તપાસ કરવાની છુટ નહિ તેથી કંટાળી મેં વહેલું

પેનશન લીધું છે. ગુનાહની અને ગુનેહગારોની ભાળ જુદી જ રીતે કહાડી શકાય છે, એમ તેમનો મત હતો. તેમની પાસે ગયાથી તેઓ મદદ કરી શકશે એમ મને લાગ્યું. મારી સલાહપર સુન્દરલાલને કંઇક વિશ્વાસ હતો તેથી અમે બન્ને વસંતરાયને ઘેર ગયા. વસંતરાય હિંચકાપર બેઠા હતા અને એક પગથી હિંચકો સહજ ઉંચો કરી સ્થિર થઈ જઇ વિચારમાં તલ્લીન થઈ ગયા હતા. અમને આવકાર આપી બેસાડયા, અને બોલ્યા, 'માફ કરજો. મારા એક સગાના ઘરનાં બારણાં રાત્રે કોઈ કહાડી ગયું છે તેની શોધના વિચારમાં હું હતો તેથી તમને આવતા મેં જોયા નહિ.' મેં પુછ્યું, 'હમણાં ત્રણ ચાર દહાડાથી શહેરમાં ચોર લોકો વધારે ફરે છે?'

'એવું કંઇ નથી. ચોર લોકો જ ઘરનાં બારણાં ઉતારી જાય એવો નિયમ નથી. પણ તમે તો આ ત્રણ ચાર દહાડા શહેરમાં હતા જ નહિં! લગ્નમાં ગયા હતા તે પરગામથી રેલ્વેમાં આજે જ આવ્યા.'

હું ચમકયો. વસંતરાયને હું ક્વચિત મળતો. તે મારાથી આઘે રહેતા હતા અને મારા જવાની તેમને ખબર પડવાને સંભવ હતો જ નહિ. આશ્ચર્ય પામી મેં પુછ્યું, 'તમે કેમ જાણ્યું? હું તમને મળ્યો નથી!'

'જાણવું અઘરૂં નથી. તમારા કપાળ પર કંકુના ધોઇ નાખેલા ડાઘ એટલા છે અને તમારા લુગડામાંથી અત્તરની વાસ એટલી આવે છે કે લગ્નમાં ગયાની વાત છાની રહે તેમ નથી. તમારી ભમરમાં તથા પાંપણમાં ધૂળ ભરેલી છે અને આંખમાં કાંકરી ગયેલી છે. હાલમાં અહિં ધૂળ ઉરાડે એવો પવન નિકળતો નથી, તેથી રેલવેની મુસાફરીની વાત પણ જાણે કહી સંભળાવી હોય એમ જણાઇ આવે છે. મુસાફરીમાં થયેલો આખી રાતનો ઉજાગરો તમારી આંખો અને ઘાંટા પરથી ઢાંકયો રહેતો નથી અને એટલે આઘે જઇ આવતાં ત્રણ ચાર દહાડા તો થાય જ.'

'બીજા લોકો જુવે છે તેના કરતાં તમે વધારે જુવો છો! એમાં શક નથી.'

'જોઉં છું તો હું બીજાના જેટલું જ, પણ એવી વસ્તુઓ બીજાઓ વ્યર્થ કહાડી નાખે છે તેમ ન કરતાં હું દરેકનો ઉપયોગ કરી અનુમાન બાંધું છું. વારૂ, આ રસ્તે બજાર તરફ અગાડી જતાં રસ્તો વળે છે ત્યાં મ્હોટી હવેલી છે. તેના ખુણા પાસે પથરો ઉભો દાટેલો છે, તેની પછાડી પાયાનો ખુણો થોડો તુટેલો છે તે તો તમે ઘણી વાર જોયો હશે. પણ તે જોઈ શું અનુમાન કર્યું!'

'અનુમાન તો કાંઇ નહિ. ગાડાં વળતાં ભીંતને ઈજા ન થાય માટે પથરો દાટેલો છે.'

'ત્યારે તેની પછાડી શા કારણથી ભીંતમાં તુટેલું છે?'

'કારણ કશું નહિ, અકસ્માત.'

'એમ નથી. એમ હોવું જોઇએ કે પ્હેલાં પથરો નહિ હોય અને એકાદ વખત ગાડાથી ભીંત ખોદાયેલી અને તે પછી પથરો દાટેલો. પથરો ભીંતની એટલો પાસે દાટયો છે કે હાથ ઘાલી તુટેલો ભાગ પુરી લેવાય એમ રહ્યું નથી. તેથી હવેલી ઘણીવાર ધોળાયા રંગાયા છતાં એટલું એમનું એમ રહી ગયું છે.'

'ખરે વસંતરાય, પોલીસની ચાલાકી તમારામાંથી હજી ગઈ નથી. પણ પોલીસ કરતાં કંઇ વધારે ચાલાકીની અપેક્ષાએ તમારી પાસે અમે આવ્યા છીએ. સુન્દરલાલ મારા પડોશી છે તથા મિત્ર છે અને એમના છોકરાનો તમારા વિના કોઈ પત્તો મેળવી શકે તેમ નથી.'

મને કહી હતી તે બધી હકીકત સુન્દરલાલે કહી સંભળાવી. પણ તેટલાથી વસંતરાયને સંતોષ થયો નહિ. તેમણે અનેક પ્રશ્ન પુછ્યા. 'ચોકની ઉત્તર દક્ષિણે ઓરડા છે પણ પૂર્વ પશ્ચિમે શું છે?'

'ભીંતો છે.'

'પણ ભીંતોની પછાડી શું છે?'

'પૂર્વે સરિયામ રસ્તો છે અને પશ્ચિમે પાછો એ જ ઘરનો બીજો એથી મ્હોટો ચોક છે.'

'એવી રીતનો ચોક તરેહવાર છે. ચોક ઘરના અંદરના ભાગમાં હોય, રસ્તા પાસે ન હોય. અને ભીંત પછાડી બીજો મ્હોટો ચોક હોય ત્યારે આખો ચોક ન રાખતાં વચ્ચે ભીંત ભરવાનું કારણ શું?'

'મને ખબર નથી. એ ચોકવાળું ઘર અસલ મારૂં પોતાનું નહિ, દક્ષિણનું ઘર મારૂં બાપીકું છે અને હું તેમાં જ રહું છું. પણ ચોકવાળું ઉત્તરનું ઘર મહાદેવ કરીને બ્રાહ્મણનું હતું તે મેં વેચાતું લીધું છે. તેણે ચોક એવો બાંધેલો. એ ઘરમાં મારા ચાકરો રહે છે.'

'મહાદેવે ઘર કેમ વેચી નાખ્યું?'

'એ હકીકત આ સંબંધમાં શી જરૂરની છે? મારા વિજયની ભાળ કહાડી આપશો તો હું અત્યંત ઉપકાર માનીશ.' સુન્દરલાલની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં.

'એ હકીકત આ કામમાં ઘણી જરૂરની છે. આપ શાંત થાઓ અને એ ઘરની અને તેના વેચાણની સવિસ્તર હકીકત મને કહો.'

'મહાદેવની સ્ત્રી સંતાન વિના મરી ગયા પછી તે કંઇક ગાંડા જેવો થઈ ગયો હતો. બીજી સ્ત્રી પરણ્યો પણ તેને છોકરાં થયાં નહિ. તે જપ જાપ બહુ કરતો. રાત્રે ઘરમાં અને રસ્તે એકલો ફર્યા કરતો. તેના ઘરની દક્ષિણે અને પશ્ચિમે છુટી જમીન હતી અને એ જમીનપર પહેલાં ઘર હશે પણ તે પડી ગયું હતું. અને દક્ષિણની જમીન સરિયામ રસ્તામાં પડતી. એ તરફથી લોકો જમીનમાં આવતા તે તેને નાપસંદ હતું અને લોકોને અટકાવવા તેણે રસ્તાની બાજુએ ઉંચી ભીંત ચણાવી અને છુટી જમીનમાં ચોક કરાવ્યો. તે પછી થોડા વખતે વળી પોતાના ઘરના પ્હોળાણ જેટલો દક્ષિણનો ચોક એટલી જ ઉંચી ભીંત બાંધી જુદો પાડયો અને તેમાં ફરસબંધી કરી.'

વસંતરાયે વચ્ચે અટકાવી પૂછ્યું, 'બાકીના પશ્ચિમના ચોકમાં ફરસબંધી નથી?'

'ના છોબંધ છે.'

'અને રસ્તા પર પડતા દક્ષિણના ચોકને આવવાનાં બારણાં ક્યાં ક્યાં છે?'

'રસ્તા પર તો બારણું પડતું જ નથી. ઉત્તરે ઘરના કરામાં પણ બારણું નહોતું. તે મેં પડાવ્યું, અને સામું મારા કરામાં બારણું મુક્યું કે બે ઘરમાં આવવા જવાનું સુગમ થાય. મહાદેવના વખતમાં તો ફક્ત ચોકની પશ્ચિમે જ બારણું હતું, અને તેને તાળું રહેતું હતું. તેમાંથી મ્હોટા ચોકમાં જવાતું અને ત્યાંથી પછી પાછલે બારણે તેના ઘરમાં જવાતું.'

'ખરે બહુ વિચિત્ર હકીકત છે, અગાડી ચલાવો.'

'મહાદેવના પશ્ચિમના ચોકની ભીંતો પણ બહુ ઉંચી કરી હતી અને તેથી મારા કે આસપાસના બીજા કોઇ ઘરમાંથી કંઇ દેખાતું નહિ. મેં તેની પાસે એનું ઘર બહુ વાર વેચાતું માગ્યું હતું, પણ તે સાફ ના કહેતો અને ઘર માગવાથી તેને ખોટું લાગતું હતું. એવામાં તે એકાએક આઘે જાત્રાએ ગયો, અને ત્યાં રસ્તામાં બે રેલ્વે ટ્રેનો અથડાઇ તેમાં તે કચરાઇ મુઓ. તેની વિધવાની ઉમ્મર નાની હતી, અને મહાદેવે કંઇ સંગ્રહ કર્યો ન હતો તથા કોઇ જોડે સ્નેહ રાખ્યો ન હતો તેથી તે નિરાધાર થઇ ગઇ. ઘર તેણે મને વેચી નાખ્યું અને જે જુજ સામાન હતો તે લેઇ પોતાને પિયેર આઘે ગાયકવાડી ગામ જતી રહી.'

'મહાદેવને મરી ગયાને કેટલો વખત થયો?'

'ત્રણ મહિના જ થયા છે.'

'તેના મરી ગયાની ખાતરી શી રીતે થઇ?'

'ટ્રેનો અથડાયાની ખબર આવી તે પછી તે વાત બન્યા પહેલાંનો લખેલો તેનો કાગળ આવ્યો તે પરથી જણાયું કે એમાંની એક

ટ્રેનમાં જ તે બેઠો હતો. દરેક ગામ પહોંચીને કાગળ લખતો પણ આ પછી તેનો કાગળ આવ્યો જ નહિ. અને તેનો એક ચાકર વિઠ્ઠલ હતો તેને તપાસ કરવા મોકલ્યો. એ તરફનાં બધાં ગામમાં તે જઇ આવ્યો. ટ્રેનો અથડાઇ ખસી પડી ત્યાં આગળથી વિઠ્ઠલને મહાદેવની પાઘડી મળી અને પોટલું મળ્યું. તેમાંના કાગળ અને બીજો સામાન જોઇ સંદેહ રહ્યો જ નહિ. મડદું તો હાથ ન લાગ્યું કેમકે ઘણાં માણસ મરી ગયાં હતાં અને બધાંને દાટી દીધાં હતાં.'

'મહાદેવના ઘરમાં તેનો પોતાનો સામાન તો કંઇ નહિ હોય?'

'કંઇ રહ્યું નથી. પણ આ નકામું નકામું પુછીને શો ફાયદો છે? વખત ગુમાવીએ છીએ એટલું જ.'

'વખતનો બહુ સારો ઉપયોગ થાય છે. મને મુદ્દો હાથ લાગવા માંડયો છે. વારૂ, એ વિઠ્ઠલ ક્યાં છે?'

'વિઠ્ઠલ ઘણો ભોળો અને ભલો માણસ હોવાથી તેને મેં ચાકર રાખ્યો. મહાદેવ આવો અતડો છતાં અને દરિદ્રી છતાં વિઠ્ઠલની ચાકરીથી તે એવો ખુશી થયો હતો કે મરતાં પહેલાં મહિના અગાઉ તેણે પોતાનું એક બીજું નાનું ઘર બીજા મહેલ્લામાં છે તે વિઠ્ઠલને આપી દીધું હતું. વિઠ્ઠલથી મને પણ સંતોષ થયો. પણ કમનસીબે એવું બન્યું કે વિજય ખોવાયો તે દહાડે મહાદેવના ઘરના જે બારણામાંથી વિજય ચોકમાં આવ્યો તે બારણાવાળા ઓરડામાં વિઠ્ઠલ એકલો હતો અને બીજા ચાકરો તેની પછાડીના ઓરડામાં હતા. વિજય તેમની પાસે હતો ત્યાંથી ઉઠીને વિઠ્ઠલવાળા ઓરડામાં દોડતો પેઠો તે તેમણે જોયો અને વિઠ્ઠલ કબુલ કરે છે કે 'મારાવાળા ઓરમાંથી વિજયને મેં દોડતો ચોકમાં પેસતો જોયો હતો.' વિઠ્ઠલના ઓરડામાંથી વિજય આવ્યો અને ચોકમાં કે ચોકમાંથી ન આવ્યો તેથી પોલિસને તેના પર શક ગયો, અને તેને પકડયો. અને બીજે દહાડે સવારે તેના ઘરની ઝડતી લીધી તો તે સુવે છે તે ઓરડામાંથી

વિજયની ઝીક ભરેલી ટોપી અને સોનાનો દોરો મળ્યાં. તેથી તેના પર વ્હેમ પૂરો બેઠો. અને મારા કોઇ પિત્રાઇએ ઉશ્કેરી આ કૃત્ય તેની પાસે કરાવ્યું હોવું જોઇએ એમ ધારણા થઇ. એ ખરૂં કે તે દહાડે આવું બન્યું તેથી તે ઘેર સુવા ગયો જ નથી, પણ શોધાશોધની ગરબડમાં તે ઘેર જઇ આવ્યો હોય એમ ન બને એમ નથી. પણ વિજયને તે લઇ ગયો હોય એ તો સંભવતું જ નથી. કેમકે વિજય ખોવાયો ત્યાંસુધી વિઠ્ઠલ ઘરમાં જ હતો. હાલ તો તે કેદમાં છે, પણ પકડાયો ત્યારનો આગ્રહથી કહે છે કે 'હું કંઇ જાણતો નથી. અને મારા ઘરમાં ટોપી અને દોરો શી રીતે આવ્યાં તે મને પણ સમજાતું નથી.'

'તમે આરંભમાં કહ્યું કે એક ઓરડામાંથી બીજા ઓરડામાં આવતાં વચ્ચે ચોકમાં વિજય ગુમ થઇ ગયો તે બરાબર નહિ. એક ઘરમાંથી બીજા ઘરમાં આવતાં વચ્ચે ચોકમાંથી તે જતો રહ્યો છે. ફીકર નહિ, હવે ઇશ્વર કરશે તો બાજી હાથમાં આવશે. હકીકત બધી સાંભળી. હવે તમારી સાથે હું આવું છું. તમારૂં અને વિઠ્ઠલનું ઘર દેખાડો, અને પછી વિઠ્ઠલને મળીએ.'

સુન્દરલાલનું જુનું ઘર બહુ વિશાળ હતું અને ભરાઇ રહેવાની તેમાં ઘણી જગ્યાઓ હતી. પણ વસંતરાયે તે ઝાઝું તપાસ્યું નહિ. મહાદેવના ઘરમાં તે બહુ બારીકીથી ફરી વળ્યા. વિઠ્ઠલવાળા ઓરડાના બારણામાં ઉભા રહી નાના ચોકની ફરસબંધી અને ભીંતો બહુ નિહાળી નિહાળીને જોઇ, લાકડીથી ભીંતો ઠોકી જોઇ, ફરસબંધી ઠોકી જોઇ પણ કંઇ પોલું જણાયું નહિ. ચોકમાં ઉપર પણ ખુલ્લું હતું. એકે બારી પડતી નહોતી અને છાપરાની પાંખ પણ આગળ આવી નહોતી. મહાદેવના ઘરના અંદરના ભાગમાં કુવો હતો તેમાં દોરડું નાંખી ઉતર્યા પણ તરત પાછા આવી કહ્યું,' માંહે કાંઈ નથી.' સુન્દરલાલે નવાઇ પામી કહ્યું. 'પાણી ઘણું છે ને ?' વસંતરાય બોલ્યા, 'પાણી છે પણ પવન નથી.' આનો અર્થ સમજાયો નહિ.

પણ સુન્દરલાલને તેમના પર શ્રદ્ધા જ નહોતી તેથી વધારે પુછ્યું નહિ. ટાંકામાં ઉતરી વસંતરાય વધારે ઉલટમંદ ચહેરે પાછા આવ્યા. મેં પુછ્યું, ‘ છોકરાને ટાંકામાં નાંખ્યો હોય એમ ધારો છો ? ’

‘ બીલકુલ નહિ. અને ટાંકુ તો પહેલાં પણ જોવડાવ્યું છે. પરંતુ આ ટાંકાનું ઢાંકણું વાસી તાળું દઇ મને આપો. ઢાંકણું તાંબાનું અને ઘાટદાર છે, પણ ઉપરનો ટોપ આખો છતાં નીચે બાજુએ જાળી પાડી કાંણાંવાળું રાખેલું ઢાંકણું તો મેં આજે જ જોયું. ’

મેં કહ્યું, ‘ મે. પણ ટાંકાનું એવું ઢાંકણું પ્હેલાં જોયું નથી. પણ એમાં કાંઇ વિશેષતા મને લાગતી નથી.’

‘ વિશેષતા ઘણી છે. પણ હજી અંદર પત્તો નથી. ચાલો હવે વિઠ્ઠલને ઘેર જઇએ ! ’

વિઠ્ઠલને ઘેર પોલિસનો પહેરો હતો તેથી મુશ્કેલી પડી પણ આખરે પોલિસની પરવાનગી મળી. જે ઠેકાણેથી ટોપી અને દોરો મળ્યાં હતાં તે ઓરડાનો પોલીસે નકશો કર્યો હતો. એને તેઓ ‘ખુનની જગો’–‘ ગુનાહવાળી જગો ’ કહેતા હતા. દરેક થાંભલો, બારી, ગોખલો, ખીંટી, નકશામાં વર્ણન સાથે બતાવ્યા હતાં. વસન્તરાયને એમાં ધ્યાન આપવા જેવું લાગ્યું નહિ. ઘર બહુ નાનું હતું તેથી ઝાઝું જોવાનું નહોતું. ઘરની ત્રણે તરફ બીજા ઘરના કરા હતા તેથી આગલા સરીયામ રસ્તા સિવાય અંદર જવાનો બીજો માર્ગ નહોતો. દક્ષિણ દેશનાં ઘરોની રીત પ્રમાણે સીડીનો સાંકડો જીનો ભીંતમાં જ ચણતરથી કરેલો હતો. તેનાં પગથીયાં પર વસન્તરાયે બહુવાર ચડ ઉતર કરી. દરેક પગથીયાની કોરે પાટીઉં મુકેલું હતું તેને પોતાના પગથી ઠેસ મારી જોઈ. વચલા એક પગથીઆ પર બે હાથે ટેકીને બેઠા. થોડીવાર વિચાર કરીને બોલ્યા, ‘ ચાલો, હવે અહીં કંઇ જોવાનું નથી. હવે વિઠ્ઠલને મળવું જોઈએ.’

વિઠ્ઠલ કાચી કેદમાં હતો અને એવા કેદીને કોઇથી મળી શકાય નહિ એ અડચણ નડી. પણ વસન્તરાયે આગ્રહ કર્યો, અને ફોજદારને કહ્યું કે મારે વિઠ્ઠલનું મોં જોવું છે અને તેને એક જ સવાલ પુછવો છે. પોલીસ અમલદારની રૂબરૂ એક જ સવાલ પુછવાની પરવાનગી મળી. નિરાશ થઈ સુન્દરલાલ ઘેર પાછા ગયા હતા, અને હું અને વસન્તરાય કાચી જેલમાં ગયા. વિઠ્ઠલનો ચહેરો જોઇ વસન્તરાયે તેની આંખોપર કંઇક વાર નજર કરી અને પુછ્યું, 'તેં તારા આગલા શેઠનું ભૂત કદી જોયું છે ?'

વિઠ્ઠલ ચમક્યો, પણ તરત બોલ્યો, 'હા મારા ઘરમાં તો નથી જોયું, પણ મહાદેવનું ઘર સુન્દરલાલ શેઠે લીધું અને પછી કડીયા સુતારનું કામ ચાલતું હતું ત્યારે હેઠળ બધો સામાન પડ્યો રહેતો અને હું ત્રીજે માળે માળીઆમાં સુતો. એક દિવસ રાત્રે માળીઆમાં કંઇ ખખડ્યું. મેં જાણ્યું કે બિલાડી હશે, પણ ખખડાટ વધારે થયો તેથી મેં દિવાસળી સળગાવી તો મહાદેવ ભટ જ જાણે ઉભેલા. દીવો કર્યો કે તરત જ છાપરામાં સંચારવા જવાનું બાકું ખુલ્લું હતું તેમાં થઈને નિકળી ગયા. હું બીધો ને દાદર વાસી નીચે આવતો રહ્યો. સવારે બાકાનું પાટીઉં તાણી લઇ બંધ કર્યું, અને સુતાર પાસે સાંકળ કરાવી તાળું વાસ્યું. કોઈને કહ્યું તો નહિ પણ બીજાને લઈને ઉપર દીવો રાખીને ઘણા દહાડા સુતો, પણ ફરી કંઈ જણાયું નહિ !'

વસંતરાય તરત ઉભા થયા અને બોલ્યા, 'બસ છે. એટલું જ જાણવું હતું.'

બહાર આવી મેં પુછ્યું, 'વિજય શી રીતે દોડી ગયો એ વિશે વિઠ્ઠલ સહુથી વધારે જાણે છે છતાં એને એ કેમ પૂછ્યું નહિ ?'

'એ સહુથી ઓછું જાણે છે. એની વર્તણુકના હેવાલપરથી મેં અનુમાન કર્યું છે કે એનાથી કંઈ જ ખબર મળે એમ નથી. એનો

ચહેરો જોતાં ખાતરી થઈ. સુન્દરલાલ કહે છે તેમ એ ખરેખરો ભોળો અને ભલો છે.'

'ત્યારે એની આંખ કેમ તાકી તાકીને જોઇ?'

'મારે એટલું જ જોવું હતું કે દહાડે અંધારામાં રહેવાનો તેને મહાવરો છે કે નહિ. અજવાળામાં એવા માણસની આંખ તરત કહી આપે. પણ એ બાબતમાંએ મારી ખાતરી થઈ. હવે મહાદેવના ઘરનું માળીઉં જોવું જોઈએ, તે વિના અગાડી કંઈ જ તપાસ ચાલી શકે નહિ.'

માળીઆમાં કંઇ જ વિશેષતા નહોતી. છાપરાનું બાકું ઉઘાડી વસન્તરાય તેમાં ઉભા રહ્યા અને ચારે તરફ નજર કરી. થોડીવાર સ્થિર રહી તે બોલ્યા, 'છાપરૂં કંઈ ઉંચું નથી. ચોકમાં સીડી મુકી છાપરાપર અવાય એવું છે. છતાં બાકું મુકી હાથે કરી ચોરખાનું કર્યું છે એ નવાઈ જેવું નથી? પણ ખેર. આ માળીઆમાં મહાદેવનો શો શો સામાન રહેલો છે તે જોઈએ.'

સામાન તો કંઈ હતો જ નહિ. મહાદેવની વહુ બધું લઈ ગઇ હતી. બહુ ખોળતાં જ્યાં છાપરૂં કાતરીઆપર છેક નીચું આવેલું હતું ત્યાં નીચા પડી સુઈ જઈ હાથ ઘાલી વસન્તરાયે એક બહુ નાની પેટી ખેંચી કહાડી. પેટી બહુ જુની થઈ ગએલી હતી છતાં તેને ઈંગ્રેજી અક્ષરો ગોઠવ્યાથી ઉઘડાય વસાય તેવું તાળું હતું. પેટી જોઈ વસન્તરાયને બહુ ઉમંગ આવ્યો, અને ઉત્સાહભેર સુન્દરલાલ તરફ જોઇ બોલ્યા, 'આમાં તમારો વિજય છે.'

'શું મશ્કરી કરો છો? આ પેટીમાં તો નવું જન્મેલું બાળક પણ ન માય.'

'તે છતાં બધો ભેદ એમાં જ છે. પત્તો એમાંથી જ લાગશે.'

તાળું ઉઘડે એવું નહોતું તેથી નીચે લઇ જઇ તોડયું. પેટી ઉઘાડતાં માંહેથી બીજી એવી જ પણ સહેજ નાની પેટી નીકળી અને તેને પણ એવું જ તાળું હતું. એ તોડ્યું તો ત્રીજી એવી જ પેટી

એવાજ તાળાવાળી નીકળી. તેમાંથી એક બધી તરફથી ઝાળી દીધેલો ટીનનો દાબડો નીકળ્યો. તે તોડતાં તેમાંથી એક કાચના બૂચવાળી સીસી નીકળી. તેમાં પાંદડાંનું એક પડીકું હતું, તેમાં ખસખસ બાંધેલી હતી, તે વસંતરાયે નાખી દીધી, અને બે પાંદડાંનું પડ હતું તે જુદું કર્યું તો વચ્ચેથી અડધા પોસ્ટકાર્ડ જેટલો કાગળ નીકળ્યો. કાગળ હાથમાં લઇને જોયો તો તદ્દન કોરો હતો, અને તેનાપર કંઇ પણ લખેલું નહોતું. સુન્દરલાલ ખીજવાઇ ગયા અને બોલ્યા, 'આ જ પત્તો અને આ જ ભેદ કે?'

'એ જ પત્તો અને એ જ ભેદ. આવો કોરો કાગળ આટલા જાપતાથી સંતાડયો છે એમાં જ આપને કંઇ ગૂઢ રહેલું જણાતું નથી? વારૂ, એક દીવો લાવો.'

'ધોળે દહાડે અને ભર અજવાળે દીવો? સારૂં થયું કે તમારી પાસે આવતાં પહેલાં મેં પોલીસને કામ સોપ્યું.'

'વારૂ દીવો તો લાવો.'

વસંતરાયને કાંઇપણ ગુસ્સો ચહડયો નહિ. તેમણે માત્ર ડોકું ધુણાવ્યું. દીવો આવ્યો એટલે તરત કાગળ બે હાથે ઝાલી તે પર ધર્યો. કાગળ જેમ તપવા માંડયો તેમ તેના પર લાલ રેખાઓ જણાવા માંડી અને આખરે નીચે પ્રમાણે ઝીણા લાલ અક્ષરો ફુટી રહ્યાઃ-

चतुर्मुखोऽथवा साक्षाद्विदुर्नान्ये तु मादृशाः ।

૧ ૨-૩. ૪. ૪ (ડઝાકાં. વળાત)

બે દિવસ ઘૃતપાન.	સાતમે દિવસે પૂર્ણાહૂતિ.
બે દિવસ મધુપાન	
બે દિવસ સુરાપાન	

આ વાંચીને વસંતરાય એકદમ હબકી ગયા. ફીક્કે ચહેરે તેમણે સુન્દરલાલને પૂછ્યું, 'તમારો છોકરો ખોવાયો તે રાત પછી કેટલા દિવસ થઇ ગયા ?'

'ચાર દિવસ થયા ને આ પાંચમો છે.'

'ત્યારે આજનો દિવસ છે અને કાલ છે. પરમ દહાડા પહેલાં વિજય નહિ મળે તો તો તેનું મ્હોં જોવા નહિ પામો. મને તે જ દહાડે કહ્યું હોત તો આવો અણીનો વખત ના આવત.'

સુન્દરલાલ ડઘાઇ ગયા અને થોડીવારમાં બેભાન થઈ ગયા. તેમને શુદ્ધિમાં આણ્યા પછી વસંતરાય ઉભા થઈ બોલ્યા, ' હવે નિરાશ થઇ બેસી રહેવાનો વખત નથી; ઉદ્યમ અને પ્રયત્ન કરવાનો વખત છે. રાત્રે આઠ વાગે હું તમને તેડવા આવીશ, જમીને તૈયાર રહેજો.

ઉપરના જ કદના કાગળ પર વસંતરાયે લાલ શાહીથી નીચે પ્રમાણે લખ્યું:

चतुर्मुखोऽथवा साक्षाद्विदुरन्येऽपि मादृशाः ।

૧ (વી. જી.) અગ્નિ. ૨ (ચો.ક.) અગ્નિ. ૩ (ટાં.) અગ્નિ. ૪ ?

ટાંકા પાસે જઇ ઢાંકણું ઉઘાડયું અને દોરડું બાંધી વસંતરાય અંદર ઉતર્યા. ટાંકાના મ્હોંમાં છતના ભાગથી સહેજ ઉંચે પગ મુકવાનો એક ગોખલો હતો તેમાં એ કાગળ મુકી દઇને તરત ઉપર આવ્યા, અને ઢાંકણું વાસી તાળું દઈ દીધું અને કુંચી ગજવામાં મુકી. ચાકરોને સખત હુકમ કર્યો કે નાના ચોકમાં બે ત્રણ આદમીઓએ આખો દહાડો અને રાત બેસી જ રહેવું અને બીજાઓએ ત્યાં થઈ આવજા કરતાં રહેવું. તે પછી વસંતરાય અને હું ઘેર જવા નિકળ્યા.

વસંતરાય વિચારમાં નિમગ્ન હતા. જિજ્ઞાસાથી અને ભયથી હું વ્યાકુલ થઇ ગયો હતો. ચૂપ ન રહેવાયાથી થોડે ગયા પછી મેં

પૂછ્યું, 'વિજય હજી જીવતો છે એવું તમે શા પરથી કહો છો?'

'લેખી પુરાવો મળ્યો એથી. બીજું શું જોઈએ?'

'એ કાગળને તમે પુરાવો કહો છો? એમાંથી તો કંઈ સમજાતું જ નથી, અને તેમાં શું મહત્ત્વ છે તે મારાથી કળાતું નથી. અક્ષર શી રીતે ફુટી નિકળ્યાં એ જ નવાઇ છે.'

'એ તો બહુ સાધારણ હીકમત છે. લિંબુના રસથી અક્ષર તરત સુકાઇ જાય છે, પણ દેવતાથી કાગળ તપાવતાં તરત લાલ રંગમાં ઉપડી આવે છે. કોરો કાગળ તો કોઇ એમ મુકે જ નહિ. એ તો ઝાઝી અક્કલ વિના પણ સમજાય.'

'સંસ્કૃત શું લખેલું હતું?'

'તમે સંસ્કૃતનો અભ્યાસ મુકી દીધેલો જણાય છે. કાલિદાસની કવિતા માટે મલ્લિનાથે પોતાની સંજીવિની ટીકામાં લખ્યું છે કે કાલિદાસની કવિતાનો અર્થ "સાક્ષાત્ ચતુર્મુખ (એટલે બ્રહ્મા) જાણે, મારા સરખા બીજા તો ન જાણે." ભેદ ગુપ્ત છે એમ કહેવા એ લીટીનો આવો ઉપયોગ કરનારને મેં સહેજ ફેરફાર કરી લખી મોકલ્યું કે "સાક્ષાત્ ચતુર્મુખ જાણે અને બીજા જે મારા સરખા હોય તે પણ જાણે." એ વાંચી એને જરા ચટપટી થશે. પોલીસની નોકરીમાં પણ મેં સંસ્કૃત વાંચવું છોડી દીધું નહોતું પણ હવે તો આપણે જુદા પડવાનું આવ્યું. સાંજે છ વાગતે મારે ત્યાં આવજો. આપણે સાથે જમીશું અને પછી સુન્દરલાલને ત્યાં જઈશું.'

ઘેર જઇ હું બીજા કામમાં પડી ગયો તેથી આ વિશે વિચાર કરવાનો મને બહુ વખત મળ્યો નહિ. છ વાગ્યાને ટકોરે હું ગયો ત્યારે વસંતરાય ઘસઘસાટ ઉંઘતા હતા. હું થોડીવાર બેઠો પછી તે જાગ્યા. મેં પુછ્યું, 'આટલી બધી ચિંતા મનમાં છતાં તમને દહાડે આ વખતે ઉંઘ કેમ આવી ગઇ? ગઈ કાલ રાતનો ઉજાગરો છે?'

'ગઇ કાલનો તો નથી પણ આજ રાત્રે ઉજાગરો કરવાનો છે અને જ્યારે આવી શોધ કરવાનો વિચાર કરવો હોય ત્યારે હું

એક સારી ઉંઘ લઉં છું કે મન સ્વચ્છ અને તીક્ષ્ણ થાય. ઘેર આવી હું કંઇ જઈ આવ્યો અને પછી ઉંઘી ગયો. હવે બધું મારા મન આગળ રમી રહ્યું છે, અને બાજી બધી મારા હાથમાં આવી ગઇ છે.'

જમીને અમે સુન્દરલાલને ત્યાં ગયા અને ત્યાંથી ફોજદારને ત્યાં જઇ એક પોલીસનો માણસ સાથે લીધો. વસંતરાયના હાથમાં એક ચોર ફાનસ હતું. પોલીસવાળાની કેડે તરવાર હતી અને હાથમાં ભાલો હતો. અમારી પાસે લાકડીઓ હતી. વસંતરાય અમને શહેર બહાર લઇ ગયા. ઘણે આડે અવળે રસ્તે ગયા પછી એક તળાવ આવ્યું. તળાવના કાંઠાપર એક બહુ મ્હોટા થડવાળું ઝાડ હતું તેની પાસે એક કાબુલી અને એક પુરબીઓ બેઠા હતા. અમને જોઈ તે ઉભા થયા. વસંતરાયે બહુ ધીમેથી પુછ્યું, 'આલબેલ.' એવે જ ધીમે અવાજે તેમણે ઉત્તર દીધો, 'આલબેલ'. આસપાસ ઝાડ ઘણાં હતાં અને વસંતરાયે અમને દરેકને એકેક ઝાડને ઓથે મ્હોટા થડવાળા ઝાડ આગળથી નજરે ન પડીએ તેમ બેસાડયા. એક અક્ષર પણ બોલ્યા વિના અને એક શ્વાસ પણ સંભળાય તેમ કહાડયા વિના બેસી રહેવાની અમને વસંતરાયે આજ્ઞા કરી કહ્યું કે, 'હું ઉભો થઈને બૂમ પાડું એટલે તરત મારી પાસે દોડી આવજો.' ફાનસ મને સોંપ્યું અને કહ્યું કે 'હું બૂમ પાડું તે જ ક્ષણે ફાનસ ઉઘાડી દેવું.' બધાને બેસાડયા પછી વસન્તરાય પોતે એક લાંબી લાકડી લઈને મ્હોટા થડવાળા ઝાડના મૂળ પાસે દબાઈને બેઠા, અને તે જ ક્ષણે મેં ફાનસનું ઢાંકણું દઇ દીધું. તરત ત્યાં ઘોર અંધારૂં થઇ ગયું. અમારા પોતપોતાના શ્વાસોશ્વાસ સિવાય પાસે કોઈ બીજો સોબતી રહ્યો નહિ. આઘે ઘુવડનો અવાજ સંભળાતો હતો. અને કોઈ કોઈ વાર ચીબડીઓ લડતી હતી તેથી અંધકાર વધારે ભયંકર થતો હતો. શું થવાનું હતું અને કયાં થવાનું હતું તેની કંઈ કલ્પના પણ નહોતી, તે છતાં મન શૂન્ય અવસ્થામાં રહી શકતું નહોતું, પણ અનેકાનેક

તર્ક અને ભયકારણ ઉત્પન્ન કરી તેનો સંભવ તપાસી જોવામાં રોકાતું હતું. જેટલીવાર પવનથી ઝાડનાં પાંદડાં ખખડતાં તેટલીવાર નવો નવો ધ્રાસકો લાગતો હતો. મારી પાસેના અંદર સળગતા ફાનસની આવતી ગંધને લીધે નિશ્ચય સાથે માનવાનો એક વિશેષ પદાર્થ મારી પાસે હતો, પણ બીજાઓને તો પોતાના પંડ સિવાય કંઈપણ ખાતરીથી માનવાનો આધાર નહોતો. અંધારૂં એવું ગાઢ હતું કે જે થડને અડકીને અમે બેઠા હતા તે જ થડ છે કે પથ્થર છે કે જાનવર છે કે માણસ છે એ કળાતું નહોતું. પાસેના તળાવનું પાણી ખળખળ ઉછળતું હતું તેથી પશુઓ પાણી પીતાં હશે એમ કળાતું હતું. પણ પશુઓની આકૃતિ દેખાતી નહોતી તેથી તે કેવાં પશુ હશે એ વિચારથી વિશેષ ભીતિ થતી હતી. આમ કેટલાક કલાક ચાલ્યા ગયા પછી સુમારે દોડ ને બેની વચ્ચે વસંતરાયવાળા મ્હોટા ઝાડપર અજવાળાની લીટીઓ જણાવા લાગી. પ્રકાશ થડની વચમાંથી આવતો હતો અને ઉંચે સીધો જઇ પાંદડાં પર અને ડાળીઓ પર હાલતો હતો. થોડીવારે થડની વચ્ચોવચથી એક બરછી નીકળી અને અંદરથી કોઇએ તે હલાવી અને થડપર ખખડાવી એમ લાગ્યું. બરછી પાછી થડમાં અંદર ઉતરી ગઇ. અંદરથી પ્રકાશ આવ્યા કરતો હતો. ઝાંખું ઝાંખું દેખાતું હતું અને અમારાં હૃદય ધડક ધડક થતાં હતાં. થોડીવારે હાથનાં આંગળાં થડમાંથી ઉપર આવ્યાં, અને પછી કોણી સુધી હાથ બહાર આવ્યો. બીજો હાથ બરછી સાથે બહાર આવ્યો. પછી માથાના વાળ જણાવા લાગ્યા. ડોકું ઉપર આવ્યું અને બે હાથે ડાળીઓ ઝાલી એક માણસ ઉપર કુદી આવ્યો. તે નીચે જમીન પર ઉતરે તે પહેલાં વસંતરાયે ઉભા થઈ તેના પગ ઝાલી નીચે ખેંચ્યા અને બૂમ પાડી, 'કેમ મહાદેવ ભટ! બહુ દહાડે જણાયા!' અમે બધા ઉભા થઈ દોડી ગયા. તે માણસ નીચે પડયો અને પાછો તરત ઉભો થયો, પણ મેં ફાનસ ઉઘાડી દીધું તેનો ઉજ્જવળ પ્રકાશ તેની આંખમાં પેસતાં તેજ ન ખમાતાં તે પાછો

હડી ગયો અને તેના હાથમાંથી બરછી પડી ગઈ, તે મેં લેઈ લીધી. તે મહાદેવ હતો એમાં કંઈ શક હતો જ નહિં. શરીરે તે મજબુત હતો અને છુટવાને બહુ બળથી તરફડીઆં મારવા લાગ્યો. પરંતુ વસંતરાયની મૂઠ છોડવવી સહેલી નહોતી. બે હાથ નીચા સખત પકડી રાખી તે બોલ્યા, 'ઉતાવળ ન કરો, આ સાંકળાં પહેરી લ્યો, એમાં ઝાઝીવાર ન થાય.' પોલીસના જમાદારે મહાદેવભટને હાથકડી પ્હેરાવી દીધી એટલે તે શાંત પડી ગયો. કાબુલીને અને પુરબીઆને વસંતરાયે ઝાડના પોલા થડમાં ઉતાર્યાં અને કહ્યું, 'અંદર ઉતરતાં જ એક છોકરો પડેલો છે તેને લઇ આવો. દારૂથી બેભાન છે માટે ઉપાડીને લાવજો.' થોડીવારમાં તેઓ એક છોકરાને લઇ ઉપર આવ્યા. વસંતરાયે તેના મ્હોંપર ફાનસ ધર્યું એટલે સુન્દરલાલ ધસી ગયા અને બોલી ઉઠયા, 'આ તો મારો વિજય !' પિતાએ પુત્રને ઉપાડયો; આલિંગન કર્યું, ચુંબન કર્યું. વિજયના મોંમાંથી દારૂની દુર્ગન્ધ અતિશય આવતી હતી, પણ સુન્દરલાલને તેથી અરુચિ થતી નહોતી. પુત્રનું મ્હોં બહુવાર જોઇ રહ્યા પછી તે વસંતરાય તરફ જોઇ રહ્યા, પણ હૃદય એટલું ભરાઈ ગયું કે ઉપકારના શબ્દ તેમનાથી બોલી શકાયા નહિ. હવે અહીં રહેવાની જરૂર નહોતી. કાબુલીને અને પુરબીઆને ત્યાં બેસાડયા, અને અમારૂં સરઘસ ફોજદારને ઘેર ગયું. ત્યાં જઇ મહાદેવ ભટને ચોકીમાં સહીસલામત પૂર્યો, અને પછી અમે સુન્દરલાલને ઘેર ગયા. મન આટલું ઉશ્કેરાયા પછી ઉંઘ આવે એ તો અશકય હતું. તેથી વિજયનો કેફ ઉતારવાના ઉપાય કરી તેને સુવાડયો અને તેના હરણની હકીકત વસંતરાયે કેમ શોધી કહાડી તે સાંભળવા તેની આસપાસ બેઠા.

વસંતરાયે કહ્યું, 'મેં જે જે જોયું તે તે તમે પણ જોયું છે, તેથી માત્ર તેના પરથી મેં શાં અનુમાન કર્યાં તે જ કહેવાનું રહ્યું છે. ચોકમાંથી છોકરો એકાએક ગુમ થઇ ગયો તેથી ચોકમાં કંઈ વિશેષતા છે એમ પ્રથમ જ લાગ્યું. ઘરના આગલા માલીક જાણી જોઇને

ચોકનો રસ્તો બંધ કરી દીધો અને નાનો ચોક નિરૂપયોગી કરી નાખ્યા છતાં તેમાં ફરસબંધી કરી લીધી તેથી વધારે વહેમ ગયો. તે એકાએક મરી ગયાની હકીકત તો મનાય એવી હતી જ નહિં. ટ્રેનને થયેલા અકસ્માતમાં મરી ગયેલાં બધાં માણસોનાં નામ વર્તમાન-પત્રમાં પાછળથી પ્રસિદ્ધ થયાં હતાં, અને તેમાં આ શહેરનો એકે માણસ નહોતો. હું હમેશ એવી ખબર સંઘરી રાખું છું. મહાદેવ મરી ગયાની ખોટી વાત તેણે પોતે જ ચલાવી એમ જણાયું ત્યારે ખાતરી થઇ કે એમ કરવાનો કંઇક ઉંડો હેતુ હતો. છોકરાં થવા માટે તે અનેક મૂર્ખાઇભરેલા અને વહેમી પ્રયાસ કરતો હતો તેથી એ સંબંધમાં કંઈ ઉપાય કરવા સિવાય બીજા હેતુનો સંભવ જણાયો નહિ. પ્હેલાં મને શક ગયો કે વિઠ્ઠલ તેનો મળતીઓ હશે, પણ તેના ઘરમાંથી માલ છુટો પડેલો નિકળ્યો એ જાણી મને નિશ્ચય થયો કે તે કેવળ નિર્દોષ હોવો જોઇએ. ખૂન કરનાર કે ચોરી કરનાર એવી રીતે જાણી જોઈ પોતાના વિરુધ્ધ પુરાવો અગાડી કરે નહિ. શોધ કરનારને ભૂલથાપ ખવડાવવા એ ઉપાય બીજા કોઈએ કર્યો હતો, એમાં શક રહ્યો નહિ. એ ઘરની અને ચોકની સ્થિતિ જોઈ મારી ખાત્રી થઇ કે છોકરો અદશ્ય એકજ રીતે થઈ શકે એમ હતું, અને તે એ કે તે ફરસબંધી પર દોડતો હોય તે વેળા કોઈએ ફરસબંધીમાંનો પથરો હેઠળથી ખેંચી લેઇ તેને પોલાણમાં ઉતારી લીધો હોય અને પછી પથરો પાછો મુકી દીધો હોય. એમ કરવા માટે છોબંધ ભોંય નકામી છે અને ફરસબંધી કામની છે. ત્યાં ઠોકી જોતાં જણાયું કે ફરસબંધી હેઠળ હવે પુરાણ કરી દીધું છે કે જેથી પોલું છે એમ જણાઈ ન આવે. અલબત્ત, એ ભોંયરૂં હતું અને એ ભોંયરામાં આવવાનું તથા પવનનું બીજું દ્વાર તો હોવું જોઇએ, અને તે મહાદેવના ઘરમાં જ હોવું જોઈએ. કેમકે વિજય કયી ઘડીએ ક્યાં છે તેની તેને ખેંચી લેના-રને ખબર હોવા વિના તે તેને લેઇ જઈ શકે નહિં. કુવામાં કંઈ જણાયું નહિં. પણ ટાંકામાં એક ગોખલામાં લોઢાની જાળી હતી

તેમાંથી અંદર દેખાતું હતું. હું ત્યાં બહુ વાર રહ્યો નહિ, કેમકે ખબર રાખવાને અંદર માણસ એટલામાં જ ફરતો હોવો જોઈએ, અને જાળી કેમ ઉઘડે તે જણાતું નહોતું. ટાંકાનું ઢાંકણું પણ એવું હતું કે બંધ કર્યા છતાં અંદર પવન જાય. મહાદેવ પોતે ગરીબ છતાં પોતાનું એક ઘર તેણે વિઠ્ઠલને આપી દીધું હતું તેથી છોકરાં થવા સારૂ કરવાના ગુપ્ત મંત્ર તંત્રમાં એ ઘરનો ઉપયોગ કરવાનો હતો એમ સ્પષ્ટ હતું. ત્યાંથી વિજયના શરીરપરનો સામાન નિકળ્યો તેથી મેં અનુમાન કર્યું કે મંત્ર તંત્ર કરવાનું ભોંયરૂં એ ઘરમાં પણ ઉઘડતું હોય, તે વિના એ બની શકે એમ નહોતું. વિઠ્ઠલના ઘરમાં સીડીના જુનાની ખાસ બાંધણી તરફ મારૂં લક્ષ ખેંચાયું. ત્યાં ઠોકી જોતાં પોલાણ માલમ પડયાથી મારી કલ્પના ખરી પડી. વિઠ્ઠલ અંધારા ભોંયરામાં રહેતો નહોતો. પણ તેના ઘરમાં અને મહાદેવના ઘરમાં ભોંયરાનાં દ્વાર હતાં તેથી રાત્રે કદિ મહાદેવને ફરતો તેણે જોયો હોય, અને તે મરી ગયેલો માનતો હતો તેથી એ મહાદેવનું ભૂત છે એમ તેણે ધાર્યું હોય એ સંભવિત હતું. અને પુછી જોતાં એમ જ જણાયું. વળી બીજી એક જરૂર હતી. મહાદેવની કંઈ વસ્તુ ઘરમાં હોય તો વખતે તે પરથી તે શા મંત્ર તંત્ર કરે છે તે વિશે અટકળ થાય. એ હકીકતની પણ વિઠ્ઠલના કહેવાથી ખબર પડી. કંઈક રહી ગયેલું લેવા મહાદેવ પોતાના માળીયામાં આવ્યો હતો તેથી તે મુદ્દાનું હશે એમાં સંદેહ રહ્યો નહિં. છાપરામાં બાકું એવી આવજા માટે મુકેલું હતું. પેટીમાંથી હાથ લાગેલો કાગળ કોરો હતો, એથી મને નિરાશા થઇ નહિ, કેમકે એ પ્રમાણે લીંબુના કે ડુંગળીના રસથી છાનું લખી રાખવાની યુક્તિ મેં ઘણીવાર જોઇ છે અને તે દીવે ધરીને જ પકડી છે. કાગળપર જે લખેલું હતું તેથી સ્પષ્ટ થયું કે ભોંયરાને ચાર મુખ હતાં. અને એ ભોંયરાને અથવા એ ભોંયરામાંની કોઈ મૂર્તિને ચતુર્મુખ દેવ કહી તેની સાધના કરવાનો એ મંત્ર હતો અને તે રહી ગયો હતો તે લઈ જવાનો તેણે પ્રયત્ન કર્યો હતો. એમાં જે આંકડા હતા તે

ભોંયરાનાં ચાર મુખ વિશે હતા, ૧ લું મુખ વિઠ્ઠલના જીનામાં હતું અને તે બીજા બધાથી જુદું હતું. ૨ જું મુખ ચોકની ફરસબંધીમાં હતું અને ત્રીજું ટાંકામાં હતું. અને તે બન્ને એક જ ઘરમાં હતાં. ૪ થું મુખ કાંઉસમાં લખેલા અક્ષર અવળા વાંચતાં તળાવ કાંડે ઝાડમાં હતું એમ જણાઈ આવ્યું. તે પછી સાધનાની રીત લખી હતી. કોઈ સારા છોકરાને બે દિવસ ઘી પાઈ, બે દિવસ મધ પાઈ, બે દિવસ દારૂ પાઈ, અને સાતમે દિવસે તેને મારી નાખી દેવ કે દેવીને ભોગ આપ્યાથી અથવા પોતે ભક્ષ કર્યાથી છોકરાં થશે, એમ એ દુષ્ટ વ્હેમી બ્રાહ્મણને કોઈએ બતાવ્યું હતું, અને સ્વર્ગમાં મોકલનાર પુત્ર મેળવવા જતાં નરકમાં જવાનો જ તેણે ઉપાય કર્યો હતો એ તેની અવળી શ્રદ્ધામાં તેને ઉતર્યું નહોતું. વધ કરવાનો દિવસ પાસે આવ્યો છે એ જાણી મને ઉદ્વેગ થયો અને મેં ઠરાવ કર્યો કે મહાદેવને ગમે તેમ કરી એકદમ ભોંયરામાંથી બહાર કહાડવો. ચોરમુખથી ઘેરી લેતાં કે સામા અંદર જતાં તે વખતે ક્રોધમાં આવી વિજયનો તરત વધ કરી નાખે, માટે, મેં ટાંકામાંથી ચિઠ્ઠી નાખી તેને ખબર આપી કે ચતુર્મુખ છે એમ અમને ખબર છે, પણ તેમાંના ત્રણ મુખ જ અમને હાથ લાગ્યાં છે. તે દરેક મુખ ક્યાં છે તે મેં પ્રથમ અક્ષરથી બતાવ્યું અને ત્રણ મુખમાં અગ્નિ મુકી હેરાન કરીશું એમ બીક બતાવી. તથા ૪ થું મુખ કયું છે તે નથી જાણતા એમ જણાવ્યું. આથી ૪થા મુખમાંથી તે રાત્રે ખબર કહાડવા નિકળશે એ તો નક્કી હતું, અને ત્યાં જ તેને પકડવાનો લાગ સાંજ પ્હેલાં કોઈ તળાવ કાંડે પોલું હોઈ શકે એવું મ્હોટું ઝાડ ક્યાં છે તે હું જોઈ આવ્યો. ત્યાંથી વખતે દહાડે કે આપણા જતાં પહેલાં તે નિકળી ન જાય માટે બે માણસને ચોકી રાખવા બેસાડી આવ્યો. પછી શું થયું તે તો સહુના ચિત્તમાં તાજું જ છે. આજે સુરાપાન કરાવવાનો દિવસ હતો, માટે વિજયના મ્હોંમાંથી આટલી બધી ગંધ આવે છે. વિજયને ભાન આવશે એટલે બાકીનું બધું એ

કહેશે, અને પછી ઝાડના થડમાંથી ઉતરી અંદરની રચના જોઈ આવીશું.'

મહાદેવે આજ હકીકત કબુલ કરી. વિઠ્ઠલે વિજયનું ખુન કર્યાનો કંઇક પુરાવો પોલીસે ઉભો કર્યો હતો અને વિઠ્ઠલ પાસે દસ્તુર મુજબ ઉપાયો લઈ ગુનાહ કર્યાની કબુલત પણ કરાવી હતી. પરંતુ તેના જુના શેઠ જીવતા થવાથી તેને પણ જીવતદાન મળ્યું.

વાંચનાર! એ ભોંયરૂં કયાં છે તે શોધી કહાડવાનો પ્રયત્ન કરવો એ વ્યર્થ છે. તે જુના વખતનું હતું, પણ 'હવે તો પોલીસે ઘણાં વર્ષથી પુરાવી નાંખેલું છે.

બુટ્ટાદાર બંધ.*

કૌતુક.

સુન્દરલાલના છોકરાને ખોળી આપ્યા પછી વસંતરાય વધારે જાણીતા થયા અને મદદ લેવાને લોકો તેમની પાસે આવવા લાગ્યા. ફક્ત ગુનોહ પકડવામાં જ નહિં પણ જ્યાં જ્યાં ભેદભરેલી હકીકતોનો ખુલાસો જડતો ન હોય ત્યાં તીક્ષ્ણ બુદ્ધિથી તે બહુ ઉંડી શોધ કરી શકતા હતા, અને એવા અનેક કામ તેમની પાસે આવવા લાગ્યાં. મારે પણ તેમની સાથે પરિચય વધ્યો અને એવી શોધમાં મારે ઘણીવાર તેમની સાથે રહેવાનું બનતું હતું. ગયાં આઠ વર્ષમાં એવા સિત્તેર બનાવ બન્યા છે, અને ખોળ કરવાની વસંતરાયની પદ્ધતિનો અભ્યાસ કરવા સારૂ એ બધાની જે નોંધ મેં લખી રાખી છે તે તરફ નજર કરૂં છું તો કેટલીક હકીકતો શોકજનક છે, કેટલીક હાસ્યજનક છે, ઘણીક વિચિત્ર છે, પણ સાધારણ તો એકે નથી. પૈસા મેળવવા કરતાં પોતાનો મનગમતો હુન્નર કેળવવાનો તેમનો હેતુ વધારે હતો, અને જેમાં શોધ કરતાં વિલક્ષણ તથા તરેહવાર હકીકત જણાઈ આવે એવું ન હોય તેવાં કામ હાથમાં લેવાની તે ના પાડતા. તેમનું નામ મશહૂર થયું નથી તેનું એ જ કારણ કે જગતમાં જાણીતા થવાની તેમને ઇચ્છા હતી જ નહિં, અને અપ્રસિદ્ધિને લીધે શાંતિનો ભંગ થયા વિના અભ્યાસ અને શોધ થઈ શકતા હતાં એથી તે બહુ સંતોષ માનતા. જે જાતજાતના કામની તેમણે શોધ કરી છે તેમાં શહેરની પાસે આવેલા ગામડાનાં એક બ્રાહ્મણ કુટુંબમાં બનેલા બનાવ જેવો વિલક્ષણ બીજો એકે હોય એમ મને સાંભરતું નથી. એ બનાવ ગુપ્ત

---

* "જ્ઞાનસુધા" સન ૧૮૯૭ ના અંક ૩-૪ માં છપાયેલી.

રાખવાનું જે બાઇને વચન આપ્યું હતું તે ગયા માસમાં મરણ પામી છે અને તેથી પ્રતિજ્ઞાથી મુક્ત થયો છું તે માટે જ હકીકત હવે જાહેર કરૂં છું, અને એ વાત પ્રસિદ્ધ કરવાની જરૂર પણ છે. કેમકે ઉદેરામ ત્રવાડીના મરણ વિશે ઘણી અફવાઓ ચાલી રહી છે અને તેથી કરીને મૂળ વાત બની હતી તેના કરતાં પણ તેનું સ્વરૂપ વધારે ભયંકર થઈ જવાનો સંભવ છે.

શિયાળાના દહાડા હતા. હું અને વસંતરાય નાટક જોઈ રાત્રે મોડા પાછા આવ્યા હતા અને રસ્તામાં તેમનું ઘર આવ્યું તેથી હું ત્યાં જ સુતો હતો. હું થોડા કલાક સુતો હઇશ એટલામાં વસંતરાયે મને જગાડયો. વસંતરાય દાતણ કરીને પરવારેલા હતા. તે હમેશ મોડા ઉઠનારા હતા અને ઘડીઆળમાં મેં જોયું તો હજી પોણા છ જ થયા હતા તેથી અડધી ઉઘડેલી આંખે હું તેમની તરફ નવાઈ પામી જોવા લાગ્યો, અને હું નિત્ય રીતસર ઉઠનારો છતાં તેમણે મને આમ ઉઠાડયો એથી મને જરા ખોટું પણ લાગ્યું.

'રતિલાલ, તમને ઉઠાડવા પડયા છે તે માટે દિલગીર છું. પણ અત્યારે બધાની જ એ વલે છે. ચાકરને ઉંઘમાંથી ઉઠવું પડયું તેનું સાટું લેવા તેણે મને ઉઠાડયો અને મેં તમને ઉઠાડયા.'

'શું થયું છે? આગ લાગી છે?'

'ના, ઘરાક આવ્યું છે. ચાકર કહે છે કે કોઈ જુવાન ઉમ્મરની બાઈ બહુ જ ગભરાઈને આવેલી છે અને કહે છે કે મારે હમણાં ને હમણાં મળવું છે. નીચે બેસાડી છે. શહેરમાં જુવાન બાઈ આટલી વહેલી બહાર નિકળે અને ઉંઘતા માણસોની ઉંઘ ખોવડાવે ત્યારે કંઈ બહુ તાકીદની અને અગત્યની વાત કહેવાની હોવી જોઇએ. હકીકત રસ પડે એવી નિકળે તો શરૂઆતથી જ માહિતી મેળવવાનું તમને પસંદ પડશે એમ મારી ખાતરી છે. મને લાગ્યું કે પ્હેલેથી ખબર આપવી એ ઠીક છે, કેમકે પછીથી વાત જાણવા જેવી નિકળે અને તમે પાછળ રહી જાઓ!'

'ના, ના, સારૂં કર્યું. પાછળ રહી જવાની મારી મરજી છે જ નહિ.'

વસંતરાય શોધ કરવાનું માથે લેતા ત્યારે તેમની જોડે શામિલ થવામાં મને બહુ આનંદ થતો હતો. તેમને સોંપેલી ગુપ્ત વાતનો ભેદ કહાડવામાં પ્રેરણા સમાન અદ્દભુત ત્વરાથી તે જે અનુમાન બાંધતા અને તે અનુમાન કારણસર હતાં એમ જે બારીકીથી પાછળથી સાબીત કરી આપતા તેથી સાનંદાશ્ચર્ય થયા વિના રહેતો નહિ. તરત હું ઉઠીને તૈયાર થયો અને અમે બન્ને નીચે ઉતર્યા. સાદું કાળું લુગડું પહેરીને અને માથે આધે સુધી ઓઢીને એક બાઇ બેઠી હતી. અમે ગયા એટલે તે ઉભી થઈ. વસંતરાયે કહ્યું, 'બેસો. બાઇ મારૂં નામ વસંતરાય છે. આ મારા મિત્ર રતિલાલ છે. મને જે કહેવું હોય તે એમની આગળ કહેતાં સંકોચાશો નહિ. અત્યારે ટહાડ સખત છે અને તમે કંઈ ઓઢવાનું લાવ્યાં નથી. રાખો, કંઈ મંગાવું, તમે ધ્રુજો છો.'

તે બાઇ પાસે આવીને બેઠી અને બહુ ધીમે અવાજે બોલી, 'ભાઈ, હું ધ્રુજું છું તે ટહાડથી નહિ.'

'ત્યારે શાથી ?'

'બીકથી—ત્રાસથી.' બોલતાં બોલતાં તેણે ઘુમટો જરા ઉંચો કર્યો, અને તેથી માલમ પડયું કે તે ઘણી જ બહાવરી બની ગયેલી હતી. તેનો ચહેરો વ્યાકુલ થયેલો હતો, આંખો ભયભીત થઈ સ્થિર રહેતી નહોતી. તે આશરે પચીસ વર્ષની ઉમ્મરની જણાતી હતી. માથા અને હાથની દશાથી માલમ પડયું કે તે વિધવા છે. મુખાકૃતિ-પરથી અને વસ્ત્રપરથી જણાયું કે તે ગામડાની છે. તોપણ હાથે પ્હેરેલી સોનાની ચુડ પરથી લાગ્યું કે તે ગરીબ સ્થિતિની નથી. તેનો ચહેરો લાંબા વખતની ચિંતાથી દીન થઈ ગયેલો લાગતો હતો. ચપલ સર્વગ્રાહી દૃષ્ટિપાતથી વસંતરાયે તેનું નિરીક્ષણ કરી લીધું. પછી તેને આશ્વાસન કરવા તે ધીરે અવાજે બોલ્યા,

'બાઈ તમારે બીહવું નહિં. જે હશે તેનો વેળાસર બંદોબસ્ત કરીશું. તમે હમણાં સવારમાં જ પુલ પર થઇને ગાડીમાં બેસીને આવ્યાં, ખરૂં ?'

'ત્યારે, તમે મને ઓળખો છો ?'

'ના, પણ છેડા તળે તમારા જમણા હાથમાં પુલની ટીકીટ જણાય છે. તમે એક્કા સરખી ગાડીમાં બેસીને આવ્યાં હશો અને શહેરમાં પેસતાં ગાડી દોડાવી હશે. ગાડીમાંથી ઉતરી તરત અહિં આવ્યાં છો.'

તે બાઇ એકાએક ચમકી અને સભય આશ્ચર્યથી વસંતરાય તરફ સ્થિર દૃષ્ટિથી જોવા લાગી.

વસંતરાયે હસીને કહ્યું, 'બાઇ, એમાં કંઈ ભેદ નથી. તમારાં લુગડાં પર સાત આઠ ઠેકાણે કાદવ ચ્હોંટેલો જણાય છે અને હજી કાદવ સુકાયો પણ નથી. પુલથી શહેરમાં પેસતાં છંટાએલા રસ્તા પર ગાડી દોડાવતાં આમ કાદવ ઉડે અને એક્કા જેવી ઉઘાડી ગાડીમાં પછાડી પગ રાખી બેઠાં હો તો આ જગાએ કાદવ ઉડીને ચ્હોંટે.'

'તમે ગમે તે રીતે જાણ્યું હશે પણ વાત ખરી છે. અમે ગામથી સવારમાં વ્હેલાં નિકળી એક્કામાં બેસીને પુલ પર થઇને આવ્યાં. પણ ભાઇસાહેબ, મારો કોઇ રીતે છુટકારો કરો. હું મરી નહિં જાઉં તો ગાંડી થઇ જઈશ. મને કોઈ મદદ કરનારૂં નથી. એક ડોસી છે તે મારાથીએ વધારે દુઃખીયારી છે અને તે બીચારીથી કશું થઈ શકે એમ નથી. મેં તમારૂં નામ સાંભળ્યું છે. તમે બાઇ પરસનને ખરી અણીના વખતમાં મદદ કરી હતી. તેણે મને તમારૂં નામ બતાવ્યું. ત્યારે, તમે મને પણ કંઈ મદદ ના કરો ? અને બીજું કંઇ નહિં તો એ શું છે તે તો શોધી ના કહાડો ? હાલ તરત તો તમારી મહેનતનો બદલો વાળવાનું મારૂં ગજું નથી, પણ એક બે મહિનામાં મારા રૂપીઆ મને મળશે અને પછી હું ગુણ વાળવાનું નહિં ચુકું.'

વસંતરાયે ટેબલના ખાનાની કળ ઉઘાડી અને માંહેથી એક નાની ચોપડી કહાડી તેનાં પાનાં ફેરવી કહ્યું, 'બાઈ પરસન ! હા, એ કામની હકીકત મને યાદ આવી. સીરપેચના હીરાની બાબત હતી, તે વખત રતિલાલ, તમે પરગામ ગયા હતા એમ ધારૂં છું. બાઇ, એ

કામની જેટલી ફીકર રાખી હતી તેટલી જ તમારા કામની ફીકર રાખીશ. બદલાની ચિંતા નથી. મારો ધંધો એ જ મારો બદલો છે; પણ મને જે ખરચ થાય તે તમને ઠીક પડે ત્યારે આપજો. હવે એ કામમાં શું છે તે મને સમજણ પડે માટે જેટલી હોય તેટલી બધી હકીકત કહો.'

'હું વધારે મુંઝાઉં છું એથી કે બ્હીવાનું કારણ કંઈ ચોખ્ખું નથી. નાની નાની વાતો પરથી મને વહેમ જાય છે એટલું જ. તે એવી નજીવી લાગે તેવી છે કે મારી માશી તો મારી કહેવાય તે એ મને ભણકારા થયા છે એમ માને છે. મ્હોંયે તો નથી કહેતી પણ હું વાત કહું છું ત્યારે એની આંખો થાય છે અને એ જવાબ આપે છે. તે પરથી હું સમજું છું. પણ ભાઈ વસંતરાય, લોક કહે છે કે જાત જાતના ભુંડા કામ માણુસો કરે છે. વળી તમારી નજર ઉંડી જાય છે, તો મને જે ચોતરફ બીક છે તેમાં મારે શું કરવું તેની મને સલાહ આપો.'

'કહો બાઇ, હું ધ્યાન દઈ સાંભળું છું.'

'મારૂં નામ કેસર છે અને હું તરવાડી રૂદેરામની દીકરી થાઉં. મારી આવી અવસ્થા થઈ, અને મારા બાપ મરી ગયા પછી હું મારા કાકા ઉદેરામ સાથે રહું છું.—ગામમાં અમારૂં તરવાડીનું ઘર નામાંકિત છે.'

વસંતરાયે માથું ધુણાવી કહ્યું, 'નામ મેં સાંભળેલું છે.'

'એક વખત અમારા કુટુંબમાં ઘણો પૈસો હતો અને ઘણાં વીઘાં ભોંય હતી; પણ એક પછી એક ત્રણ ચાર પેઢી સુધી ઘરધણીઓ ખરચાળ નિકળ્યા, તેમણે બધું ઉડાવી દીધું, અને હવે તો બે ત્રણ ખેતર અને જુના વખતનું એક ઘર એટલું જ રહ્યું છે, અને તેના પર એ ગીરોનું દેવું છે. મારા બાપે અને કાકાએ વ્હેંચણ કરી ત્યારે ઘર મારા બાપે રાખ્યું અને મારા કાકા ઉપડામણીના રૂપીઆ લેઇ વેપાર કરવા કલકત્તે ગયા. ત્યાં તેજાનાના વેપારમાં ઘણુ સારૂં કમાયા. પણ એક વખત દુકાનમાં ભારે ચોરી થઈ તેથી ગુસ્સામાં

આવી મુનીમને એટલો માર્યો, કે તે મરી ગયો અને કાકાને ફાંસીની સજા થતી થતી રહી ગઇ. ઘણાં વર્ષ કેદની સજા ભોગવીને તે અમારે ગામ પાછા આવ્યા.'

'મારા બાપે તેમને ઘરમાં રાખ્યા; પણ મારા કાકા હંમેશ દિલગીરીમાં રહેતા અને કંઈ ધંધો કરવો તેમને સુઝતો નહિ. કન્યા ન મળવાથી તે કુંવારા રહ્યા હતા. મારા બાપને છોકરાંમાં હું અને મારી મ્હોટી બ્હેન સમરથ એ જ હતાં. મારા કાકા આવ્યા પ્હેલાં અમે બન્ને બ્હેનો વિધવા થઇ અને એ દુ:ખમાં મારી મા થોડા વખત પછી મરી ગઈ. મારા બાપ કંઈક પૈસો કમાયા હતા. તેની તબીયત નબળી ચાલતી હતી ત્યારે તેમણે વીલ કર્યું, કે અમારે બે બ્હેનોએ અમારા કાકા સાથે ઘરમાં રહેવું, અને તે પ્રમાણે અમે રહીએ તો અમારી ઉમ્મર પચીસ વર્ષની થાય ત્યારે મીલકતમાંથી અમારા કાકા અમને દરેકને ત્રણ હજાર રૂપીઆ આપે. તે જીવતાં સુધી અમારા, અને જાત્રા જવામાં કે બીજી રીતે ખુશી પડે તેમ અમે વાપરીએ અને રૂપીઆ મળ્યા પછી મરજી હોય તો જુદાં રહીએ. અમે ન હોઈએ ત્યારે તમામ મીલકત હમારા કાકાની. મારા કાકાને અને શહેરમાં મારા બાપના એક ભાઇબંધ છે તેમને ટ્રસ્ટી નીમ્યા. વીલ કર્યા પછી થોડા માસ પછી મારા બાપ મરી ગયા.

'તે પછી મારા કાકાનો સ્વભાવ બદલાવા લાગ્યો. અમારા પર તે સખ્તાઇ કરવા લાગ્યા અને અમને દુ:ખ દેવા લાગ્યા. પડોસીઓ સાથે કે ગામના લોક સાથે હળે મળે નહિં, ને ઘરમાં ભરાઈ રહેવા લાગ્યા. ગાંડા સરખા ગરમ મિજાજવાળા અમારા કુટુંબમાં ઘણા થઈ ગયા છે, અને કેદમાં જઇ આવ્યાથી મારા કાકાનો એવો ગરમ મિજાજ વધારે થયો. લોકો સાથે તે લઢાઇ કરવા લાગ્યા, અને બે વાર તો મારામારી બાબત પણ કામ ચાલ્યું. ગામમાં તો એમનો ત્રાસ પડયો છે અને લોક એમને જોઇને નાસી જાય છે. કેમકે, એમના શરીરમાં બહુ બળ છે અને ગુસ્સો ચઢયા પછી તે શમતો જ નથી.

'આઠ દહાડા પર ગામના લુહાર જોડે ખેતરમાં લઢાઇ થઈ ત્યારે તેને ઉંચકીને વાડની પેલી તરફ તળાવ છે તેમાં ફેંકી દીધો. મેં મહા મહેનતે પૈસા આપીને મારા કાકાને બચાવ્યા. એમને કોઈ ભાઈબંધ છે જ નહિ. ફક્ત બાવા, ગુંસાઇઓ અને જાદુગરો ભટકતા આવે તે એમના ભાઇબંધ. અમારા ઘરની આસપાસ છુટી ઉજડ જમીન છે તેમાં એમને ઉતરવા દે છે અને ઝુંપડાં બાંધવા દે છે. ઘણીવાર તો એ ઝુપડાંમાં જઇને તેમની સાથે પડી રહે છે અને કેટલાક દહાડા સુધી તેમની સાથે ભટકયાં કરે છે. જંગલી જાનવરો પાળવાનો એમને બહુ શોખ છે. કેટલાંક વર્ષ પર એક રાની બિલાડો અને એક માંકડું કોઈ આપી ગયું અને તેને પાળ્યાં છે. તે ઘરની આસપાસ ફર્યા કરે છે. ગામના લોક મારા કાકાથી બીએ છે, તેટલા આ જાનવરથી બીએ છે.

'આથી તમારા સમજ્યામાં આવશે કે મારી બ્હેન સમરથ અને હું જરા પણ સુખી થયાં નથી. ચાકર કોઈ ઘરમાં રહેતો નથી અને તેથી ઘણુંખરૂં કામ અમે બે જ કરતાં. એ બિચારી મરી ગઇ ત્યારે પચીસ વર્ષની હતી તોએ મારી પેઠે દુઃખમાં ને દુઃખમાં ડોસી જેવી થઈ ગઈ હતી.'

'તમારી બ્હેન મરી ગઇ છે?'

'એને મરી ગયાને બે વર્ષ થયાં. એનાં મરણ વિશે જ મારે તમને કહેવું છે. મેં તમને કહ્યું તે પરથી તમને સમજાયું હશે કે અમારા રૂપીઆ મળ્યા પછી અમારી માશીને ત્યાં જઇને રહીએ તે સિવાય અમારો છુટકારો નહોતો. મારી માશી શહેરમાં રહે છે. બે વર્ષ પર સમરથની ઉમ્મર પચીસ વર્ષની થવા આવી ત્યારે મારી માશીની સલાહથી શહેરમાંના ટ્રસ્ટી પાસે મારા કાકાને ત્રણ હજાર રૂપીઆ આપવાનું કહેવડાવ્યું. અમે ગામ પાછાં ગયાં ત્યારે મારા કાકા કંઇ બોલ્યા નહિં, પણ મારી બ્હેનને પચીસ વર્ષ થવાને પંદર દહાડા બાકી રહ્યા એટલે એક ત્રાસદાયક બનાવ બન્યો, ને જેના

પર મારે દુનિયામાં બધો આધાર હતો તે જતી રહી અને હું એકલી પડી.'

વસંતરાય ગાદી પર બેસીને આંખો મીંચીને બધી હકીકત સાંભળતા હતા. તેમણે માથું તકીઆ પર નાંખેલું હતું. હવે પોપચાં અડધાં ઉઘાડીને તે બોલ્યા,

'એકેએક ઝીણી વીગત સંભારીને કહેજો.'

'એ કાળ સરખી વેળા રાતદિવસ મારા મન આગાડી તરી રહે છે, અને બધું કાલ બન્યું હોય તેમ મને યાદ છે. બધું કહું છું. અમારૂં ઘર ગામડાંનાં ઘર કરતાં ઘણું મ્હોટું છે, અને શહેરના જેવી બાંધણીનું છે. પણ ઘર બહુ જુનું છે અને એક ભાગમાં જ અમે રહીએ છીએ. ભોંયતળીએ વચ્ચોવચ્ચ દીવાનખાનું છે, અને તેની જોડે ઓતરાદી તરફ હારોહાર ત્રણ ઓરડા છે. પ્હેલામાં મારા કાકા સુએ છે. બીજામાં હું અને મારી બ્હેન સુતાં. પણ મારા કાકા કહે કે તમે બે જણાં રાતે મારી સામે મસલત કરો છો માટે જુદાં સુઓ; તેથી મારી બ્હેન મરી ગઈ તે પ્હેલાં કેટલાક વખતથી તે બીજા ઓરડામાં સુતી અને હું ત્રીજા એટલે છેલ્લા ઓરડામાં સુતી. એ ત્રણ ઓરડાઓ વચ્ચે બારી બારણાં નથી, પણ ઉગમણી તરફ સળંગ ઓટલો છે. તેમાં દીવાનખાનાનાં અને આ ત્રણે ઓરડાનાં બારણાં પડે છે. મારા કહેવાથી સમજણ પડે છે કે નહિ ?'

'બરોબર.'

'બધા ઓરડાની બારીઓ આથમણી તરફ મેદાનમાં પડે છે. હું કહું છું તે રાતરે મારા કાકા વહેલા સુઈ ગયા હતા, પણ અમને ખબર હતી કે તે ઉંઘી ગયા નહોતા; કેમકે તે ગાંજાની ચલમ પીતા તેની ગંધ મારી બ્હેનને આવતી હતી. વાસ બહુ આવી તેથી તે ઉઠીને મારા ઓરડામાં આવી. અમે કેટલીક વાર સુધી બેઠાં અને રૂપીઆ મળવાના હતા તે વિશે વાતો કરી. અગીઆર વાગ્યા એટલે તે જવા ઉઠી. પણ બારણામાં તે ઉભી રહી અને પાછું ફરીને બોલી,

"વારૂ, કેસર, તેં રાતરે અંધારામાં કોઇને સીસોડી વગાડતું સાંભળ્યું છે?"

"કદિ નહિં."

"અને તું પોતે તો ઉંઘમાં સીસોડી નહિં જ વગાડતી હોય."

"નહિં જ વળી; પણ કેમ વારૂ ?"

"કેટલાક દહાડાથી રોજ રાતરે ત્રણ વાગ્યાના સુમારમાં હું ધીમેથી કોઈ મ્હોંયે સીસોડી વગાડતું હોય એમ સાંભળું છું. સંભળાય છે તો ચોખ્ખું. મારી ઉંઘ તરત ઉડી જાય એવી છે અને હું આ અવાજથી જાગી ઉઠું છું. ક્યાંથી એ આવે છે તે કહેવાતું નથી. જોડેના ઓરડામાંથી અવાજ આવતો હોય કે પછી મેદાનમાંથી આવતો હોય, મને થયું કે તને પુછી જોઉં કે તેં એ સાંભળ્યું છે."

"ના, મેં સાંભળ્યું જ નથી. પેલા મુઆ જાદુગરોને ને બાવાને ઝુંપડાં કરવા દીધાં છે તેમાંના કોઈ હશે."

"વખતે એમ જ હશે. પણ મેદાનમાં કોઇ વગાડતું હોય તો તું સાંભળે નહિ એ નવાઈ જેવું."

"હું તો મારે સારી પેઠે ઉંઘું છું. તારી પેઠે જાગી ઉઠતી નથી."

"ગમે તેમ હશે, એમાં કંઈ મ્હોટી વાત નથી." એટલું કહી તે મારી તરફ જોઇને હસી. મારૂં બારણું તેણે બંધ કર્યું. એટલા પર થઈ પોતાના ઓરડામાં ગઇ અને તેણે માંહેથી સાંકળ વાસી તે મેં સાંભળ્યું. હું પણ સાંકળ વાસીને સુતી."

વસંતરાયે પુછ્યું, 'તમે હમેશ સાંકળ વાસીને સુઓ છો ?"

'હમેશ.'

'કેમ વારૂ ?'

'મેં તમને કહ્યું ને કે રાની બીલાડો ને માંકડું પાળ્યાં છે. તે ઓરડામાં પેસી જાય એ બીકને લીધે સાંકળ વાસ્યા વિના ઉંઘાય જ નહિ.'

'બરાબર છે, અગાડી ચલાવો.'

'મને તે રાતે ઉંઘ આવી નહિં, મને એવી બીક લાગ્યાં કરતી હતી કે કંઈ વિપત્તિ જરૂર આવી પડવાની છે. તે રાતે તોફાન બહુ હતું. બહાર પવનનો સુસવાટ બહુ જોરથી થતો હતો અને તેથી બારી બારણાં ઘણાં ખખડયાં કરતાં હતાં. પવનની આ બધી ગરબડમાં એકાએક કોઈ ભયભીત સ્ત્રીની ત્રાસદાયક ચીસ સંભળાઈ. ઘાંટો મારી બ્હેનનો છે એમ મને તરત ખબર પડી. હું પથારીમાંથી ઉઠીને ઉભી થઈ અને બારણું ઉઘાડી ઓટલા પર આવી. હું બહાર આવી એટલે મારી બ્હેન કહેતી હતી તેવી ધીમી સીસોટી સંભળાતી હોય એમ લાગ્યું, અને પછી થોડી ક્ષણમાં કોઈ ધાતુનો ભારે પદાર્થ પડયો હોય એવો ખણખણતો અવાજ સંભળાયો. હું ઓટલા પર અગાડી ધસી ગઈ તો મારી બ્હેનના ઓરડાના બારણાની સાંકળ ઉઘાડી હતી અને એક બારણું ધીમે ધીમે હાલતું હતું. ઓરડામાંથી હવે શું બહાર આવશે તે કળાતું નહોતું, પણ બીકથી જડવત્ થઇ જઇ હું બારણા તરફ જોવા લાગી. ઓટલા પર ફાનસ રહેતું હતું તેના અજવાળાથી મારી બ્હેન બારણામાં આવતી જણાઇ. ભયથી તેનો ચહેરો ધોળો ને ફીકકો થઈ ગયો હતો. મદદ માટે તે બે હાથે ફાંફાં મારતી, અને દારૂ પીધેલા માણસની પેઠે તેનું આખું શરીર આમથી તેમ ડોલતું હતું. હું તેની પાસે દોડી ગઈ અને તેની કોટે બાઝી પડી. પણ તે જ ક્ષણે એનાં ઘુંટણ લથડવા લાગ્યાં અને તે પડી ગઈ. અત્યંત વેદનાથી કળ ચઢતી હોય તેમ તે પીડાવા લાગી અને તેનું શરીર જોરથી ખેંચાવા લાગ્યું. પ્હેલાં મેં એમ ધાર્યું કે તેણે મને ઓળખી નથી, પણ હું તેના પર વાંકી વળી એટલે તે એકદમ ચીસ પાડી બોલી ઉઠી, "અરે મારા પ્રભુ! ઓ કેસર! એ તો હતું બુટ્ટાદાર બંધ બંધ—." એ શબ્દો તો મારા હૈયામાં જડાઈ રહ્યા છે. એ અગાડી કંઇ બોલવાનું કરતી હતી અને મારા કાકાના ઓરડા તરફ હવામાં ઉંચી આંગળી કરતી હતી, પણ તેને ફરી એક

તાણુ આવી અને તેનો કંઠ બંધ થઈ ગયો. હું ઓરડા બહાર દોડી આવી મારા કાકાને બુમો પાડવા લાગી. મારા કાકા તેમના ઓરડામાંથી ઉતાવળા બ્હાર આવતા મને સામા મળ્યા. તે મારી બ્હેનની પાસે જઈ પહોંચ્યા ત્યારે તે બેભાન હતી. તેમણે કંઈ ઓસડ પાયું અને ગામમાંથી વૈદને બોલાવ્યા, પણ બધું નકામું ગયું. મારી બ્હેન ધીમે ધીમે નરમ થતી ગઈ અને ભાન આવ્યા વિના તેનો પ્રાણ નિકળી ગયો. મારી બ્હેન બાપડી આમ દુઃખને મોતે મરી ગઈ.'

વસંતરાયે કહ્યું, 'રાખો વારૂ, આ સીસોટી અને ધાતુના અવાજ બાબત તમારી ખાતરી છે?—પુરેપૂરી ખાતરી છે?'

'પંચાતનામું કર્યું ત્યારે પણ મને એમ જ પુછ્યું હતું. તે વખતે મને એ અવાજ સંભળાય છે એમ જરૂર લાગ્યું હતું; પણ પવનના તોફાનમાં અને બારી બારણાના ખખડાટમાં વખતે મને ભ્રમણાએ થઇ હોય.'

'તમારી બ્હેને શું પ્હેર્યું હતું?'

'રોજ પ્હેરી સુવાનાં લુગડાં જ પ્હેર્યાં હતાં. એના જમણા હાથમાં ઓલવાઈ ગયેલી એક દીવાસળી માલમ પડી અને ડાબા હાથમાં દીવાસળીની પેટી માલમ પડી.'

'તે પરથી એમ જણાય છે કે ભયનું કારણ આવી પડયું હશે ત્યારે તેણે દીવાસળી લઇ સળગાવી આસપાસ જોયું હશે. એ વાત કામની છે. અને પંચના લોકોએ શો ઠરાવ કર્યો?'

'તેમણે બહુ તપાસ કરી. મારા કાકાની વર્તણુક બધે જાણીતી હતી તેથી તેમના પર શક ગયો. પણ મરણનું કંઇ ખાતરી લાયક કારણ માલમ પડયું નહિં. મેં જુબાનીમાં કહ્યું કે મારી બ્હેને અંદરથી બારણાને સાંકળ વાસી હતી, અને બારીઓએ લોઢાના સળીઆની જાળી જડેલી છે. અને તેની અંદર પાટીઆનાં કમાડ છે તે પણ સાંકળથી વાસ્યાં હતાં. ભીંતો તપાસી જોઈ, પણ કોઇ ઠેકાણે પોલાણુ માલમ પડયું નહિં. ઓરડામાં આવવાનો બીજો કંઇ માર્ગ

હતો નહિં તેથી એ તો નક્કી કે મારી બ્હેન મરી ગઇ ત્યારે એકલી હતી. તેમ વળી, તેના શરીર પર જોર જુલમનાં કંઈ નિશાન પણ નહોતાં.'

'ઝેર દીધું હોય તો ?'

'પોલીસે દાકતરને ત્યાં મડદું મોકલાવ્યું અને તેણે ચીરીને જોયું, પણ કંઈ ઝેર દીધેલું માલમ પડયું નહિ.'

'ત્યારે તમારી બ્હેન શાથી મરી ગઇ ? તમે શું ધારો છો ?'

'હું તો એમ માનું છું કે રાતરે એકાએક બીકથી ભડકી તેના ધ્રાસકાથી મરી ગઇ. પણ શાથી બીધી તે કળ્યામાં નથી આવતું.'

'તે વખતે તમારા ઘર પાસેના મેદાનમાં બાવા અને જાદુગર લોક હતા ?'

'હા હતા. અને એવા કોઇ કોઈ તો હમેશ હોય છે જ.'

'અને તમારી બ્હેને બંધ-બુટ્ટાદાર બંધ-વિશે કહ્યું તેનો અર્થ તમે શું સમજ્યાં ?'

'કોઈક વખત મને એમ ધારણા થાય છે કે સનેપાતમાં એવું બકી ગઈ હશે, અને કોઇક વખત એમ થાય છે કે કોઈએ નજરબંધી કરી હોય ને મૂઠ મારી હોય તેથી તે કહેતી હશે. બાવા ને જાદુગરો મુઆ જાતજાતના બુટ્ટા ઉડાવે તે પરથી 'બુટ્ટાદાર બંધ" એવું કહેવાનું સૂઝયું હોય.'

આ ખુલાસાથી જરા પણ સંતોષ થયો ન હોય તેમ વસંતરાયે માથું ધુણાવ્યું. તે બોલ્યા, 'એ પાણી બહુ ઉંડાં છે. પણ તમારો હેવાલ અગાડી ચલાવો.'

'એ વાતને બે વર્ષ થઈ ગયાં. હું દુખીઆરી તો થઇ જ છું પણ મારી ઉમ્મર પચીસ વર્ષની થવાને હવે એક મહિનાની વાર છે, અને મારી માશીએ શહેરવાળા ટ્રસ્ટી પાસે મારા ત્રણ હજાર રૂપીઆ આપવાનું મારા કાકાને કહેવડાવ્યું છે. મારા કાકાએ ના નથી કહી અને કંઈ ગુસ્સો પણ નથી બતાવ્યો. બે દહાડાથી મારા ઓરડાની

ઉત્તર તરફના બહાર પડતા ક્રરાને મરામત કરાવવા માંડી છે અને ક્રરામાં બાકું પાડયું છે. તેથી, મારે ત્યાંથી નિકળીને મારી બ્હેન મરી ગઈ તે ઓરડામાં જવું પડયું છે. અને એની જ પથારીમાં હું સુઉં છું. ગઈ રાતરે હું જાગતી સુતી હતી અને મારી બ્હેનને કેવી ભયંકર બીના બની તેનો વિચાર કરતી હતી. રાતમાં બધું સુનકાર હતું તેવામાં મારી બ્હેન મરી ગયા પ્હેલાં સંભળાઇ હતી તેવી જ ધીમી સીસોડી મેં સાંભળી. બીકથી મારાં ગાત્ર ઠંડાં થઈ ગયાં, પણ પછી હિમ્મત ધરીને ઉઠી અને દીવો સળગાવ્યો પણ ઓરડામાં કંઇ દીઠું નહિ. હું ઉંઘી તો નહિ જ. વ્હાણું વાયે મારા કાકા શહેરમાં આવવાના હતા તેમની જોડે હું પણ મારી માશીને મળવાનું કહી ગાડીમાં આવી. મારે તમને મળીને સલાહ લેવી હતી, અને મારા કાકા મને મારી માશીને ત્યાં મુકીને ગયા એટલે હું અહીં આવી.'

'આવ્યાં તે ઠીક કર્યું. પણ તમે મને બધું કહ્યું છે?'

'હા, બધું કહ્યું છે.'

'બાઈ કેસર, બધું નથી કહ્યું. તમારા કાકાનાં કૃત્ય તમે સંતાડો છો.

'એટલે? હું સમજી નહિ.'

'સોડીયામાં તમારો હાથ છે તે પર સોળ પડયા છે તે ઢાંકયા નથી રહેતા. તાજા જ પડેલા છે અને બળદના પરોણાથી થયેલા લાગે છે. તમારી સાથે બહુ ઘાતકી રીતે એ ચાલે છે.'

બાઇએ પોતાનો હાથ વધારે ઢાંક્યો. તેનો ચહેરો નરમ થઈ ગયો અને તે બોલી, 'મારા કાકા બહુ સખત માણુસ છે. એમના શરીરનું જોર કેટલું છે તે એમને જ ખબર નહિ હોય.'

કેટલીક વાર સુધી સહુ ચુપ થઈ રહ્યાં. વસંતરાય હાથ પર હડપચી મુકી સામી ભીંત સામે તાકીને જોઈ રહ્યા.

આખરે તે બોલ્યા,' આ કામ બહુ ઉંડું છે. શો ઉપાય કરવો તે નક્કી કરતાં પ્હેલાં હજારો ઝીણી વિગતો જાણવાની માટે

જરૂર છે. પણ વિલંબ થઈ શકે એમ નથી. તમારે ગામ અમે આજ આવીએ તો તમારા કાકાને ખબર ન પડે એમ તમે આ ઓરડા અમને બતાવી શકો?'

'સંજોગ એવો બન્યો છે કે મારા કાકાને આજ શહેરમાં જરૂરનું કામ છે. નવ દસ વાગતે મારી માશીને ત્યાં આવી ગાડી લઈ જવાના છે અને પછી પાસેના કોઈ ગામમાં જઈ આવવાના છે. મારે ગામ તો છેક સાંજે અંધારૂં થયે આવવાના છે. તેથી મારા કાકા ગાડી લઈ જશે એટલે હું ઘેર ચાલતી પાછી જઈશ. આજ અમાસ છે તેથી અણોજે છે એટલે કડીયા મજુર પણ કામે આવવાના નથી. ઘરમાં એક ડોસી કામ કરવા રહે છે, પણ તે ઘરડી છે અને દેખતી નથી. એને તો ખબર પડવા નહિ દઉં.'

"ત્યારે બહુ સરસ. આટલો ફેરો મારી આવવા રતિલાલ તમારે કંઈ હરકત તો નથી ને?'

'લેશ માત્ર નહિ.'

'ત્યારે અમે બન્ને જણા આવીશું. તમે ગામ કયારે પ્હોંચશો?'

'કંઇ આઘું નથી. બાર વાગતાં પ્હેલાં હું પ્હોંચી જઈશ. વ્હેલી જાઉં તો જવાય, પણ મારી માશી ખાધા વિના નહિ જવા દે, અને શહેરમાં આવી છું ત્યારે બે ત્રણ વાનાં લેવાં છે તે લઈને જઇશ.'

'અમે ત્રણ અને ચાર વાગતાંની વચમાં તમારે ગામ આવીશું. મારે આવાં બીજાં બે ત્રણ કામ છે તે આટોપીને અહીંથી નિકળીશું. તમારૂં ઘર તો અમને તરત જડશે કેની?'

'શહેરને રસ્તેથી ગામમાં પેસતાં સામું જ મ્હોટું માળવાળું ઘર છે અને તેની પેલી તરફ આઘે સામે મંદિર છે ને ધરમશાળા છે. હું ત્યારે હવે રજા લઉં છું. ભાઈ, તમને આ વાત કહ્યાથી મને કંઇક નિરાંત થઈ છે. દુનિયામાં મને મદદ કરનાર કોઈ નથી, તમે

આવશો તો બચીશ. પાછલે પ્હોરે હું તમારી રાહ જોઇશ.' ઉઠીને ઘુમટો પાછો ખેંચીને તે બારણું વાસીને ચાલી ગઈ.

તકીઆ પર પાછા પડીને વસંતરાયે પુછયું, 'રતિલાલ, આ બધા વિશે તમે શો વિચાર બાંધ્યો ?'

'મને તો એ બહુ જ ભેદભરેલું અને બહુ જ દુષ્ટ કૃત્ય જણાય છે.'

'ભેદ પણ ઘણો છે અને દુષ્ટતા પણ ઘણી છે.'

'અને તોએ આ બાઈ કહે છે તેમ ભીંતોમાંથી ને ભોંયતળીએથી કોઇ આવે એમ નહોતું અને બારી બારણાંએ બધાં બંધ હતાં ત્યારે તો એની બ્હેનનું આ અગમ્ય રીતે મૃત્યુ થયું તે વખત તે એકલી જ હોવી જોઈએ.'

'ત્યારે આ રીતે સંભળાતી સીસોડીનું શું, અને મરતાં મરતાં એ બહુ વિચિત્ર શબ્દો બોલી તેનું શું ?'

'મારાથી સમજાતું નથી.'

'રાતે સીસોડીઓ થતી હતી, ઉદેરામે ઘર પાસે રખડતા લોકને રહેવાને જગા આપી છે અને તેમની સાથે દોસ્તી કરી છે. પોતાની ભત્રીજીને પૈસા મળતા અટકે એમાં તેને બહુ લાભ છે. આ કેસરે ધાતુનો ખણખણાટ સાંભળ્યો હતો તે લોઢાના સળીઆ ચોકઠામાં ઉંચા ઉપડે એવા હોય તે પાછા નાખી દીધાથી થયો હોય અને જાળીના કમાડની સાંકળ તો બહારથી હાથ ઘાલીને ઉઘડાય વસાય એવી હોય. આ બધી વાત એકઠી કરી વિચાર કરી જોઇએ તો આ રીતે ભાળ કહાડતાં પત્તો લાગે એમ જણાય છે.'

'ત્યારે એ રખડતા લોકે શું કર્યું હશે ?'

'એ હું કલ્પી શકતો નથી.'

'તમારી ધારણામાં મને વાંધા ઘણા જણાય છે.'

'મને પણ જણાય છે, અને તે જ માટે આપણે આજે એ ગામ જવાના છીએ. મારે જોવું છે કે વાંધાથી ધારણા ખોટી જ

પડે એમ છે કે કોઇ રીતે ખુલાસો મળે એમ છે? પણ અરે આ શું?'

આમ તેમ બોલી ઉઠયા તેનું કારણ એ હતું કે બારણું જોરથી અફળાઈને ઉઘડયું અને ઉંચા ભારે કદનો એક માણસ બારણામાં આવીને ઉભો. તેનો પ્હેરવેશ શહેરી અને ગામડાશાઇ રીતની ભેળ-સેળવાળો હતો. તેને માથે સારા પોતવાળી પાઘડી હતી પણ તે ગમે તેમ બાંધી દીધેલી હતી. અંગરખું કસોવાળું હતું પણ તે વાંકી બાંધનું હતું. પગે બહુ જાડા તળીઆવાળા મીરજાઇ જોડા હતા. અને તેના હાથમાં એક ચાબુક હતી. તે એટલો ઉંચો હતો કે તેની પાઘડી બારણાની બારશાખને ડાટણે અડકી, અને પ્હોળો એટલો હતો કે આખું બારણું ભરાઈ રહ્યું. તેનું મ્હોં મોટું હતું અને તે પર અસંખ્ય કરચોલીઓ હતી. રંગે ઘઉંવરણો છતાં તડકામાં ફર્યાથી તે શામળો થઇ ગયેલો લાગતો હતો. તેના ચહેરામાં એકેએક જાતના દુષ્ટ વિકા-રની રેખા હતી. તે અમારા બે તરફ વારા ફરતી જોતો હતો. તેની આંખો મગજે લોહી ચઢયાથી રાતી થઇ ગયેલા જેવી હતી અને નાક લાંબું, તીણું અને અણીવાળું હતું. તેથી તે વિકાળ શિકારી પક્ષી જેવો લાગતો હતો.

આ રાક્ષસે પુછ્યું, 'તમારા બેમાંથી વસંતરાય કયો છે?'

વસંતરાય બોલ્યા, 'મારૂં નામ વસંતરાય છે. પણ નામ પુછે તેણે નામ કહેવું જોઈએ.'

'મારૂં નામ ઉદેરામ તરવાડી. હું—ગામનો છું.'

વસંતરાયે મ્હોડું મલકાવીને કહ્યું, 'એમ કે? પધારો, પધારો, બેસો.'

'એવો કંઈ મારો વિચાર નથી. મારી ભત્રીજી અહીં આવી ગઇ છે. મને પત્તો લાગ્યો છે. તમને એ આવીને શું કહેતી હતી?'

વસંતરાય બોલ્યા, 'આ વર્ષે ટહાડ જરા વધારે પડી છે.'

તેણે જોરથી બૂમ પાડીને કહ્યું, 'તમને એ શું કહેતી હતી?'

વસંતરાયે શાન્ત રહીને જ કહ્યું, ' પણ કહે છે કે કેરીઓ તો આ વર્ષે ઘણી થશે. '

' તમે મને ઉડાવો છો, એમ કે ? ' એટલું કહી ચાબુક હલાવતો તે એક કદમ અગાડી આવ્યો, અને વસંતરાય તરફ જોઇ બોલ્યો, ' હરામખોર, હું તને ઓળખું છું. તારૂં નામ મેં સાંભળ્યું છે તું જેમાં તેમાં માથું મારનારો છે તે હું જાણું છું. '

વસંતરાયે મ્હોં મલકાવ્યું.

' આખી દુનિયાની ફીકર જાણે તને જ ના હોય ! '

વસંતરાય વધારે વિકસિત મુખે સ્મિત કરવા લાગ્યા.

' તું બાતમીદાર છે અને છુપી પોલીસમાં છે તે બધા જાણે છે. '

વસંતરાય અંતરમાં ખૂબ ખુશ થતા જણાયા, અને બોલ્યા, ' તમારી વાતચીત બહુ રસ પડે એવી છે. બહાર નિકળો ત્યારે જરા બારણું બંધ કરતા જજો, કેમકે ટહાડો પવન આવે છે. '

' કહેવા આવ્યો છું તે કહીશ ત્યારે હું જઇશ. ખબરદાર જો તું મારા કામમાં વચ્ચે પડયો તો. કેસર અહીં આવી ગઈ છે તે હું જાણું છું—મે પત્તો શોધી કહાડયો છે. મારી જોડે લઢાઇ કરવામાં સાર નથી. જો આ. ' તે એકદમ અગાડી આવ્યો. હિંચકાનો જાડો લોઢાનો ગજીઓ હતો તે તેણે પકડયો અને રાક્ષસ સરખા બે હાથે વાંકો વાળી દીધો.

ધુરકતો તે બોલ્યો, ' સંભાળજે. મારા પંજાથી આઘો રહેજે. ' ગજીઆથી હિંચકાને જોરથી ધક્કો મારી તે ચાલ્યો ગયો.

વસંતરાય હસી પડયા અને બોલ્યા, ' માણસ બહુ મળતાવડો જણાય છે ! હું એના જેટલો કદાવર તો નથી પણ એ રહ્યો હોત તો હું એને બતાવત કે મારો પંજો એનાથી બહુ નબળો નથી. ' એમ કહી તેમણે ગજીઓ હાથમાં ઝાલ્યો ને એક આંચકે તે સીધો કરી દીધો.

'કેવો ઉદ્ધત માણસ! મને સરકારી બાતમીદાર ધારે છે. આ વાત બની તેથી તો તપાસ કરવાની આતુરતા વધે છે. કેસરથી સાવચેતી ન રખાઈ અને આ જંગલીને તેના આવ્યાની ખબર પડવા દીધી તેથી એ બીચારીને કંઈ નુકસાન ન થાય તો સારૂં. રતિલાલ હવે ચાહ પી લઈએ. દસ વાગતે હું રજીસ્ટ્રેશન ઓફીસમાં જઈ આવીશ. તમે પણ જમીને બાર વાગતાં સુધીમાં પાછા આવી પ્હોંચજો.'

હું પાછો આવ્યો ત્યારે વસંતરાય આવેલા ન હતા. તેમને પાછા ફરતા એક વાગ્યો. તેમના હાથમાં એક સ્ટામ્પવાળો કાગળ હતો અને બીજા કાગળ પર રૂપીઆના આંકડા લખ્યા હતા અને હિસાબ કરેલા હતા. તે બોલ્યા, 'રજીસ્ટ્રેશન ઓફીસમાંથી મરનાર રૂદેરામના વીલની નકલ મેં લીધી. એણે પોતાના રૂપીઆ ઘણા ખરા શેરમાં રોક્યા હતા. પંદર સોળ હજારની થાપણનું વ્યાજ પ્હેલાં દર વર્ષે લગભગ રૂ. ૧૦૦૦ આવતું. એ બધા શેરના ભાવની મેં પછી ખબર કહાડી. હાલ શેરના ભાવ ઘટી ગયા છે તેથી હવે રૂ. ૬૦૦ કે રૂ. ૭૦૦ ભાગ્યે આવતા હશે. અને બન્ને બ્હેનોને રૂ. ૩૦૦૦ રોકડા આપવા પડે તો ભાવ ઓછો હોવાથી વધારે રકમના શેર વેચી નાખવા પડે, તેથી આ ભાઈ સાહેબને ભાગે બહુ ઓછું રહે; અને વ્યાજ તો પછી રોટલા ખાવા જેટલું જ આવે. હું ફરી આવ્યો તે વ્યર્થ નથી ગયું. એ તો નક્કી થયું કે આ છોકરીને રૂપીઆ મળતા અટકાવવાથી આ માણસને ઘણો લાભ છે. અને રતિલાલ, હવે વખત આળસમાં કહડાય એમ નથી. તેમાં વળી એ ઉદેરામ ચેત્યો છે કે એ કામની આપણે તજવીજ કરીએ છીએ. હવે કંઈ વાર ન હોય તો એક ભાડાની ગાડી મંગાવીએ. મેં તમારી પાસે હથીઆરનો પરવાનો લેવડાવેલ છે માટે તમારી પિસ્તોલ ગજવામાં નાખી લેજો. લોઢાના ગજીઆ વાળી નાખે એવા આસામીઓને સમજણ પાડવી હોય ત્યો બે નળીની પિસ્તોલ બહુ કામમાં આવે. એ લઈએ અને

ભાડાની ગાડી તરત મળી. પડદા નાખી દઈ અમે નિકળ્યા. પુલ આવ્યો, નદી આવી, ખેતર આવ્યાં, પણ બહુ દૂર ગયા ત્યાં સુધી કશું જોવાને અમે પડદા ઉંચા કર્યા નહિ. જનાનખાનાની ખૂબસુરતી કરતાં પણ વધારે મોંઘી વસ્તુ અમારે ઢાંકી રાખવાની હતી. પડદા ઉઘાડી નાખ્યા પછી બહુ રમણીય દેખાવ આસપાસ જણાવા લાગ્યો. નીચા પણ ત્રટ ઉગેલા રવિપાકથી ખેતરો લીલાંછમ બની રહ્યાં હતાં. વાડ અને ઝાડ પણ લીલોતરથી ભરેલાં હતાં. ઠેકાણે ઠેકાણે કોસ ચાલતા હતા. ઠંડો પવન ધીમે ધીમે આવતો હતો. તે દિવસ તપેલો હોવાથી સુખકર લાગતો હતો. કુદરતમાં પ્રસરી રહેલી આ મધુરતા અને અમે જેની ભાળ કહાડવા જતા હતા તે દુષ્ટતા વચ્ચે કેટલો મ્હોટો વિરોધ છે એ વિચાર મને આવવા લાગ્યો. મારા સાથી સામી બાજુએ પગ નાખી પીઠે અઢેલી હાથે અઙખ વાળી હડપચી છાતી પર નાખી અત્યંત ઉંડા વિચારમાં મગ્ન થઈ પડી રહ્યા હતા. પણ કેટલીક વારે જાગ્રત થઈ તેમણે મારે ખભે હાથ ઠોકયો અને આઘે છાપરાં બતાવ્યાં.

ગાડીવાળાને તેમણે પુછ્યું, ' આ જણાય છે તે—ગામ કે ? '

' હા જી, ગામની ભાગોળે જ આપણે છીએ.'

' ધરમશાળા આગળ હાંકી જજે. મંદિર પાસે ઉતરવું છે.'

થોડી વારે અમે ગામમાં પેઠા. ગાડીવાળો બોલ્યો, ' આ ધરમશાળા ને પેલું મંદિર અને આ સામું છે તે તરવાડીનું ઘર. મેડે બાઇડી બારીએ ઉભી એ મ્હોટું ઘર.'

ઘર ગામડાના પ્રમાણમાં ઘણું મ્હોટું હતું અને તેની બાંધણી પણ ગામડાના ઘર જેવી નહોતી. ઘર પર એક માળ સળંગ હતો. અડધા ભાગમાં ત્રીજો માળ હતો અને અડધા ભાગમાં અગાસી હતી. બારી બારણાં કંઇક તકતી જેવાં હતાં. ઘરની આસપાસ છુટી જમીન ઘણી જ હતી અને કોઇ કોઈ ઠેકાણે ઉભા રહેલા થોરીઆથી જણાતું હતું કે પ્હેલાં ચારે તરફ વાડ હશે.

ધરમશાળા ને મંદિર વચ્ચે અમે ઉતરી પડયા અને ગાડીવાનને ભાડું આપી દીધું. ગાડી દોડાવતો તે ચાલ્યો ગયો. ગાડી અદૃશ્ય થઇ એટલે અમે ઉદેરામના ઘર તરફ ગયા. કેસર બારીએ ઉભી હતી તે ઉતરીને નીચે આવી. તેનું મ્હોં અત્યારે કંઇક ઉલટમંદ હતું. તે બોલી, 'વરસાદની રાહ જુએ એમ બારીએ ઉભી ઉભી હું ક્યારની તમારી વાટ જોઉં છું.'

વસંતરાયે કહ્યું, 'અમે કહ્યા પ્રમાણે વખતસર જ આવ્યા છીએ. અમારી તપાસમાં કંઇ વિઘ્ન આવવું ન જોઈએ.'

'મારા કાકા આવ્યા નથી. અંધારૂં થતાં સુધી નહિ આવે.'

'એમની તો અમારે મુલાકાત થઇ ગઈ, અને બહુ આનંદ થયો!' હકીકત બની હતી તે વસંતરાયે ટુંકામાં કહી સંભળાવી. કેસરના મુખ પરથી લોહી ઉડી ગયું અને તે બોલી, 'હાય હાય! ત્યારે હું તમને કહેવા આવી તે એમને ખબર પડી ગઇ! એમની લુચ્ચાઇ એવી છે કે એમનાથી કયી ઘડીએ હું સહિસલામત છું તે મને સમજાતું નથી. હવે આવીને શું કહેશે?'

'એને પણ સંભાળવું પડશે, કેમકે કોઇ શેરને માથે સવાશેર એની ખબર રાખનાર છે એમ એને જણાશે. તમારે આજ રાત્રે બારણાં જાપતાથી બંધ કરીને સુવું. એ કંઈ તોફાન કરશે તો તમને તમારી માશીને ત્યાં લઈ જઈશું. હવે વખત કહાડવાનો નથી. માટે જે ઓરડા તપાસવાના છે ત્યાં અમને લઇ જાઓ.'

ઘરનું મુખ પૂર્વ તરફનું હતું. ઓટલો અને બારણાં એ તરફ હતાં. વાડ પણ એ તરફ વધારે આખી હતી. વચ્ચોવચ દીવાનખાનું હતું અને તેની ઉત્તરે તથા દક્ષિણે હારોહાર ઓરડા હતા. દક્ષિણનો ભાગ જીર્ણ અવસ્થામાં હતો અને એ તરફ ઠેકાણે ઠેકાણે બારીબારણામાંથી જતાં રહેલાં કમાડની જગાએ કામઠાં ભરી લીધાં હતાં. દીવાનખાનું અને તેની ઉત્તરનો ભાગ સારી અવસ્થામાં હતો, અને તેમાં સરસામાન હતો તેથી જણાતું હતું કે કુટુંબનું રહેવાનું એ ભાગમાં હતું.

ઉત્તર તરફના છેલ્લા કરાએ પાલક બાંધેલી હતી અને કરો ખોદેલો હતો. મેદાનમાં વસંતરાયે ધીમે પગલે આંટા માર્યા અને પશ્ચિમ તરફની બારીઓની બહારનો ભાગ બહુ ધ્યાન દઇ તપાસ્યો.

'આ ત્રણુ ઓરડા હારોહાર છે તે સુવાના ઓરડા, ખરૂં?'

'હા, હું હાલ વચલા ઓરડામાં સુઉં છું.'

'એ તો આ કડીઆકામ ચાલે છે ત્યાં સુધી હશે. પણુ વારૂ, આ દીવાલને દુરસ્ત કરવાની હાલને હાલ કંઇ જરૂર હતી?'

'કંઇ જ નહિ. મને મારા ઓરડામાંથી કહાડવાને બહાનું કહાડેલું છે એમ મને તો લાગે છે.'

'હા એ સૂચના ઠીક કરી. હવે પેલી તરફ ઓરડાની અગાડી સળંગ ઓટલો છે તેમાં કંઈ બારીઓ પડે છે કે?'

'બહુ નાની જાળીઓ છે. તેમાંથી કોઇથી અવાય નહિ, અને તેનાં એ કમાડ બંધ હતાં.'

'ત્યારે એ તરફથી તો કોઇ આવી શકે એમ હતું જ નહિ. વારૂ આ તરફની જ મ્હોટી બારીઓની જાળીઓ તપાસીએ.'

જાળીઓના ગજીઆ અને ચોકઠાં ઘણી રીતે હલાવી જોયાં પણુ કોઇ પ્રકારે તે નિકળી શકે એવાં હોય એમ જણાયું નહિ. ચપ્પુ ઘાલીને ગજીઓ ઉંચો ચઢાવી દેવાનો કોઇ ઠેકાણે ખડો નહોતો. ગજવામાંથી કાચ કહાડી વસંતરાયે મિજાગરાં તપાસી જોયાં પણુ તે મજબૂત લોઢાનાં હતાં અને ચોકઠામાં સજડ જડેલાં હતાં. વસંતરાયે ગુંચવાઈને માથું ખંજવાળ્યું અને બોલ્યા, 'હાં, મારી ધારણામાં મુશ્કેલીઓ છે ખરી. આ જાળીઓમાંથી તો કોઇથી પેસાય એવું છે જ નહિ. ઠીક, અંદર જઈને જોઇએ કે ત્યાંથી કંઈ સમજાય છે.'

ફરીને અમે ઓટલા પર આવ્યા. છેલ્લો ઓરડો તપાસવાની તો વસંતરાયે ના જ કહી, તેથી કેસરને હાલ સુવાનો ઓરડો હતો તેમાં અમે ગયા, ઓરડાની ઉભણુ નીચી હતી અને સરસામાન બહુ થોડો પણુ મ્હોટા કદનો હતો. એક તરફ બહુ કદનો લાંબો ડામચીઓ

હતો અને તે પર ઉચે સુધી ગોદડાં ગોઠવ્યાં હતાં. એક તરફ મ્હોટાં તપેલાં, દેગડાં, કઢાઈઓ વગેરે વાસણ ખડકી મુકયાં હતાં. એક તરફ પાણીઆરૂં હતું તેથી ફરવાની જગા ઓરડામાં બહુ થોડી હતી. જ્યાં કેસરનો ખાટલો ઉભો કરી મુકયો હતો ત્યાં જઈ વસંતરાય ભીંતે અઢેલીને ઉભા રહ્યા અને ઓરડામાં ચારે તરફ સૂક્ષ્મદષ્ટિથી નજર ફેરવવા લાગ્યા. જઇને ડામચીઓ જોઈ આવ્યા, વળી વાસણોની ઉતરાણ જોઇ આવ્યા, પાણીઆરૂં જોયું, પણ કોઇ ઠેકાણે માણસ સંતાઇ રહે એવી જગા જણાઈ નહિ. ફરી પાછા ભીંતના ખુણા પાસે આવીને ઉભા અને કેસરને પુછયું, 'પથારી કયાં થાય છે?'

'તમે ઉભા છો ત્યાં જ.'

પોતાની પાસેની બે તરફની ભીંતો તરફ ફરી નજર કરીને બોલ્યા, 'આ દોરીની ગાંઠ શાની છે?'

'ભીંતમાં દોરડા જેટલું પોલાણ કરી મારા કાકાના ઓરડામાં હવાનો પંખો બાંધ્યો હોય ત્યારે તે ખેંચવાની દોરી મુકેલી છે.'

'પંખો છે ખરો?'

'ના નથી અને કોઇ દહાડો હતોએ નહિ, પણ મારા કાકાએ કહ્યું કે હું પંખો બંધાવું તો બહાર રહી માણસને ખેંચવાની ગોઠવણ કરી મુકેલી જોઇએ.'

'પંખો ખેંચનાર માણસ કોઇ છે?'

'કોઇ નથી.'

'અને હોય તોએ ઓટલા પરથી માણસ પંખો ખેંચે. ઓરડામાંથી પંખો ખેંચવાનું શા માટે રાખવું જોઇએ? અને દોરી બહુ જુની જણાતી નથી.'

'બે વર્ષ પર જ એ પ્રમાણે ગોઠવણ કરી દોરી મુકી.'

'તમારી બ્હેને આમ દોરી મુકવાનું કારણ કહ્યું હતું? પથારીના ઉશીકા પર જ દોરી ખેંચવાના છેડાની ગાંઠ આવે એમ છે.'

'ના, મારી બ્હેનને તો કંઈ કહ્યું નહોતું. અમે ઓછાં જ એનાં ચાકર છીએ. પંખો તો ખેંચવાનું કહે તોએ ના ખેંચીએ.'

'મને તો આ નકામું કરેલું જ લાગે છે. અને ગામડામાં કોણ પંખા ખેંચાવે છે? પણ રાખો. આ ભીંત હું બરોબર તપાસી જોઉં!' જમીન પર ચત્તા સુઇ જઇ વસંતરાયે કાચ વતી દોરી અને દોરીવાળો ભીંતનો ભાગ અંદર આંખ કરી ફરી ફરીને તપાસી જોયો. પછી ઊભા થઇ ખાટલો ઢાળી તે પર જોઇ રહ્યા. તે પછી પંખાની દોરી ખેંચી જોઇ અને બોલ્યા, 'દોરીથી તો કશું ખેંચાતું નથી. ઉંચે નજર કરશો તો જણાશે કે નાનું સરખું જાળીઉં મુકયું છે તેમાં હુક છે ત્યાં દોરીનો ઉપલો છેડો બાંધેલો છે.'

'કેવું નવાઈ જેવું! મારી નજર એ તરફ કોઇ વખત ગઇ જ નથી.'

'કંઈ વિચિત્ર જ છે. આ ઘર બાંધનાર કેવો મૂર્ખ હોવો જોઇએ કે હવા અને અજવાળા માટે આ જાળીયું બહાર પડતી ભીંતમાં મુકવાને બદલે આ અને સાથેના ઓરડા વચ્ચેની ભીંતમાં મુક્યું છે! મહેનત તો એ રીતે મુકવામાં સરખી જ હતી.'

'એ તો નવું કરેલું છે.'

'જે વખતે આ પંખાને દોરી મુકી તે જ વખતે જાળીયું મુકેલું કે?'

'હા. તે વખત નાના નાના ફેરફાર ઘણા કર્યા હતા.'

'આવા કેવળ નકામા ફેરફાર બહુ ધ્યાનમાં લેવા જોગ છે. વારૂ, હવે તમે કહો તો જોડેનો તમારા કાકાનો ઓરડો તપાસીએ.'

ઉદેરામનો ઓરડો કેસરના ઓરડા કરતાં વધારે મ્હોટો હતો. તેમાં કંઇક સામાન હતો પણ તે બહુ સાદો હતો. સુવાનો ખાટલો હતો પણ તેની પાટી ઘણે ઠેકાણેથી ગાંઠ મારી સાંધી લીધેલી હતી. દેવદારના ખોખામાં ચોપડીઓ ભરેલી હતી, પણ તે જુની અને ફાટેલી હતી, તથા ઉટવૈદું, જ્યોતિષ, કીમીઓ એવા વિવિધ વિષયોની

હતી. ખાટલા પાસે બે ખુરશીઓ હતી. એક સહેજ લાંબી હતી, તેના નેતરમાં ઘણે ઠેકાણે ગાબડાં પડેલાં હતાં. બીજી સાધારણ કદની અને હાથાવાળી હતી તેને નેતરને ઠેકાણે પાટીઆં જડેલાં હતાં. ખુરશીની પેલી તરફ ભીંત પાસે લોઢાની તીજોરીની પેટી હતી. તેની જોડે ભીંતને અઢેલીને એક નીચું કબાટ મુકયું હતું. કળ તુટી ગયાથી તેનાં બારણાં ઉઘાડાં હતાં અને તેમાં સારાં અને હલકાં લુગડાં ગોઠવ્યા વિના ગમે તેમ નાખેલાં હતાં. મુખ્ય સામાન આટલો જ હતો. વસંતરાય બધે ફરી વળ્યા અને બારીકીથી દરેક વસ્તુ તેમણે તપાસી.

લોઢાની તિજોરી પર આંગળી ઠોકી તેમણે કહ્યું, 'આમાં શું છે?'

'મારા કાકાના કામનાં કાગળીઆં છે.'

'અહો, ત્યારે તમે એને અંદરથી જોઇ છે ?'

'એક વાર, ઘણાં વર્ષ પર. તે વખતમાં કાગળીઆં ભરેલાં હતાં એમ મને યાદ છે.'

'અંદર બિલાડી તો નહિ હોય ?'

'બિલાડી તે વળી હોય ?'

'જુઓ આ !' એમ કહી તિજોરી પર એક દૂધવાળી રકાબી હતી તે વસંતરાયે ઉપાડીને બતાવી.

'બિલાડી તો અમે નથી પાળતા. પણ અમારે ત્યાં રાની બિલાડો છે અને માંકડું છે.'

'હા, એ ખરૂં. અને રાની બિલાડો એ મ્હોટી બિલાડી જ કહેવાય. પણ આટલી રકાબી ભરીને દૂધ પીધે એનું પેટ ભરાય નહિ. હજી એક વાત મારે જોવી છે. ખાટલા પર બેસી વસંતરાયે પાટીઆવાળી ખુરશી સામે હતી તેના હાથા તપાસી જોયા અને હલાવી જોયા પછી ઉઠીને ઉભા થયા. તપાસવાનો કાચ ગજવામાં મુકયો, અને બોલ્યા,

'બસ, હવે નક્કી થયું. પણ આ તો જુઓ.' ખાટલા પર એક ખુણે પાયાના દાંડાપર એક ચાબુક ભેરવી મુકી હતી તે પર

ધ્યાન ગયું તેથી વસંતરાય આમ બોલ્યા. ચાબુકનો દાંડો બહુ લાંબો નહોતો અને ગુંથેલી ચામડાની દોરી વીંટાળી લઇ દાંડાના છેડા પાસે તેનો ગાળો કર્યો હતો.

'રતિલાલ, આ વિશે શું ધારો છો ?'

'સાધારણ ચાબુક છે. પણ આ પ્રમાણે બાંધી છે શા માટે તે સમજાતું નથી.'

'ત્યારે એ તો સાધારણ નથી ને ? અરે પ્રભુ ! દુનિયામાં કેવા દુષ્ટ લોકો વસે છે ! અને માણસ જેમ બુદ્ધિ વધારે વાપરે તેમ ગુનાહ કરવાની વધારે યુક્તિયો તેને જડે છે. હવે બધું જોવાનું હતું તે જોઇ રહ્યા. હવે બાઈ, આ મેદાનમાં હું ફરૂં છું. અહિં ઓટલા નજીક ફરીશ તો રસ્તે જનારાની નજર નહિં પડે.'

કેસર ઓટલા પર બેઠી. હું અને વસંતરાય નીચે ઉતર્યા અને આમતેમ ફરવા લાગ્યા. વસંતરાય બહુ વિચારમાં હતા માટે મેં તેમને કંઇ વાત કરાવી નહિં. કેટલીક વારે વિચારમાંથી તે જાગ્રત થયા અને ઓટલા પાસે આવી બોલ્યા, 'બાઇ કેસર, દરેક બાબતમાં મારી સલાહ પ્રમાણે જ તમારે વર્તવું એ ઘણું જ જરૂરનું છે. તે વિના નહિ ચાલે.'

'તમે કહેશો તેમ જ કરીશ.'

'વાત એટલે સુધી આવી છે કે આનાકાની કરવાનો વખત નથી. હું કહું તેની હા કહેશો તો જ તમારો જીવ બચશે.'

'ખરે, તમે જે હુકમ કરશો તે હું માનીશ.'

'પ્હેલી વાત તો એ કે મારે અને મારા મિત્રને તમારા ઓરડામાં રાત્રે રહેવું પડશે.'

હું અને કેસર આશ્ચર્યથી વસંતરાય તરફ જોઇ રહ્યાં.

'હા, એમ કરવું જ પડશે. જુવો, હું ખુલાસો કરૂં. આથમણી તરફ ધરમશાળા છે ખરૂં ?'

'હા.'

'અમે ત્યાં જઇ ઉતરીશું. ત્યાંથી તમારી બારીઓ તો દેખાય છે ખરી ?'

'બધી દેખાય છે.'

'તમારા કાકા પાછા આવે ત્યારે શરીરે ઠીક નથી એમ કહી તમારા ઓરડામાં સુઈ રહેવું. જ્યારે એ ઓરડામાં સુઇ ગયો છે એમ જાણો ત્યારે, તમારી બારીઓમાંથી વચલી બારીની જાળી બીજી જાળીઓની માફક આખી જડેલી નથી પણ બે બારણાંવાળી છે અને તેને તાળું છે, તે ઉઘાડી નાખજો અને અંદરનાં પાટીઆંનાં કમાડ પણ ઉઘાડી નાખજો, અને પછી તમારા ઓરડામાં ફાનસ છે તે સળગાવીને એ બારીમાં મુકજો એટલે અમને ધરમશાળામાંથી તે દેખાશે અને એ નિશાની અમે જાણીશું. પછી તમારે જે જોઇએ તે બધું લઈને તમારા અસલ ત્રીજા ઓરડામાં જઈ તમારે સુવું. એ ઓરડામાં મરામત ચાલે છે પણ એક રાત તો હું ધારૂં છું કે તમે ત્યાં સુઈ શકશો.'

'શા માટે નહિ ? સુઇશ. એમાં અડચણ નથી.'

'બાકીનું બધું કરવાનું અમને સોંપજો.'

'પણ તમે શું કરશો ?'

'અમે આખી રાત તમારા ઓરડામાં રહીશું. અને આજે સીસોટીના અવાજથી તમે બીહો છો તે શાનો છે તેની તપાસ કરીશું.'

'ભાઇ વસંતરાય, આ બધું શું છે તેની તમારા મનમાં તો ખાતરી થઈ ગઈ હશે.'

'થઈ પણ હોય.'

'ત્યારે મારી બ્હેન શા કારણથી મરી ગઈ તે નહિં કહો ?'

'વધારે સ્પષ્ટ પુરાવો હાથમાં આવશે પછી કહીશ.'

'ત્યારે એટલું તો કહો કે મારી ધારણા ખરી છે કે નહિં, અને એકાએક ધ્રાસકો લાગવાથી તે મરી ગઇ કે નહિં !'

'હું એમ નથી ધારતો. મને લાગે છે કે મનનું કારણ નહિ પણ કંઈ નજરે પડે એવું કારણ હતું. અને હવે, બાઇ કેસર, અમે રજા લઈએ છીએ. તમારા કાકા ઉદેરામ આવી પહોંચે અને અમને જુવે તો અમારો ફેરો અફળ જાય. ત્યારે, ઘરમાં જાઓ અને હિમ્મત રાખજો. મેં કહ્યું છે તેમ કરશો તો તમારી બીકનાં બધાં કારણ જરૂર અમે દૂર કરી દઇશું.'

ધરમશાળામાં અમે જઇ મુકામ કર્યો. લોકોએ અમને મુસાફર જ ધાર્યા. મંદિર આગળ અમે ઉતર્યા હતા. માટે મંદિર સિવાય અમારે બીજે ક્યાંઇ જવું છે એમ ગાડીવાળાએ નહિ જ ધાર્યું હોય, અને તેથી ગાડીવાળાને જીજ્ઞાસા ઉત્પન્ન થાય કે તે કંઇ વાત કરે એવી બીક નહોતી. ખાઇ લીધા પછી ધરમશાળાની બારી ઉદેરામના ઘર તરફ પડતી હતી તે ઉઘાડીને ત્યાં આગળ અમે વાતો કરતા બેઠા. સૂર્ય આથમ્યાની વખતે અમે ઉદેરામને આઘેથી એક્કામાં બેસી આવતા જોયા. સીમમાંથી પાછાં આવતાં ઢોરને જોઇ બળદ તોફાનમાં આવ્યો તે વખતે ઉદેરામનો ક્રોધભર્યો ઘાંટો અને બળદને દીધેલી ધમકી એટલે દૂરથી પણ સંભળાયાં. થોડી વાર પછી ઝાડમાંથી દીવાનખાનામાં પ્રકટેલો દીવો દેખાયો. વચ્ચે ઝાડ હતાં તેને ભેદી દીવાનું અજવાળું આવતું હતું.

અંધારૂં વધતું ગયું તો પણ અમે બારી પાસે જ બેસી રહ્યા. વસંતરાયે મને કહ્યું, 'રતિલાલ, આજ રાત્રે તમને સાથે લઇ જવા હું ખુશી નથી. કંઈક નુકશાન થવાની બીક રહે છે.'

'હું તમને મદદ લાગું એમ છે?'

'તમે સાથે હો તો બહુ જ કામમાં આવો.'

'ત્યારે તો હું જરૂર આવીશ. બીકની ફીકર નહિ, પણ શી બીક છે? મેં જોયું તે કરતાં કાંઇ વધારે તમે એ ઓરડાઓમાં જોયું નથી એમાં શક નહિ!'

'ના. પણ હું ધારૂં છું કે મેં અનુમાન કંઇ વધારે કર્યા છે. મેં જોયું તે બધું તો તમે પણ જોયું છે.'

'નવાઈ સરખી તો મને માત્ર પંખાની દોરી લાગી. એ દોરી શા માટે મુકી છે તે મારી કલ્પનામાં આવતું જ નથી.'

'અને ઉંચે જાળીઉં છે તે પણ જોયું કેની?'

'હા, પણ બે ઓરડા વચ્ચે એટલું બાકું હોય એ કાંઇ બહુ અસાધારણ નથી, એ તો એટલું નાનું છે કે એમાંથી ઉંદર પણ ભાગ્યે આવી શકે.'

'આપણે આ ગામ આવ્યા તે પહેલાં હું જાણતો હતો જ કે આવું જાળીઉં હશે!'

'શું કહો છો?'

'ખાતરીથી કહું છું. તમને સાંભરે છે કે કેસરે કહ્યું હતું કે મ્હારી બ્હેનને ઉદેરામની ચલમની ગંધ આવી હતી. ત્યારે બે ઓરડા વચ્ચે કંઇ ઉઘાડું હોય તે વિના એમ ગંધ આવી શકે નહિં. અને તે બહુ નાનું હોવું જોઇએ, નહિં તો પંચાતનામા વખતે પંચની નજર તે પર ગયા વિના રહે નહિં. એ પરથી જાળીઉં હશે એમ મેં અનુમાન કર્યું.'

'પણ જાળીઆથી શું નુકશાન થાય?'

'બીજું કંઈ નહિં તો આ બધું એક અરસામાં બન્યું તે વાત તો તરત ધ્યાન ખેંચે એવી છે. જાળીઉં મુક્યું, દોરી બાંધી, અને ખાટલા પર સુનારી બાઈ મરી ગઇ. તમને એમાં કાંઇ નવાઇ જેવું નથી લાગતું?'

'મને તો એ બધા વચ્ચે કંઇ સંબંધ જણાતો નથી.'

'પથારી કરવાના ખાટલા સંબંધે કંઈ ખાસ બાબત ઉપર તમારૂં લક્ષ ગયું?'

'ના.'

'કેસરની બ્હેનના ઓરડામાં એવી રીતે સામાન ગોઠવ્યો છે કે એક જ ઠેકાણે ખાટલો ઢાળી શકાય. ઘરમાં આટલી બધી ખાલી જગ્યા છતાં એ ઓરડામાં જ આટલો બધો સામાન ભર્યો છે. કોઈ મોટા ઘરમાં સુવાના ઓરડામાં આવો જંગી સામાન ખડકેલો કદિ જોયો છે ?

'કદી જોયેલો સાંભળતો નથી.'

'સામાન બાઇથી ખસેડાય નહિં એટલે પથારી એક જ ઠેકાણે કરવી પડે, અને તેથી જાળીઆથી અને દોરીથી તેનું અંતર કદિ બદલાય નહિં. એ દોરીજ છે. પંખાની દોરી નથી, કેમકે તે વતી પંખો ખેંચાવવાનો કદિ ઈરાદો હતો જ નહિં.'

'તમારો ભાવાર્થ હું કંઇક સમજી શકું છું. ચતુરાઇથી થતો કોઈ ત્રાસદાયક ગુન્હો અટકાવવાને આપણે વખતસર જ આવી પ્હોંચ્યા છીએ.'

'ખરે ગુનેહ તો ચતુરાઈવાળો અને ત્રાસદાયક જ છે અને જ્યારે જાત જાતના અનુભવવાળો માણસ આડો જાય ત્યારે એના જેવા ગુનેહગાર કોઈ થાય નહિં. એને માહીતી હોય છે, અને એનામાં હિંમત હોય છે. આ ઉદેરામ બહુ ઉંડો છે, પણ આપણે એનાથી ઉંડા જઈશું. વ્હાણું વાતાં પ્હેલાં ઘણોએ ત્રાસ જોવાનો છે. હાલ તો શાંત થઇ બેસીએ અને જે અવકાશ મળે તેમાં કંઈ વધારે સારી વાતોનો મનમાં વિચાર કરીએ.'

ઝાડમાંથી દીવો દેખાતો હતો તે રાતના આશરે નવ વાગતે ઓલવાઇ ગયો, અને ત્રવાડીના ઘર તરફ બધે અંધકાર ફેલાઈ ગયો. બે કલાક ચાલ્યા ગયા અને પછી અગીઆર વાગે અમારી બરોબર સામે એક દીવો પ્રકટ થયો.

વસંતરામ ઉઠીને ઉભા થયા, અને બોલ્યા,' એ આપણી નિશાની. વચલી જાળીમાંથી એ અજવાળું આવે છે.'

ધરમશાળામાં એક પગી હતો તેને અમે કહેતા ગયા કે અમે કોઇને મળવા જઇએ છીએ અને વખતે ઘણું કરીને વ્હાણું વાયે પણ પાછા આવીએ. બહાર નિકળ્યા એટલે ટહાડ બહુ જણાઇ. ચારે તરફ અંધારૂં હતું, સામો પીળો દીવો બળતો હતો તે જ માત્ર લક્ષમાં રાખી અમે કુંચે મને અગાડી ચાલ્યા. ઝાડમાં થઇને અમે અગાડી મેદાનમાં આવ્યા, અને છેક બારી પાસે આવ્યા. ઉપર ચઢવાને બારી તરફ જતા હતા એટલામાં એક બાજુ નાના છોડનાં જાળાં હતાં તેમાંથી કદરૂપું અને વાંકુ વળી ગયેલું છોકરૂં હોય એવું કંઇ નીકળી આવ્યું. તે આવીને જમીન પર પડયું, અને વેદના થતી હોય તેમ આળોટયું, અને પછી પાછું અંધારામાં દોડી ગયું.

મેં ધીમેથી રહી કહ્યું, ' એ બાપરે ! તમે જોયું ? '

વસંતરાય મારા જેટલા જ ચમક્યા હતા. ગભરાટમાં તેમણે મારૂં કાંડુ જોરથી ઝાલી લીધું. પછી તે બહુ ધીમે હસી પડયા, અને મારા કાન આગળ આવી કહ્યું, ' એ તો આ ઘરની ખુબી છે. એ તો એમનું માંકડું હતું. '

ઉદેરામના ઘરમાં વિચિત્ર જાનવરો પાળેલાં હતાં તે વાત હું ભૂલી ગયો હતો. રાની બિલાડો પણ હતો; અને તે એ ગમે ત્યારે આવી પહોંચે ને અમારા પર તલપ મારે. હું કબુલ કરૂં છું કે વસંતરાયે કર્યું તેમ જોડા કહાડીને હું બારી પર ચડયો અને ઓરડામાં અંદર ઉતર્યો ત્યારે મારા મનને વધારે નીરાંત થઇ. વસંતરાયે ફાનસ બારી પરથી લઇ લીધું, અવાજ ન થાય તેમ ધીમે રહીને બારીની જાળીનાં બારણાં તેમજ પાટીઆનાં કમાડ બંધ કર્યાં, અને પછી બધે નજર ફેરવી જોઇ. અમે દહાડે જોઇ ગયા હતા તેમને તેમજ બધું હતું. અને પછી બહુ જ ધીમે પગલાં ભરતા મારી પાસે આવ્યા. અને હાથની મુઠ્ઠીથી ભુંગળી બનાવી મારા કાનમાં બહુ જ ધીમેથી કહ્યું, ' જરા પણ અવાજ જો થયો તો આપણી યુક્તિ બધી ખરાબ થઇ જશે. ' આટલા શબ્દ સાંભળવા મારે બહુ મહેનત કરવી

પઠી. અને પછી મેં સાંભળ્યું છે એમ બતાવવા મેં માથું ધુણાવ્યું.

'દીવો નહિં રખાય. જાળીઆમાંથી એને દેખાય.'

મેં ફરીથી માથું ધુણાવ્યું.

'ઉંઘી જશો નહિ, ઉંઘી જતાં જીવ જાય એવું છે. વખતે જરૂર પડે માટે પિસ્તોલ તૈયાર રાખજો. હું ખાટલાને છેડે બેસું છું. તમે પ્હણે પેટી પર બેસો.'

મેં પિસ્તોલ કહાડી અને મારી પાસેની પેટી પર મુકી. વસંતરાય એક લાંબી ને પાતળી નેતરની સોટી જોડે લાવ્યા હતા, તે તેમણે પોતાની પાસે ખાટલા પર મુકી. તેની પાસે તેમણે દીવાસળીની પેટી મુકી અને એક મીણબત્તીનો કકડો મુકયો. પછી તેમણે ફાનસને ઉઘાડી દીવો ઓલવી નાખ્યો અને અમે અંધારામાં રહ્યાં.

એ ભયાનક જાગરણ હું કદી નહિં ભૂલું. મારાથી કંઈ પણ અવાજ સંભળાતો નહોતો, શ્વાસોશ્વાસ પણ સંભળાતો નહોતો, અને તો પણ મને ખબર હતી કે મારાથી થોડે છેટે વસંતરાય ઉઘાડી આંખે બેઠા હતા. અને મારા જેવી જ અસ્વસ્થ ચિત્તાવસ્થામાં તે હતા. જાળીઓનાં કમાડ વાસ્યાં હતાં તેથી કંઈ પણ ઉજાસ આવતો નહોતો. બહારથી કોઈ કોઇ વખત નિશાચર પક્ષીનો અવાજ આવતો હતો, અને એક વાર બારી આગળ જ બિલાડાના જેવો લાંબો મંદ શબ્દ સંભળાયો તેથી જાણ્યું કે રાની બિલાડો જ છુટો ફરે છે જ. માળ પર એક ઘડિયાળ હતું તે કલાકે કલાકે વાગતું હતું. એક એક કલાક ત્રણ ત્રણ કલાક જેટલો લાંબો લાગતો હતો. બાર વાગ્યા, એક વાગ્યો, બે વાગ્યા, ત્રણ વાગ્યા તો પણ અમે તો જે થવાનું હોય તેની વાટ જોતા બેઠા હતા.

એવામાં એકાએક ઉપર જાળીયા પાસે અજવાળું જણાયું, પણ એક ક્ષણવાર રહી તરત પાછું જતું રહ્યું. પણ તે પછી કેરોસીન તેલ બળતું હોય અને ધાતુ તપતી હોય એવી વાસ આવવા માંડી. જોડેના ઓરડામાં કોઇએ ચોર ફાંનસ સળગાવ્યું હતું. કોઇ ફરતું

હોય એવો કાંઇ ધીમો અવાજ મને સંભળાયો અને પાછું બધું શાંત થઈ ગયું. વાસ તો વધતી જ જતી હતી. અડધા કલાક સુધી અવાજ સાંભળવા હું કાન દઇ બેસી રહ્યો. પછી એકદમ બીજો અવાજ સંભળાવા લાગ્યો. અવાજ નરમ અને સાંત્વનભર્યો હતો,–ઉકળતી ચાહેદાનીમાંથી વરાળ નીકળ્યા કરતી હોય એવો અવાજ હતો. જેવો એ અવાજ સંભળાયો કે તે જ ક્ષણે વસંતરાય ખાટલાપરથી ઉઠી ઉભા થઇ ગયા. દીવાસળી સળગાવી અને નેતરની સોટીવતી પંખાની દોરીની ગાંઠપર ઘણા જોરથી ઝપાટા મારવા લાગ્યા. બુમ પાડી તે કહેવા લાગ્યા, 'દેખાય છે? કે રતિલાલ દેખાય છે કે?'

મારાથી તો કંઇ દેખાતું ન્હોતું, વસંતરાયે દીવાસળી સળગાવી તે ઘડીએ મેં એક ધીમી સીસોટી સ્પષ્ટ સાંભળી. પણ મારી પરિશ્રાન્ત આંખે એકાએક જે પ્રકાશ પડયો તેથી ઝાંઝવાં વળી ગયાં અને આમ ઉન્મત્ત થઈ વસંતરાય શેના પર ઝપાટા મારતા હતા તે સમજાયું નહિં. પણ એટલું તો મારાથી દેખાયું કે પ્રાણાન્ત આવ્યો હોય એવો તેમનો ચહેરો ફીકો થઇ ગયો હતો, અને ત્રાસ તથા કંટાળો ચહેરાપર ફેલાઇ રહ્યાં હતાં.

વસંતરાય ઝપાટા મારતા બંધ થયા અને ઉંચે જાળીઆ તરફ તાકીને જોવા લાગ્યા. એવામાં એકાએક રાત્રિની શાંતિ તુટી અને અત્યંત ભયાનક બુમ સંભળાઇ. એવી બુમ મેં જન્મારામાં કદિ સાંભળી નહોતી. વેદના ભય અને ક્રોધનો એ ત્રાસભર્યો શબ્દ વધારે ને વધારે મ્હોટો થતો ગયો, અને એ બધું મળીને ભયંકર ચીસ જેવું સંભળાતું હતું. કહે છે કે આખા ગામમાં અને આઘે આવેલા થાણામાં પણ આ બુમથી લોકો ઉંઘમાંથી જાગી ઉઠયા. અમારાં ગાત્ર શિથિલ થઈ ગયાં. હું વસંતરાય તરફ જોતો ઉભો, અને તે મારી તરફ જોતા ઉભા. આખરે એ શબ્દના પડઘા ધીમે ધીમે આવતા બંધ થઈ ગયા.

કષ્ટથી શ્વાસ લેતાં લેતાં મેં પૂછયું, 'એ શું થયું?'

વસંતરાયે કહ્યું, ' એ થયું એ કે બધું પુરૂં થઇ ગયું. અને આખરે ઠીક જ થયું છે. તમારી પિસ્તોલ લઈ લો. આપણે ઉદેરામના ઓરડામાં જઇએ.'

ગંભીર ચ્હેરે વસંતરાયે ફાનસ સળગાવ્યું અને બારણું ઉઘાડયું. અમે ઓટલાપર ગયા. તેમણે બે વાર બારણું ઠોકયું પણ અંદરથી કોઈ બોલ્યું નહિ ત્યારે ઉલાળો ઉઘાડીને અંદર પેઠા અને હું પણ પિસ્તોલનો ઘોડો ચઢાવી તેમની પછાડી અંદર પેઠો.

બહુ તરેહવાર દેખાવ અમારી નજરે પડયો. પેટીપર ચોર ફાનસ મુકેલું હતું. તેનું ઢાંકણું અડધું હતું, અને તેથી લોઢાની તિજોરીપર ઉજ્વલ પ્રકાશ પડતો હતો. તિજોરીનું બારણું અડધું ઉઘાડું હતું. ફાનસ પાસે પાટીઆંની ખુરશીપર ઉદેરામ બેઠા હતા. તેમણે લાંબો ડગલો પ્હેર્યો હતો અને ફકત તેમના પગની ઘુંટી દેખાતી હતી. પગમાં જાડા તળીઆના મિરજાઇ જોડા હતા. તેમના ખોળામાં દહાડે અમે જોઇ હતી તે ચાબુક હતી. તેમની હડપચી ઉંચી થયેલી હતી, અને છતના ખુણા તરફ જોઈ રહેલી તેમની આંખો પ્હોળી થઈ જડ થઈ ગયેલી હતી. તેમના કપાળપર માથાની આસપાસ એક વિચિત્ર પટા જેવો પીળો બંધ બાંધેલો હતો. તેમાં તપખીરીઆ રંગના ભુદા હતા, અને બંધ સખત ખેંચીને વીંટાળેલો જણાતો હતો. અમે પેઠા પણ ઉદેરામ કંઇ બોલ્યા પણ નહિ તેમ હાલ્યા પણ નહિં. વસંતરાયે મારા કાન આગળ આવી કહ્યું, ' બંધ ! બુટ્ટાદાર બંધ ! '

હું એક કદમ અગાડી ગયો. તરત માથાનું નવાઇ જેવું વેષ્ટન હાલવા લાગ્યું, તેમાંથી પ્હોળી થયેલી ફણા નિકળી અને વિકરાળ સર્પ છે એમ જણાયું.

વસંતરાયે કહ્યું, ' એ હળાહળ ઝેરવાળો નાગ છે. નાગ કરડયા પછી દશ સેકન્ડમાં ઉદેરામનો જીવ નીકળી ગયો છે. દુષ્ટ સાહસ કરનારને તેનું જ સાહસ અંતે નડે છે. અને ખાડો ખોદે તે પડે છે. આ સાપને તેના ઘરમાં પાછો મુકી દઈએ અને કેસરને કોઈ સહીસલા-

મત જગાએ મુકી આવીએ. પછી, પોલીસવાળા આવીને શોધી કહાડશે કે શું બન્યું છે.'

વસંતરાયે શબના ખોળામાંથી ચાબુક ઝડપથી ઉપાડી લીધી. તેનો હાંડો હાથમાં ઝાલી અને સાપની ડોક ચાબુકના ગળામાં લઇ તે વીંટાયો હતો ત્યાંથી તેને કહાડયો, અને આઘે હાથે તિજોરીમાં નાંખી દીધો. પછી તિજોરીનું બારણું બંધ કરી દીધું.—ગામના ઉદેરામ ત્રવાડીના મરણનો ખરો હેવાલ આ પ્રમાણે છે. લંબાણ બહુ થયું છે માટે હવે વધારે વિસ્તાર કરતો નથી. ટુંકામાં એટલું જ કહું છું કે કેસર બહુ બીધેલી હતી, તેને અમે હકીકત કહી, અને પછી શહેરમાં તેના માસીને ત્યાં તેને લઈ ગયા. પોલીસની તપાસ બહુ લાંબી પ્હોંચી અને તેમાં આખરે નક્કી થયું કે પાળેલા સાપ સાથે વગર વિચારે રમત કરતાં ઉદેરામનું મોત થયું. જેટલું હજી મને સમજાયું નહોતું તેટલું વસંતરાયે બીજે દહાડે મને કહી સંભળાવ્યું.

પ્હેલાં મેં તદન ખોટી જ ધારણા કરી હતી. અપૂર્ણ સાધનોથી અનુમાન બાંધવામાં કેટલું નુકસાન છે તે આથી જણાય છે. બાવાઓ અને જાદુગરો ત્યાં રહેતા, અને મરનાર સમરથે દિવાસળી સળગાવતાં એક ક્ષણભર જે જોયું હતું તે બતાવવા તેણે 'બંધ' શબ્દનો ઉચ્ચાર કર્યો હતો, એ વાતથી મેં ભૂલ ખાધી અને અવળે રસ્તે જ હું ચઢયો. પરંતુ જ્યારે મને સ્પષ્ટ સમજાયું કે ઓરડામાંના શખશપર જે ભય કારણ આવી પડયું હશે તે બારીમાંથી કે બારણામાંથી આવી શકે એમ નહોતું ત્યારે પ્રથમની ધારણાને વળગી ન રહેતાં મેં ફરી વિચાર કરી જોયો. મેં તમને કહ્યું છે તેમ જાળીઆપર અને ખાટલા પાસે લટકતી પંખાની દોરી પર મારૂં ધ્યાન તરત ખેંચાયું. જ્યારે મને માલમ પડયું કે એ દોરીથી પંખો ખેંચાતો નથી અને ખાટલો એકજ ઠેકાણે પથરાય એટલી જગા છે ત્યારે મને તરત વહેમ ગયો કે જાળીઆના બાકામાંથી કંઈ પથારી પર ઉતરી આવી શકે માટે એ દોરી મુકેલી હોવી જોઇએ. સાપ હશે એવી

મને તરત ધારણા થઇ, અને ઉદેરામ પાસે જંગલી જાનવર હતાં અને જાદુગરો આવતા જતા હતા એ ધ્યાનમાં લેતાં મને લાગ્યું કે હું ખરે રસ્તે ચઢયો છું. ઉદેરામે તેજાનાનો ધંધો કરેલો અને વળી લાંબો વખત કેદમાં રહી આવેલો તેથી એને ખબર હશે કે સાપનું ઝેર શરીર ચીરી જોવાથી જણાઇ આવતું નથી. મારી નાખવાનો આવો ગુપ્ત ઉપાય આવા ચતુર અને ઘાતકી માણસને સુઝી આવે તેમ છે. વળી એ ઝેરની અસર તરત થાય તેમાં પણ એને ફાયદો હતો. તેમજ લાશને સાધારણ રીતે તપાસી જોનારાની નજરે સાપના ડંખના એ ઝીણા છેદ ન પડે. પછી સીસોટી વિશે મેં વિચાર કર્યો. સાપને એ ઓરડામાં મોકલ્યા પછી સવાર થતાં પ્હેલાં તો એને પાછો બોલાવી લેવો જ જોઈએ, નહિં તો દેખાઇ જાય. આપણે દુધની તાસક જોઈ તેની લાલચે સીસોટી વગાડે ત્યારે પાછા આવવાની તેણે સાપને ટેવ પાડી હશે. મોડી રાત્રે કોઇ જાગે તેમ ન હોય ત્યારે તે સાપને જાળાઆમાં મુકતો હશે. અને એમ કરે એટલે સાપ ભીંતમાં થઇ દોરી પર ઉતરી આવ્યા વિના રહે નહિ. અને તેમ કરતાં પથારી પર આવે. પથારીમાં ઉંઘનારને કરડેએ ખરો અને નએ કરડે. સાત આઠ દહાડા એમને એમજ પાછો જાય. પણ તેના પર ઉંઘમાં હાથ પડે કે કાંઇ પણ કારણ થાય એટલે આખરે કરડયા વિના રહેજ નહિં. ઉદેરામના ઓરડામાં પેસતાં પ્હેલાં આ અનુમાન મેં બાંધ્યાં હતાં. ખુરશી તપાસી જોતાં મને જણાયું કે જાળીએ પહોંચવા સારૂ તે ખુરશીના હાથાપર ઉભો થતો હતો. તિજોરી, તે પરની દુધની રકાબી, અને ચાબુકનો ગાળો, એ સહુ જોતાં મનમાં કંઇપણ શક રહ્યો હોય તે દૂર થઈ જાય એમ હતું. કેસરે ધાતુનો ખણખણાટ સાંભળ્યો હતો, તે તેના કાકાએ સાપ તિજોરીમાં મુકી એકદમ ઉતાવળમાં બારણું વાસી દીધેલું તેથી જ થયેલો. આ પ્રમાણે મનમાં ખાતરી કર્યા પછી એની ચોખ્ખી સાબીતી માટે મેં શા ઉપાય કર્યા તે તો તમને ખબર છે. આપણે કેસરના ઓરડામાં હતા ત્યારે સાપનો સુસવાટ મેં સાંભળ્યો હતો, અને તમે

પણ સાંભળ્યો જ હશે. સાંભળ્યો કે તરત મેં દીવાસળી સળગાવી અને સાપને મારવા માંડયો. તેથી તે પાછો ફરી જાળીઆમાં ગયો, અને અંદર ઉતરી પોતાના ધણીના શરીર પર ધસ્યો. મેં નેતરથી ઝપાટા માર્યા તેમાંના કેટલાક એને સખત વાગ્યા તેથી તે ખીજવાયો અને દેષી સાપની ટેવ પ્રમાણે જે માણસ પ્હેલો આવ્યો તેનાપર ધસ્યો. આ રીતે ઉદેરામ ત્રવાડીના મરણની જવાબદારી કંઈક અંશે મારાપર છે, પણ તેથી મને અંતઃકરણમાં ખેદ થતો નથી. કેમકે ખૂન થતું અટકાવતાં ખૂનીનો જીવ ગયો છે.*

---

*A. Conan Doyle વિરચિત The Adventures of Sherlock Holmes એ નામના પુસ્તકમાંથી The Speckled Band એ વાર્તાનું આ ઘણે અંશે ભાષાન્તર અને કંઈક અંશે અનુકરણ છે. ગયા અંકમાં "ચતુર્મુખ" ની કથા પ્રસિદ્ધ કરી હતી તે આ પુસ્તકની પદ્ધતિનો નમુનો લઇ રચેલી નવી સ્વતઃકલ્પિત વાર્તા હતી.

ર. મ. ની.

ચીઠ્ઠી.

રજાનો દિવસ હતો અને હું ચોકમાં હિંચકે બેસી નવલકથાનું પુસ્તક વાંચતો હતો. નોકરે આવીને કહ્યું, 'કોઇ મળવા આવ્યું છે.' મળવા આવનારને અંદર લાવવા મેં સંમતિ આપી. તેને મારી સામે પાટ ઉપર બેસાડી આવવાનું પ્રયોજન પુછ્યું. તેણે મારા હાથમાં પત્ર મુકયો. પત્રના અક્ષર અજાણ્યા હતા અને તેમાં સહી કરનારનું નામ પણ અજાણ્યું લાગ્યું. પત્રમાં લખ્યું હતું, 'હું ગઇ સાલ આપને આણંદ સ્ટેશને મળ્યો હતો તે યાદ હશે. બે ચહા વેચનારા પોતાની ચહાની તારીફ આપની આગળ કરતા હતા ત્યારે મેં કહેલું કે ટેબલ પર ચહાની દુકાન છે ત્યાંની ચહા આ બન્નેથી સારી છે. કાગળ લાવનારની હકીકત સાંભળી તેની ઇચ્છા પ્રમાણે તેને મદદ કરવા મહેરબાની કરશો. તા. ક. આ માણુસ મારા સગામાં છે.' ચહાનો પ્રસંગ મારી સ્મૃતિમાં નહોતો, અને આટલા જુજ ઓળખાણ પર ભારે બોજો મુકાય છે એમ મને લાગ્યું. પરંતુ **સંબન્ધમાભાષણપૂર્વમાહુઃ** । (વાતચિત થઇ એટલે તરત મૈત્રી થયેલી ગણાય છે) એ રઘુવંશનું વચન લક્ષમાં લઇ પત્ર લાવનારને તેની હકીકત કહેવા મેં કહ્યું. તે બોલ્યો,

'મારા ભાણેજ છગનલાલ માટે વહીવટદાર સાહેબ વધારે પગારની જગાની ભલામણ નથી કરતા. છગનલાલને આ જગાએ અઢી વરસ થયાં અને વસ્તીપત્રકમાં પિંજારાના મહેલ્લામાં એને ગાળો ખાવી પડેલી. પણ છગનલાલ રૂશવત ખાય છે એમ નોંધણી કામદારે વહીવટદાર સાહેબના મનમાં ખોટો વહેમ ઘાલ્યો છે. પણ નોંધણી કામદારની મરજી એ જગા પોતાના ભાઇબંધ અમથાલાલના દીકરા છોટાલાલને અપાવવાની છે. બહારથી એમ બતાવે છે કે અમથાલાલ સાથે મારે ભાઈબંધી નથી. પણ, નોંધણી કામદાર અહીં આવ્યા પહેલાં સાવલીમાં હતા ત્યારે અમથાલાલના ઘરથી ત્રણ ઘર છેટે

રહેતા હતા. એ કહે છે કે હું દસ ઘર છેટે રહેતો હતો તે ખોટું છે. ત્રણ ઘેર છેટે રહેતા હતા એવો પુરાવો હું આપ સાહેબને બતાવું.'

મેં કહ્યું, 'મારે એવો પુરાવો શું કામ જોવો પડે?'

'વહીવટદાર સાહેબની ખાતરી કરાય કે નોંધણી કામદારને અમથાલાલ સાથે ભાઇબંધી છે.'

'તમારે તેમની ખાતરી કરવી હોય તો તમે કરો.'

'નાયબ ફોજદાર સાહેબને પુછશો તો તે પણ હા કહેશે!'

'શાની હા કહેશે?'

'સાવલીમાં અમથાલાલના ઘરથી ત્રણ ઘર છેટે નોંધણી કામદાર રહેતા હતા તેની. ઊંટની ચોરીની તપાસ કરવા નાયબ ફોજદાર સાહેબ ત્યાં ગયા હતા. રાવળીઆનું ઊંટ હતું અને બજાણીઆ ચોરી ગયા એવું ચારણ લોક કહેતા હતા.'

'આ બધી હકીકત મને કહેવાની શી મતલબ છે?'

'વહીવટદાર સાહેબ ઉપર આપ સાહેબ ચીઠ્ઠી લખી આપો કે છગનલાલ રૂશવત નથી ખાતો અને બચરવાળ છે, તો એની ભલામણ કરે.'

'કયા ગામના વહીવટદાર અને તેમનું નામ શું?'

ચીઠ્ઠીના પ્રાર્થયિતાએ ગામ અને નામ કહ્યાં.

મેં કહ્યું, 'પણ, હું એઓ સાહેબને ઓળખતો નથી. કોઇ દિવસ હું એમને મળ્યો નથી.'

'પણ આપને તો એ નામે ઓળખતા હશે. આપનું નામ તો જાણીતું છે. એટલું લખી આપો કે, "છગનલાલ રૂશવત નથી ખાતો અને બચરવાળ છે માટે ભલામણ કરશો." તો ગરીબ માણસનું કામ થાય.'

'હું છગનલાલને ઓળખતો નથી. એ ગામે હું કોઈ દિવસ આવ્યો નથી તો હું શી રીતે કહી શકું કે એ રૂશવત નથી ખાતો?

એ બચરવાળ છે તે બતાવવા તો તમે વહીવટદાર સાહેબ આગળ એનાં છોકરાંને લઇ જઇ ઉભાં કરજો. મેં કાંઈ એનાં છોકરાં જોયાં છે ?'

' નોંધણી કામદારે ખોટો વહેમ ઘાલ્યો છે તેથી એ માર્યો જાય છે.'

'જુવો ભાઇ, હું તમને નથી ઓળખતો, વહીવટદાર સાહેબને નથી ઓળખતો, નોંધણી કામદારને નથી ઓળખતો, છગનલાલને નથી ઓળખતો, તો હું આ કામમાં શી રીતે વચ્ચે પડું ?'

'અમથાલાલની બધી ખટપટ છે. છોટાલાલને જગા અપાવવા માટે એ અમલદારોના કાન ભંભેરે છે. ઊંટની ચોરીના કામમાં પણ એણે ખટપટ કરેલી. એનો કાકો પણ ખટપટીઓ છે.'

'તેમાં મારે શું ?'

'ગોવિંદલાલભાઇએ આપને કાગળ લખી આપ્યો છે. આપ સિવાય મારે બીજો આધાર નથી.'

ગોવિંદલાલભાઇ સાથે મેળાપ થયાનું મને યાદ રહ્યું નથી, પણ, એમણે મને સંભાર્યો તે મહેરબાની કરી છે. તમે એમના શા સગા થાઓ ?

'એમની દીકરીના દીકરાની સગાઈ મારા મામાની છોડી વેરે થવાની છે.'

'તમારી હકીકત મેં સાંભળી લીધી. હું ચીઠ્ઠી લખી આપી શકું તેમ નથી.'

' પણ સાહેબ, મારો ભાણેજ રૂશવત ખાતો નથી અને બચરવાળ છે.'

'હું કયાં કહું છુ કે રૂશવત ખાય છે અને બચરવાળ નથી ?'

'તો સાહેબ ચીઠ્ઠી—'

'ચીઠ્ઠીની વાત કરશો જ નહિ. હવે બંધ કરો.'

છગનલાલના પ્રમાણિકપણા વિશે અને બહોળા કુટુંબ વિશે ઘણા આગ્રહના વચનો સાંભળી મારે એ માણસને આખરે વિદાય કરવો પડયો.

નવલકથા આગળ વાંચવી મેં શરૂ કરી. પણ, અડધું પાન વાંચ્યું એટલામાં તો બીજો મળનાર આવી, પહોંચ્યો. તેણે આપેલો કાગળ હું વાંચતો હતો એટલામાં તેણે પાટ પર બેઠાં બેઠાં ઉંચું ડોકું કરી તથા લાંબો હાથ કરી બુમો પાડી કે, 'જગાભાઇ! આવોને! ભગાભાઇ! આવોને! મગાભાઈ! આવોને!' એમ કહી બારણે ઉભેલા પાંચ છ માણસોને તેણે ચોકમાં બોલાવ્યા અને તેઓ આવી તેની જોડે પાટ ઉપર બેઠા. મને આપેલો કાગળ મારા ઓળખીતાનો હતો. તેથી આ પરિચય સકારણ ગણી મેં આગમન કારણ પૂછ્યું. પ્રથમ આવનારે કહ્યું,

'અમારા ગામમાં સરકાર સુધરાઈ ખાતું કાઢે છે.'

મેં કહ્યું, 'બહુ સારૂં.'

બધા બોલી ઉઠયા, 'શું બહુ સારૂં? કર નાખે તેથી અમે વેપારી માર્યા જઇએ!'

'ગામમાં રસ્તા થશે. દીવાબત્તી થશે. એ બધું કાંઈ કર નાખ્યા વગર થાય?'

'અમારે તો એમાંનું કાંઈ ના જોઇએ. નિશાળ તો હાલે છે તે સરકારને બંધ કરવી હોય તો બંધ કરે. છોકરા નજીકને ગામ જઇ ભણશે. પણ સુધરાઈ ના જોઇએ. અમારૂં ગામ તો ખાડા ટેકરાવાળું છે તેમાં સુધરાઇને શું કરવી છે? આજ લગી સુધરાઇ વિના ચાલ્યું અને હવે સુધરાઈ શા માટે કાઢે છે?'

'એ બધું મને શા માટે કહેવા આવ્યા છો?'

'દીવાન સાહેબ ઉપર ચીઠ્ઠી લખી આપો કે અમારા ગામમાં સુધરાઇ ના કાઢે.'

'એમ શી રીતે બને? રાજ દીવાન સાહેબને ચલાવવું અને હું અહીં બેઠો બેઠો ચીઠ્ઠીઓ લખું કે આમ કરજો અને આમ ના કરજો? રાજવહીવટના કામમાં માથું મારવાનો મને શો હક?'

'આપ દીવાન સાહેબને લખો કે આ ગામ સુધરાઈ કાઢવા સરખું નથી. સુધરાઇથી ગામમાં ખટપટ જાગશે માટે સુધરાઈ કાઢવી ન જોઇએ.'

'દીવાન સાહેબે તજવીજ કરીને અને કાગળો વાંચીને જે અભિપ્રાય બાંધ્યો હોય તે મારી ચીઠ્ઠીથી ફેરવી નાખે એ આપની માગણી વાજબી છે? જેને માથે રાજની જવાબદારી હોય તે નક્કી કરે કે ફલાણાં પગલાં લેવાં કે ન લેવાં. હું એમાં મારો અભિપ્રાય આપી શકું નહિ.'

'ભાઇએ તો કહ્યું કે તમે જશો એટલે ચીઠ્ઠી લખી આપશે.'

'મારે કેવી રીતે વર્તવું એ નિર્ણય કરવાની થોડી ઘણી છુટ તો મને ખરી કે નહિ?'

એ ગામમાં સુધરાઈ સ્થપાયાથી પડવાનાં દુઃખ વિશે અનેક કલ્પનાઓ સંભળાવી ડેપ્યુટેશન ઘણી આનાકાનીથી વિદાય થયું.

નવલકથાનું પાનું હું પુરૂં કરી રહ્યો એટલે એક વહોરાને લઈ એક માણસ આવ્યો. તેણે કહ્યું, '–ભાઇએ કહ્યું છે કે આ વહોરાજીની હકીકત ખરી છે માટે એને ચીઠ્ઠી લખી આપવા જેવું છે.' સંદેશો કહી તે ચાલતો થયો અને વહોરાજીને બક્ષિસ રૂપે મુકતો ગયો. વહોરાજીને પુછતાં માલમ પડયું કે એક કોર્ટમાં તેની અપીલ ચાલવાની હતી. તે કોર્ટના ન્યાયાધીશ પર તેને ચીઠ્ઠી જોઇતી હતી. મેં કહ્યું,

'ઇનસાફના કામમાં ચીઠ્ઠી અપાય નહિં.'

'હું બી એવી ચીથ્થી માગુંચ કે ઇનસાફ કરજો.'

'એવી ચીઠ્ઠીનો અર્થ એ થાય કે તમે સાધારણ રીતે ગેર-ઇનસાફ કરો છો પણ આ કામમાં ઇનસાફ કરજો.'

‘ એઓ સાહેબ હમેસ ઈનસાફ જ કરે છે.’

‘ ત્યારે ચીઠ્ઠીની જરૂર શી ?

‘ ફક્ત જમની આંખ ને દાબી આંખ જેતલો ફરક રાખે એતલી મારી અરજ છે.’

‘ મતલબ કે મારે લખવું કે આ વહોરાજી તરફ પક્ષપાત કરી ગેરઇનસાફ કરજો.’

‘ નહિં સાબ, આદમ જાતને દાબા જમનીમાં ફરક કરવો પરે છે.’

‘ ઇનસાફ કરનારને તો જેનું ખરૂં હોય તે જમણો અને જેનું ખોટું હોય તે ડાબો. તમારૂં ખોટું જણાય તો પણ ન્યાયાધીશ તમને જમણા ગણે એવી ભલામણ શી રીતે કરી શકાય ?’

‘ ભાઇએ તો કહ્યું કે તમને જરૂર ચીથ્થી લખી આપસે.’

‘ એઓ સાહેબ તો મ્હોટા માણસ છે. એમણે આવી ભલામણ કરી તેથી નવાઈ લાગે છે. પણ ઈનસાફના કામમાં ન્યાયાધીશને હું કદી ચીઠ્ઠી લખતો નથી કે ભલામણ કરતો નથી.’

ડાબી જમણી આંખના ફરકની ફીલસુફી મને અનેક પ્રકારે ફરીફરીથી સમજાવી વહોરાજી ઘણી નામરજીથી વિદાય થયા. પરંતુ નવલકથા આગળ વાંચવાનું મારા નશીબમાં નહોતું. મારો જુના વખતનો જાણીતો અને સરકારી નોકરીમાંથી બરતરફ થએલો એક કારકુન તરત દાખલ થયો. તેની બરતરફીના હુકમમાં રહેલી ભૂલો વિશે વિસ્તારી વિવેચન તેણે મને અનેક વાર સંભળાવ્યું હતું અને તેની પુનરુક્તિ માટે હું સજ્જ થયો. પરંતુ હવે તેણે જુદી દિશામાં વહાણ વાળ્યું હતું. તે બોલ્યો,

‘ મારી પ્રથમની નોકરી પાછી મેળવવાની માથાકુટ મેં મુકી દીધી છે, મને બીજી નોકરી મળે તો બસ છે. તમે મારા છોકરાને નિશાળમાં નોકરી અપાવી પણ ઇજનેર ખાતામાં નોકરી માટે મેં અરજી કરી છે માટે ઇજનેર સાહેબ પર મને ચીઠ્ઠી લખી આપો કે

એમના ખાતામાં જો નોકરી મારે લાયક હોય તો મને રાખે. અને ઈજિનેર સાહેબના ઉપરી સાથે તમારે ઓળખાણ હોય તો તેમના પર પણ ચીઠ્ઠી લખી આપો. અને, વસુલાત ખાતાના જે મ્હોટામાં મ્હોટા અધિકારી સાથે તમારે પિછાણ હોય તેના પર ચીઠ્ઠી લખી આપો, કે તમારા તાબાના સહુ અધિકારીઓને ભલામણ કરજો કે રૂ. ૭૫) ની જગા ખાલી પડે ત્યારે પહેલી આ માણસને આપે. અને જંગલખાતાના જે ઉપરીને તમે ઓળખતા હો તેના પર ચીઠ્ઠી લખી આપો કે ખાલી પડતી જગા આ માણસને આપજો. અને હાલ જગા ખાલી ન હોય તો નવી જગા કહાડી આ માણસને આપજો. તમે લંખશો તો જરૂર નવી જગા કહાડશે. મીઠા ખાતાના ઉપરીને તો તમે ઓળખો છો માટે તેના પર ચીઠ્ઠી લખી આપો કે મારો માણસ છે માટે એને જગા આપ્યા વગર ચાલે તેવું નથી; કોઈ એની વિરુદ્ધ કાંઈ કહે તો સાંભળશો નહિ.'

'તેના કરતાં હું તમને ગવર્નર જનરલ સાહેબ ઉપર ચીઠ્ઠી લખી આપું તો કેમ ?!

'શી ચીઠ્ઠી લખી આપશો ?'

ચીઠ્ઠીમાં એમ લખું કે આ માણસને સરકારી તીજોરી-માંથી એક લાખ રૂપીઆ આપજો, કેમકે નાણાં વિના એ બહુ દુઃખી થાય છે.'

'તમારે મન તો મશ્કરી છે પણ અમે કામ ધંધા વગર હેરાન થઈએ છીએ.'

'ત્યારે તમે જુદા જુદા અમલદારો પર મારી પાસે અણુઘટતી ચીઠ્ઠીઓ લખાવી મારી હાંસી કરાવવા પ્રયત્ન કરો છો એ તમારા ધ્યાનમાં નથી આવતું ? એવી માગણી હું કરૂં તે તેઓ સ્વીકારી શકે ખરાકે ?'

'માગણી કરવામાં તમારૂં શું જાય છે ? મારૂં નસીબ હશે તો કોઈ ઠેકાણે જોગવાઈ થઈ જશે.'

'તમારે મન તો એમ કે વાગે તો તીર નહિંતર ટપ્પો! હું મૂરખ ગણાઉં તેની તમને ચિંતા નથી.'

'સાહેબ, આટલી ઉમ્મરે મારી નોકરી ગઈ. હવે હું શો ધંધો કરૂં? બરતરફ થયેલા માણસને નોકરીમાં રાખવા કોઈ ખુશી ના હોય એ શું વાજબી છે? પરમેશ્વરને કોઈ કહેનાર નથી કે એ લોકોને આવી કુબુદ્ધિ કેમ આપે છે?'

'મને એવો વિચાર આવે છે કે બધું રહેવા દઇ હું તમને પરમેશ્વર પર ચીઠ્ઠી લખી આપું કે "આ માણસને સ્વર્ગમાં દાખલ કરજો. એણે કાંઈ પુણ્ય કર્યાનું તો મારા જાણવામાં નથી પણ એ મારો ઓળખીતો છે." પછી તમારે આ દુનિયાની વાતોની કાંઇ પરવા જ કરવાની નહિં, અને તમે સ્વર્ગમાં જઈ તમારા તરફ થયેલા અન્યાય વિશે પરમેશ્વર સાથે સવાલ જવાબ કરજો.'

'હજી તો મારે ઘણું જીવવું છે. રસ્તો ખોદનારા મજુરોની હાજરી લખવાની હંગામી નોકરી મને મળે તેવી ચીઠ્ઠી લખી આપો એટલે બસ છે. હું રૂશવત લીધા માટે બરતરફ થયો નથી પણ વગર રજાએ ગેરહાજર રહ્યા માટે બરતરફ થયો છું એટલું ચીઠ્ઠામાં સમજાવજો.'

ચીઠ્ઠી લઈ તે વિદાય થયો. પણ, સૂર્ય આથમે ને ચંદ્ર ઉગે તેમ તેની પીઠ અદૃશ્ય થઈ ને તરત એક 'કંત્રાટી' દાખલ થયો. તેણે એક મ્યુનિસિપાલિટીની નિશાળનું મકાન બાંધવાનો કોન્ટ્રાક્ટ રાખ્યો હતો, પણ બાંધકામમાં ચુનાને ઠેકાણે છારૂં વાપર્યું હતું, ઇંટો પાકી લાલને બદલે આમરસી વાપરી હતી. લાકડાં મલબારી સાગને બદલે વલસાડી સાગનાં વાપર્યાં હતાં, પાટીઆં આખાંને બદલે ફાટોવાળાં વાપર્યાં હતાં, વળીઓ ઓછી જાડાઈની વાપરી હતી અને સ્ક્રુને બદલે ખીલા વાપર્યા હતા, પાયા શરત પ્રમાણે ઉંડા કર્યા નહોતાઃ એવાં કારણોથી મ્યુનિસિપાલિટી તરફથી કોન્ટ્રાકટના પૈસા

મળતા નહોતા. મેં પુછયું, ' મ્યુનિસિપાલિટી આ વાંધા કહાડે છે તે ખોટા છે ? '

' બીજા અદાવતીઆ કંત્રાટીઓની નનામી અરજીઓ પરથી મ્યુનિસિપાલિટીએ આ વાંધા કહાડયા છે. '

' પણ કોઇએ આ વાંધાના ખરા ખોટાપણા વિશે તજવીજ કરી છે ? '

' સરકારી ઇજનેર ખાતાના ઓવરસીઅરે મ્યુનિસિપાલિટીના લખાણ ઉપરથી તજવીજ કરી છે. '

' તેમણે શો રીપોર્ટ કર્યો છે ? '

તેમણે તો લખ્યું છે કે મકાન તદ્દન રદ છે અને પાડી નાખવું જોઈએ. '

' એટલે આ વાંધા એમને ખરા લાગ્યા છે ?'

' હા, પણ મારા અદાવતીઆની ખટપટથી આ કામ ઉભું થયું છે. '

' કામ ઉભું થવાનું કારણ ગમે તે હોય, પણ તમે કોન્ટ્રાક્ટ પ્રમાણે બાંધકામ કર્યું નહિં અને નબળું મકાન કર્યું તો તમને મ્યુનિસિપાલિટી નાણાં શી રીતે આપે ?'

' સાહેબ, હું તો માર્યો જાઉં છું. મારે માલ માટે વેપારીઓનાં બીલ ચુકવવાનાં છે અને કડીઆ સુતારના રોજ ચુકવવાના છે. મ્યુનિસિપાલિટી પૈસા ન આપે તો હું શી રીતે નાણું પતવું ? '

' કપટ કર્યું તો તેનું ફળ ભોગવો. '

' કપટ શાનું ? બધા કંત્રાટીઓ એમ જ કરે છે. એ તો છીંડે ચઢયો તે ચોર. કંત્રાટ પ્રમાણે બધું કામ કરે તો કંત્રાટી કમાય શું ? વચમાંના નાના નોકરોનાં મન મનાવવાં પડે અને હરીફાઇમાં કંત્રાટની રકમ તો ઓછી રાખવી પડે. ચશ્મપોશી વિના ધંધો જ ચાલે નહિ. '

'એ નીતિશાસ્ત્ર તમને મુબારક હો. પણ, હું આ કામમાં શું કરી શકું ?'

'મ્યુનિસિપાલિટીના સેક્રેટરી સાહેબ ઉપર આપ ચીઠ્ઠી લખી આપો તો મારૂં કામ થાય ?

'એવી ચીઠ્ઠી લખી આપું કે મ્યુનિસિપાલિટીનું હિત બગાડી આ માણસને નાણાં આપજો ?'

'સેક્રેટરી સાહેબ તો ધારે તે કરી શકે.'

'શું ધારે ? તમારા બાંધકામ માટે એમના ઇજનેર ખાતાએ રીપોર્ટ કર્યો હશે, એમણે પોતે રીપોર્ટ કર્યો હશે, સરકારી ઓવરસીઅરે રીપોર્ટ કર્યો છે, તે છતાં તમને નાણાં આપવાનું શી રીતે ધારે ?'

'બધા કાગળો એક જ તુમારમાં છે.

'તેથી શું ?'

'એ તુમાર ગુમ થઈ જાય તો હું બીજા સારા રીપોર્ટ મેળવી શકું.'

'સેક્રેટરી સાહેબને દગો કરવાની હું ચીઠ્ઠી લખું એવી સૂચના કરતાં શરમ નથી આવતી ?'

'સાહેબ, હું માર્યો જાઉં છું. બચરવાળ છું, ગરીબ માણસ છું. આપ ભલામણ ના કરશો પણ ચીઠ્ઠી લખી આપો તો બસ છે. હું તે લઇને સેક્રેટરી સાહેબને મળીશ. ચીઠ્ઠીમાં ગમે તે લખજો.'

'ગમે તે લખીશ તો ચાલશે ?'

'હા સાહેબ.'

નોટપેપર લઈ તે પર મેં ચીઠ્ઠી લખી આ પ્રમાણે વાંચી સંભળાવી:

"આ ચીઠ્ઠી લાવનાર જે માગણી કરે છે તે એવી અઘટિત છે કે હું તેની ભલામણ કરૂં જ નહિ. પણ ગરજવાનને અક્કલ નથી હોતી અને સ્વાર્થથી અંધાપો આવે છે તેના નમુના તરીકે આ

માણુસને આપની પાસે મોકલું છું. એ કહેશે તેથી આપને ક્રોધ ચઢશે, પણ કામના બોજામાં રમુજ પણ થશે.'

તે બોલી ઉઠયો, 'સાહેબ આવી ચીઠ્ઠી !'

'તમે તો કહો છો ને કે ગમે તેવી ચીઠ્ઠી લખશો તો ચાલશે !'

'ગમે તેવી એટલે મને ગમે તે રીતે ફાયદો કરે તેવી.'

'હવે તમે અહીંથી ચાલ્યા જાઓ, નહિં તો તમે તેમ કરવા ધારેલા દગા વિશે હું પોલીસને ખબર આપીશ.'

"કંત્રાટી" ચાલ્યો ગયો અને "ગમે તેવી" ચીઠ્ઠી પડી રહી.

ચીઠ્ઠીના પ્રાર્થયિતાઓની 'લેની' સાંજ સુધી ચાલુ રહી. નોકરી માટે, બદલી માટે, ઘર ભાડે આપવા માટે, વરકન્યાના સગપણ માટે, મફત મોતીઓ કાઢવા માટે, વેપારની ભાગિદારીમાં સામેલ કરવા માટે, કરામાં બારણું મુકવા દેવા માટે, રસોઈઓ આપી દેવા માટે, વગેરે વગેરે કામ કરવા માટે ભલામણની ચીઠ્ઠીઓ માગનારા એક પછી એક આવતા જ ગયા. મને શક પડયો કે મારે બારણે કોઈએ પાટીઉં માર્યું હશે કે "આ ઠેકાણે ચીઠ્ઠીઓ અપાય છે." તે માટે હું એટલે જઇને જોઈ આવ્યો પણ એવું પાટીઉ જોવામાં આવ્યું નહિં. પ્રાતઃકાલે આશા રાખી હતી કે આજે રજા છે તેથી આરામ લેવાશે, નવલકથા વંચાશે, અને દહાડાની થોડી ઉંઘ લેવાશે તે બધી આશા વ્યર્થ ગઇ. સૂર્યાસ્ત થતો હતો ત્યારે સ્વ. મણિશંકરના 'વસંત વિજય'માંના એક શ્લોકમાંના થોડા શબ્દ બદલી હું ઉચ્ચારવા લાગ્યોઃ

"ઘેલી બની બધી સૃષ્ટિ ચીઠ્ઠીમાં હાલ ન્હાય છે,
હાય ! એક જ આ મારા હૈયામાં કૈંક થાય છે."

ચીઠ્ઠી લખી આપવાનો હક કોઇને વેચાતો લેવો હોય તો એક પૈસા માટે 'ફુલ અભરામ ન દાવે' 'અઘાટ' વેચાણ કરી આપવા હું ખુશી છું.

[illegible]